

Koninklijke Zuid-Nederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis

Handelingen

LXVIII 2014

Gent 2015

De Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis werd opgericht in 1870 als Zuidnederlandse Maatschappij van Taalkunde onder het voorzitterschap van prof. dr. J.F.J. Heremans. Aanvankelijk bedoeld als een "Academie van taalkunde" is ze de eerste Nederlandstalige wetenschappelijke vereniging in België en wil ze het Nederlands als wetenschapstaal veilig stellen. Vanaf 1923 werd het arbeidsveld tot de Letterkunde en de Geschiedenis verruimd; vanaf 1950 vormen de Klassieke Studies een vierde sectie.

De lezingen van de leden op de vergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met andere bijdragen, in de *Handelingen* worden gepubliceerd. Alle manuscripten worden onderworpen aan de beoordeling door ten minste twee externe en anonieme referenten.

De auteurs bezorgen de redactiesecretaris een persklaar manuscript (elektronische versie), dat in principe de omvang van 15 pagina's niet mag overschrijden. Zij stellen hun tekst op volgens de richtlijnen voor publicatie die te vinden zijn op de webpagina van de Zuid-Nederlandse (www.kzm.be); nadere informatie kan bij de redactiesecretaris worden ingewonnen.

Wetenschappelijk comité: em. prof. dr. Gustaaf Janssens (archivaris van de Koning, KULeuven), prof. dr. Frans Hinskens (VUAmsterdam, Meertens Instituut), prof. dr. Dick de Boer (RUGroningen), prof. dr. Marcel Gielis (Universiteit Tilburg), prof. dr. Lia Van Gemert (Universiteit van Amsterdam), prof. dr. Philippe Hiligsmann (UCLouvain-la-Neuve), em. prof. dr. Dorothy Pikhaus (VUB, UGent), prof. dr. Jan Opsomer (KULeuven), prof. dr. Dirk Sacré (KULeuven), prof. dr. hab. Stefan Kiedroń (Uniwersytet Wrocławski), em. prof. dr. Guido Schepens (KULeuven), prof. dr. Ralf Grüttemeier (Universität Oldenburg), em. prof. dr. Roland Willemys (VUB), prof. dr. Peter Van Nuffelen (UGent).

Redactie: Prof. dr. Jan Papy (KULeuven, hoofdredacteur), dr. Yanick Maes (UGent), prof. dr. Jürgen Pieters (UGent), prof. dr. Freek Van de Velde (KULeuven), prof. dr. Steven Vanden Broecke (UGent), prof. dr. Imran Uddin (KHLeuven), dr. Roxane Vandenberghé (UGent), Steven Delarue MA (UGent).

Redactiesecretaris: Roxane Vandenberghé, Universiteit Gent, Vakgroep Taalkunde, Afdeling Nederlands, Blandijnberg 2, B-9000 Gent.
E-mail : roxane.vandenberghé@ugent.be

Webadres : www.kzm.be

Uitgegeven met de steun van de Universitaire Stichting.

Koninklijke Zuid-Nederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis

Handelingen

Redactie: Roxane Vandenberghe

LXVIII 2014

Gent 2015

VU:
Roxane Vandenberghe
Redactiesecretaris
Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis
Blandijnberg 2
9000 Gent

ISSN 0774-3254

Inhoud

TAALKUNDE

- Agent-gebaseerde modellering in de historische taalkunde. Een model van regularisatiedruk op de Nederlandse werkwoorden 5
Dirk PIJPOPS & Katrien BEULS
- Sociaalpsychologische methodes als nieuwe meettechnieken in taalattitudeonderzoek? Het voorbeeld van de *Implicit Association Test* 25
Laura ROSSEEL, Dirk GEERAERTS & Dirk SPEELMAN

KLASSIEKE STUDIES

- Historiografie tussen literatuur en wetenschap. Een dubbele traditie in vroegmoderne nationale geschiedschrijving 43
Lydia JANSSEN
- Papyrusbrieven van het Saturnila-archief 59
Delphine NACHTERGAELE
- Medusa's echo. Medusamotieven in Statius' *Thebaïs* 71
Tim NOENS
- Het modern taalkundig concept van de intonatie-eenheid in de Laat Middeleeuws Griekse πολιτικὸς στίχος poëzie 85
Jorie SOLTIC

GESCHIEDENIS

- Rust in vrede? Begravenissen en religieuze controversen in Brugge tijdens de Nederlandse Opstand (1562-1584) 101
Tiffany BOUSARD
- Hofrituelen en koloniale recuperatie van de Oostendse Compagnie in 18de-eeuws Bengalen en China 119
Wim DE WINTER
- Gulik: dynastieke belangen, oorlog en welvaart. De woordkeuze van de getrouwe patriot 1642-1652 139
Annemieke ROMEIN

LETTERKUNDE

“Der Herrschaft alles Zeitlichen entgleitend”. Herinnerings(inter)teksten in Richard Beer-Hofmanns <i>Paula. Ein Fragment</i>	153
Mathias MEERT	
Assimilatie, identiteit en de Ander in de epische poëzie van Lepanto. .	169
Maxim RIGAUX	
Mystieke antropologie in het zestiende-eeuwse traktaat <i>Vanden tempel onser sielen</i>	181
Renske VAN NIE	
De Night-trilogie: trauma en de problematiek van representatie	197
Lisa VANLANCKER	
Over de auteurs.	215
Werkzaamheden 2014	219
Bestuur 2014	231

TAALKUNDE

Agent-gebaseerde modellering in de historische taalkunde.

Een model van regularisatiedruk op de Nederlandse werkwoorden¹

Dirk PIJPOPS & Katrien BEULS

Abstract

This article presents an accessible introduction to agent-based modelling for non-computational linguists, more specifically historical linguists, who may find it to be a useful addition to their methodological toolbox. We will discuss both the possibilities and limitations of this technique and in doing so, attempt to show how computational modelling can be complementary with the empirical methods of historical linguists. Furthermore, this paper presents a walkthrough of the various steps in the design of such a model. To serve as an example, we will present a basic agent-based model of the competition between regular and irregular verb inflection in Dutch.

1. INLEIDING

Het belangrijkste doel van deze paper is een toegankelijke inleiding te bieden van agent-gebaseerde modellering, specifiek voor (historische) taalkundigen die niet bekend zijn met deze methodologie. Een bijkomend doel is de voorstelling van een eenvoudig agent-gebaseerd model dat daarbij als voorbeeld dient. De klemtoon ligt dan ook op de methodologische aspecten van deze techniek, veeleer dan op de resultaten van het voorbeeldmodel.

Agent-gebaseerde modellen zijn computationele simulaties waarbij de invloed van het gedrag van individuele delen – het microniveau – op het grotere geheel – het macroniveau – wordt bestudeerd. Concreet zijn de individuele delen agents die met elkaar interageren volgens typisch erg eenvoudige regels. Vervolgens wordt onderzocht hoe deze eenvoudige interacties op het macroniveau grotere structuren of veranderingen kunnen laten ontstaan. Binnen andere wetenschappen worden deze modellen dan ook voornamelijk gebruikt om emergente fenomenen te besturen, zoals het gedrag van insectenkolonies (Bonabeau, Dorigo & Theraulaz 1999) of van het internet (Dhamdher & Dovrolis 2009). Binnen de linguïstiek lijkt hun gebruik voorlopig grotendeels beperkt tot het veld van de evolutionaire taalkunde, waar men in de eerste plaats geïnteresseerd is hoe taal kan ontstaan, en niet zozeer hoe ze veran-

¹ We zouden graag beide anonieme beoordelaars bedanken voor hun erg nuttige suggesties bij de herwerking van dit artikel. Daarnaast bedanken we ook Freek Van de Velde om een eerdere versie na te lezen.

dert (zie o.a. Steels 1998; Cangelosi & Parisi 2002; Morten & Kirby 2003; Beuls & Steels 2013; Steels & Garcia-Casademont 2015. Voor agent-gebaseerde modellen die wel focussen op taalverandering, zie o.a. Landsbergen 2009; Landsbergen et al. 2010; Blythe & Croft 2012; van Trijp 2013; Pijpops, Beuls & Van de Velde 2015; Bloem, Versloot & Weerman 2015, en verwijzingen in Bhattacharjee 2004). De theoretische achtergrond daarbij is die van culturele evolutie.² Tot nu toe is er weinig sprake van uitwisseling tussen de evolutionaire en historische taalkunde. Dat is betreurenswaardig, aangezien enerzijds de historische taalkunde al een meerdere mechanismen heeft blootgelegd waardoor nieuwe taalstructuren kunnen ontstaan, zoals grammaticalisatie, heranalyse of analogiewerking, terwijl anderzijds de evolutionaire taalkunde dankzij haar interdisciplinaire karakter een breed scala aan methodes kent die tot op heden nauwelijks zijn toegepast in de historische taalkunde. Deze paper is een bescheiden poging tot zo'n uitwisseling.

Taalverandering is bij uitstek een emergent fenomeen. In historische corpora kunnen we vaststellen hoe gedurende duizenden jaren een taal als het Nederlands in eenzelfde richting evolueert (een verschijnsel dat *drift* genoemd wordt, zie Sapir 1921; van der Horst 2013). Het ligt het echter minder voor de hand de achterliggende mechanismen van zulke taalveranderingen te testen aan de hand van empirische technieken zoals corpusstudies of experimenteel onderzoek met menselijke participanten. Corpusstudies zijn minder geschikt aangezien de effecten van de veronderstelde mechanismen in corpora moeilijk in afzondering kunnen worden bestudeerd (Landsbergen et al. 2010: 367-368). Voor experimenten met menselijke participanten ligt de moeilijkheid erin dat deze veranderingen zich over een erg lange termijn uitstrekken, en dus moeilijk terug te brengen zijn tot het gedrag van de individuele taalgebruikers. Zo stellen we bijvoorbeeld op lange termijn toenemende syncretismen vast in de naamvalsystemen van Indo-Europese talen (Baerman 2009; Hawkins 2004), maar het is lastig de geopperde verklaringen tegen elkaar af te wegen (zie daarvoor van Trijp 2013, 2014).

Het is bij dat laatste dat de mogelijkheden van agent-gebaseerde modellen liggen. Hun doel is de veronderstelde mechanismen te implementeren om te onderzoeken welke de verwachte resultaten opleveren, of op welke manier ze dat doen. Ook stellen ze de onderzoeker in staat de invloed na te gaan van verschillende parameters, startcondities, opstellingen van de agents enzovoort. Gegeven deze mogelijkheden, hebben agent-gebaseerde modellen echter ook enkele duidelijke beperkingen. Zo kan dit soort modellen hoogstens aantonen hoe iets gebeurd kan zijn, niet of het ook werkelijk zo gebeurd is. Agent-geba-

² Culturele evolutie beoogt het ontstaan en de evolutie van culturele fenomenen zoals taal te verklaren aan de hand van dezelfde basismechanismen als de biologische, Darwinistische evolutie. Een bespreking van culturele evolutie valt buiten het bestek van deze paper, maar zie Croft (2000), Steels (2011) en Mesoudi (2011).

seerde modellering zal dan ook nooit corpusonderzoek kunnen vervangen (Landsbergen 2009: 17). Daarnaast kan het model dat hier voorgesteld wordt, geen voorspellingen doen over de toekomst van onze taal, noch over het gedrag van al te specifieke taalelementen. De reden hiervoor is dat het model met opzet sterk simplificeert. Een al te complex model verstoort immers een scherp beeld op de effecten van elk geïmplementeerd mechanisme (Landsbergen 2009: 18-19; Landsbergen et al. 2010: 367-368).³

Computationale modellen van taalverandering impliceren een theorie over de drijvende kracht achter die verandering. Zo sluiten enerzijds modellen van *imperfect learning* (Niyogi & Berwick 1997; Yang 2000) aan bij kind-gebaseerde theorieën van taalverandering (Halle 1962; Andersen 1973).⁴ Hierbij leren opeenvolgende generaties een taal, zodat taalverandering ontstaat doordat leerders de grammatica van hun voorgangers niet perfect overnemen. Anderzijds sluiten modellen als de *language games* (Loreto et al. 2011; Steels 2011; Wellens 2012) en het *Utterance Selection Model* (Baxter et al. 2006, 2009) nauw aan bij taalgebruiksgebaseerde theorieën van taalverandering (Croft 2000; Bybee 2010). In deze modellen gaan de agents ook na hun ‘volwassenwording’ door met het aanpassen van hun taalsysteem. De kiem van taalverandering ligt dus niet zozeer in opeenvolgende fouten in de verwerking van een taalsysteem, maar eerder in communicatie tussen ‘volwassen’ agents, d.i. in taalgebruik. Beide vormen van modellen hoeven elkaar echter niet uit te sluiten; binnen eenzelfde model kunnen zowel verwerving als gebruik een belangrijke rol spelen (cf. Pijpops, Beuls & Van de Velde 2015). Het model dat hier als voorbeeld zal dienen, is een voorbeeld van de tweede groep van computationale modellen. Daarom zullen we de opbouw van het model beschrijven aan de hand van termen uit de taalgebruiksgebaseerde taalkunde.

Het onderwerp van dit model is de competitie tussen de regelmatige en onregelmatige werkwoordinflectie van het Nederlands (van Santen 1997; Salverda 2006; Knooihuizen & Strik 2014).⁵ Op macroperspectief zien we een

³ In principe is het wel mogelijk het gedrag van specifieke taalelementen te simuleren in een agent-gebaseerd model, maar op dit moment ligt de interesse van modelleerders vaak meer bij algemene mechanismen dan specifieke gevallen. Dat kan later echter veranderen.

⁴ Een belangrijk deel van deze modellen van *imperfect learning* sluit dan ook aan bij de theoretische achtergrond van de generatieve grammatica, maar zeker niet allemaal. Ook in bv. connectionistische modellen als Hare & Elman (1995) ontstaat taalverandering als gevolg van taalverwerving. Aangezien deze computationale modellen geen gebruik maken van een populatie van agents, maar van de opeenvolgende applicatie van een leeralgoritme, worden ze meestal niet agent-gebaseerd genoemd.

⁵ Deze competitie komt grotendeels overeen met de tegenstelling tussen de zwakke en sterke vervoeging (Grimm 1819), zij het niet geheel. Getuige hiervan zijn het voorkomen van zwakke onregelmatige werkwoorden als *zoeken-zocht* en *denken-dacht*, en de sterke ablaatklassen, die in het Nederlands zelfs nog een beperkte mate van productiviteit vertonen (Knooihuizen & Strik 2014). Toch is de zwakke vervoeging, een innovatie van het Proto-Germaans, doorheen de ontwikkeling van onze taal er veel beter in geslaagd haar transparantie te bewaren, terwijl de sterke vervoeging, een erfenis uit het aspectstelsel van het Proto-Indo-Europees (Ringe 2006), uiteengevallen is in subklassen en uitzonderingen. Voor een model dat de invloed van deze klassen wel in rekening brengt, zie Pijpops, Beuls & Van de Velde (2015).

toenemende regularisering van de Nederlandse werkwoordsinventaris (van Santen 1997). Een vast aantal werkwoorden slaagt er echter in blijvend weerstand te bieden aan deze regularisatiedruk en blijft verankerd (d.i. *entrenched* als in Bybee 2006) in hun oorspronkelijke, onregelmatige vorm (Cuskley et al. 2014). Met dit agent-gebaseerd model willen we onderzoeken hoe deze tegengestelde krachten, oorspronkelijke verankering en regularisatie, elkaar in evenwicht kunnen houden. We vermoeden dat de sleutel daartoe ligt in een *conserving effect* van frequentie (Bybee 2006: 715). In corpora stellen we inderdaad vast dat hoogfrequente werkwoorden er beter in slagen hun onregelmatige vorm te behouden (Lieberman et al. 2007; Carroll, Svare & Salmons 2012; Cuskley et al. 2014), maar het is moeilijker aan te tonen dat deze correlatie noodzakelijk ook een causaal verband inhoudt, en indien dat zo is, hoe dat verband exact in zijn werk gaat.

Deze paper is als volgt opgebouwd. Sectie 2 stelt de verschillende stappen in de opbouw van een agent-gebaseerd model voor. Vervolgens bespreekt Sectie 3 de resultaten van enkele mogelijke keuzes in het ontwerp van het voorbeeldmodel. Ten slotte bevat Sectie 4 enkele afsluitende bemerkingen.

2. OPBOUW VAN EEN AGENT-GEBASEERD MODEL

2.1. Stap 1: Een te verklaren effect

Agent-gebaseerde modellering wordt vaak bekritiseerd omdat een strikte evaluatie zou uitblijven. Daarom is het aan te raden in deze eerste stap al duidelijk te definiëren wat je verwacht vast te stellen in de resultaten. De keuze van onderwerp valt dan ook best op een effect dat al grondig beschreven is aan de hand van corpusonderzoek, zodat je als onderzoeker een duidelijk beeld hebt van de resultaten die je model moet vertonen.

In het huidige model is het te verklaren effect de regularisatie van de laagfrequente werkwoorden, met tegelijkertijd een *conserving effect* (Bybee 2006) bij de hoogfrequente werkwoorden (van Santen 1997; Lieberman et al. 2007; Carroll, Svare & Salmons 2012). We verwachten co-existentie van beide varianten (d.z. de regelmatige en onregelmatige vervoeging) op het type-niveau, gecombineerd met fixatie op het tokenniveau. De onderscheidende factor dient daarbij de frequentie van het werkwoord te zijn. Dit wil zeggen dat we verwachten dat beide varianten langdurig naast elkaar kunnen bestaan, waarbij sommige werkwoorden onregelmatig blijven als gevolg van hun hoge frequentie, terwijl minder frequente werkwoorden overgaan naar de regelmatige vervoeging. Op het niveau van het individuele werkwoord dient echter wel in het merendeel van de gevallen gekozen te worden voor één van beide varianten (Cuskley et al. 2014: 3). Hier mogen de onregelmatige en regelma-

tige werkwoordsvorm niet naast elkaar blijven bestaan.⁶ De onderzoeksvraag van het model luidt dan ook:

- i. Welke aannames zijn nodig op conceptueel niveau (zie beneden) om regularisatie van de laagfrequente werkwoorden en een *conserving effect* bij de hoogfrequente werkwoorden te verklaren, en hoe dienen deze mechanismen concreet geïmplementeerd te worden?

2.2. Stap 2: Conceptueel niveau

In deze stap bevinden we ons op het niveau van de theorie. Hier wordt een hypothese geformuleerd die de onderzoeksvraag kan beantwoorden, waarbij het doel is het minimum aan aannames te maken dat strikt noodzakelijk is. Om bijvoorbeeld syncretismen in het Duitse naamvalsysteem te verklaren, neemt van Trijp enkel aan dat taalgebruikers hun taal pogen te optimaliseren (van Trijp 2013: 107-108, 2014: 340). Ook Landsbergen et al. benadrukken de noodzaak zo zuinig mogelijk te zijn op het aantal aannames in de hypothese, om op die manier het model zo eenvoudig mogelijk te houden (Landsbergen et al. 2010: 368). In het huidige model is de enige aanname dat bij transparant taalgebruik, d.i. het gebruik van de regelmatige vervoeging, naast de specifieke werkwoordsvorm ook een constructie wordt opgeslagen, die net als de werkwoordsvorm onderhevig is aan de effecten van frequentie.⁷ Dit wil zeggen dat de taalgebruiker meer geneigd zal zijn te kiezen voor de vorm/constructie die hij het vaakst hoort. Voor het overige wordt het model zo eenvoudig mogelijk gehouden. We nemen voorlopig geen sociale structuur aan, noch een leerderscomponent. Er zullen geen nieuwe agents aan de simulatie worden toegevoegd. Mocht deze hypothese te weinig aannames maken, en het model dus te eenvoudig blijken, kunnen zulke uitbreidingen nog steeds gerealiseerd worden in Stap 5.

2.3. Stap 3: Implementatieniveau

In deze stap vindt het eigenlijke codeerwerk plaats. Het doel is de aannames op conceptueel niveau in een concreet model te gieten. Een belangrijk onderdeel van computationele modellering is net dat het je als onderzoeker dwingt om de mechanismen van het conceptuele niveau concreet te maken (Blythe & Croft 2012: 270), en je zo voor keuzes stelt waar je anders niet bij stilstaat,

⁶ In de realiteit geeft naast frequentie ook de fonetische vorm van een werkwoord vaak de doorslag voor regularisatie (Hare & Elman 1995: 64-70; Cuskley et al. 2014: 4-6). Voorlopig zijn we echter enkel geïnteresseerd in het effect van frequentie, en blijft ons model dus blind voor fonetische structuur.

⁷ Zoals reeds aangegeven, gebruiken we termen uit de taalgebruiksgebaseerde taalkunde, zoals *constructie*, om het model te beschrijven. In principe is het model zelf echter theorieneutraal, en kan ook over *regels* gesproken worden. In deze paper hanteren we de definitie van constructies als in Goldberg (2006: 6).

maar die toch in hoge mate de resultaten kunnen beïnvloeden. Dit wordt duidelijk in Sectie 3, waarin drie zogenaamde aanpassingsstrategieën besproken worden. Alle drie komen ze overeen met wat in de vorige stap geformuleerd is, maar de exacte implementatie verschilt, zodat ook de resultaten verschillen.

In wat volgt, wordt de opbouw van het voorbeeldmodel voorgesteld. Het model dient de volgende bouwstenen te bevatten:

1. Een wereld waarin gebeurtenissen voorkomen waarover de agents moeten communiceren. De ene gebeurtenis moet vaker voorkomen dan de andere, zodat de agents bepaalde werkwoorden vaker zullen gebruiken dan andere.
2. Een competitie tussen regelmatige en onregelmatige werkwoordsvormen binnen het taalsysteem van elke agent, waarbij het gebruik van de regelmatige vervoeging naast een werkwoordspecifiek ook een constructioneel effect heeft.

Om de wereld samen te stellen, zijn alle werkwoorden geselecteerd die in de ANS genoemd worden in het overzicht *onregelmatige werkwoorden-a* (Haeseryn et al. 1997: 84-94). Hiervan zijn de 200 geselecteerd die in het Corpus Gesproken Nederlands (CGN) het frequentste bleken (van Eerten 2007).⁸ Dit zijn de gebeurtenissen die in de wereld voorkomen. Op elk punt in de tijd zal één gebeurtenis voorkomen, waarbij de kans op elke gebeurtenis direct gecorreleerd is met de frequentie van het werkwoord in het CGN. Zo is er steeds meer dan 10% kans dat de meest frequente gebeurtenis, *gaan*, voorkomt (zie Tabel 1). De frequentie van deze gebeurtenissen vertoont ruwweg een Zipfianse verdeling (Zipf 1932).

Tabel 1: gebeurtenissen en hun kans voor te komen op elk punt in de tijd

Rang	Gebeurtenis	Kans
1	gaan	10,5%
	...	
20	nemen	1,13%
	...	
200	schijten	0,003%

Na een gebeurtenis wordt onder de agents willekeurig één spreker geselecteerd die de gebeurtenis moet uitdrukken met een werkwoordsvorm in de verleden tijd. De spreker zoekt de gebeurtenis op in zijn lexicon, en stoot daarbij telkens op een keuze uit een regelmatige en een onregelmatige vorm. In het

⁸ We maken geen gebruik gemaakt van een historisch corpus, omdat het enkel belangrijk is dat de werkwoorden een realistische frequentieverdeling vertonen. Aangezien ons model blind is voor fonetische structuur (zie boven) is de keuze van werkwoorden verder niet van belang.

lexicon van elke agent wordt voor elk werkwoord ook een score tussen 0 en 1 bijgehouden die aangeeft in hoeverre dit werkwoord verankerd is in zijn onregelmatige vorm. Deze score komt overeen met de kans dat de agent voor de onregelmatige vorm zal kiezen. Werkwoorden met score 1 zullen door de agent dus steeds onregelmatig vervoegd worden, werkwoorden met score 0 steeds regelmatig. Aangezien de geselecteerde werkwoorden onregelmatig zijn, hebben alle werkwoorden bij de start een even sterke voorkeur voor hun onregelmatige vorm. Bij het begin van elke simulatie staan alle scores op 0,7.⁹

De hoorder interpreteert vervolgens de uiting van de spreker, en past de scores in zijn eigen lexicon aan aan wat hij hoort. Telkens hij een bepaalde werkwoordsvorm hoort, raakt deze vorm steviger verankerd in zijn lexicon. Dit wil zeggen dat wanneer de hoorder een onregelmatige werkwoordsvorm hoort, de score van dat werkwoord zal stijgen. Hoort hij een regelmatige werkwoordsvorm, dan daalt de score van dat werkwoord. Bij het horen van een onregelmatige werkwoordsvorm is dit werkwoordspecifieke effect het enige. Aangezien de regelmatige vervoeging zijn transparantie echter behouden heeft, vindt bij het horen van een regelmatige vorm ook een tweede, constructioneel effect plaats. Dit constructioneel effect stelt voor dat, wanneer een agent een regelmatige werkwoordsvorm hoort, de regelmatige vervoeging als constructie steviger verankerd raakt. Dat houdt in dat de kans op het gebruik van de regelmatige vervoeging als geheel stijgt, oftewel dat de score van alle werkwoorden lichtjes daalt. De precieze formules waarmee scores aangepast worden, zijn van groot belang voor ons model. In Sectie 3 zullen verschillende aanpassingsstrategieën worden getest, en hun resultaten vergeleken.

In de typologie van Baxter et al. (2009: 267-272) en Blythe & Croft (2012: 272-276) is dit model een vorm van *replicator selection* met *neutral interactor selection*. *Replicator selection* houdt in dat er kwalitatief verschil is tussen een van beide varianten, in dit geval de regelmatige en onregelmatige vervoeging. Het huidige model onderscheidt zich echter op twee vlakken van wat gewoonlijk *replicator selection* genoemd wordt. Ten eerste is het onderscheid er geen van sociale waardering oftewel (*c*)*overt prestige* (Labov 1966: 108; Trudgill 1972; Blythe & Croft 2012: 272), maar is het van taalstructurele aard. De onregelmatige waardering start steviger verankerd, terwijl de regelmatige vervoeging over een constructioneel effect beschikt. Ten tweede is een van beide varianten niet superieur aan de andere. Beide hebben een voordeel, namelijk stevigere initiële verankering versus constructioneel effect, dat elk in verschillende omstandigheden zwaarder kan doorwegen. Op dat vlak is dit model meer vergelijkbaar met het model van van Trijp, waarbij de beide varianten,

⁹ Dit getal is slechts een parameterinstelling (zie Subsectie 3.3), die je kunt laten variëren. Cruciaal is dat de parameter boven 0,5 staat, om aan te geven dat de onregelmatige vervoeging initieel steviger verankerd is.

het Oudhoogduitse en Nieuwhoogduitse naamvalsysteem, ook elk op verschillende vlakken beter scoorden (van Trijp 2013: 111-128).

2.4. Stap 4: Evaluatie

In deze stap worden de resultaten van het model vergeleken met wat vastgesteld is in empirische studies. Meer bepaald wordt gekeken of de resultaten voldoen aan de eisen gesteld in Stap 1. Is dat niet het geval, dient onderzocht te worden of dat falen te wijten is aan problemen op implementatie- of conceptueel niveau. Problemen op implementatieniveau zijn vaak reeds te voorzien in Stap 3. Wanneer je als onderzoeker tot een bepaalde praktische keuze wordt gedwongen, hou je best de overige wegen open, zodat je de resultaten van de verschillende implementaties later kunt vergelijken. Problemen op conceptueel niveau zijn fundamenteeler van aard. Ze houden in dat de hypothese in Stap 2 herbekeken moet worden, en dus elementaire onderdelen aan het agent-gebaseerd model aangepast of toegevoegd moeten worden.

De vraag of het falen van een agent-gebaseerd model ligt aan problemen op het implementatie- of conceptueel niveau is echter vaak moeilijk te beantwoorden. Meer nog, de moeilijkheid hiervan lijkt te wijzen op een fundamenteel methodologisch probleem. Indien een model immers faalt de verwachte resultaten op te leveren, kan steeds beweerd worden dat dit slechts te wijten is aan een foute implementatie, en niet aan het tekortschieten van de hypothese. Dit lijkt te betekenen dat deze modellen enkel kunnen bevestigen, en niet falsifiëren, wat een grote rem zou zijn op het nut van modellering voor de historische taalkunde.

Agent-gebaseerde modellen kunnen echter wel degelijk gebruikt worden voor falsificatie. Wat hiervoor nodig is, is de bevestiging van een model dat minder aannames maakt dan de te falsifiëren hypothese. Volgens het scheermes van Ockham dient de complexere hypothese vervolgens verworpen te worden:

[I]f the weaker mechanism [...] is sufficient to account for the data, then it should be adopted over the stronger mechanism. (Blythe & Croft 2012: 277, met verwijzing naar Labov 2001: 192)

Op die manier weet van Trijp (2014: 340) aan te tonen dat het onnodig is een universele naamvalshiërarchie aan te nemen om syncretismen in het Duitse naamvalsysteem te verklaren, en laten Landsbergen et al. (2010: 385-386) zien dat verschillen in frequentie of verschillen in mutatiebereidheid elk apart reeds volstaan om unidirectionaliteit in betekenisverandering te verklaren.

2.5. Stap 5: Eventuele uitbreidingen

Eenmaal het model gebouwd en geëvalueerd is, kunnen uitbreidingen gerealiseerd worden. Deze houden in dat bovenstaande stappen ten minste deels opnieuw doorlopen dienen te worden. Mogelijke redenen om het model uit te breiden zijn o.a. (i) het model heeft gefaald, en er wordt geoordeeld dat meer aannames nodig zijn op conceptueel niveau om de te verwachte resultaten te produceren; (ii) een bijkomende vereiste wordt toegevoegd in Stap 1, waaraan het model in zijn huidige versie nog niet voldoet; of (iii) je bent eenvoudigweg geïnteresseerd hoe deze uitbreiding de resultaten van je model beïnvloedt.

3. RESULTATEN

Deze sectie toont de resultaten van het voorbeeldmodel. Om te laten zien hoe verschillende keuzes op implementatieniveau de resultaten van het model kunnen beïnvloeden, worden de effecten van drie verschillende aanpassingsstrategieën vergeleken. Deze aanpassingsstrategieën preciseren hoe de agents de scores in hun lexicon aanpassen. Elke strategie komt overeen met wat in de vorige sectie beschreven is.

3.1. Frequentie-gebaseerde aanpassing

Elke aanpassingsstrategie is fundamenteel gebaseerd op de frequentie waarmee de agent een werkwoordsvorm hoort. De frequentie-gebaseerde aanpassingsstrategie leidt de kans op een vorm echter zo direct mogelijk af van het aantal keer dat de agent de vorm gehoord heeft. De score van het werkwoord w laat zich in deze strategie als volgt berekenen:

$$score_w = \frac{\# \text{ onreg vormen}_w}{\# \text{ onreg vormen}_w + \# \text{ reg vormen}_w + \delta_{constr} * \text{ totaal } \# \text{ reg vormen}}$$

Figuur 1: aanpassingsformule voor de frequentie-gebaseerde strategie

Het eerste deel van deze verhouding laat zich makkelijk begrijpen:

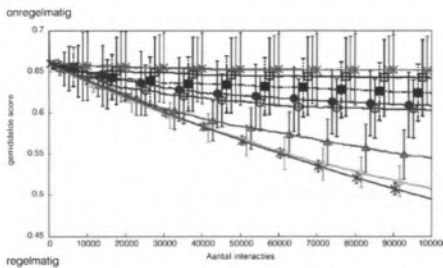
$\frac{\# \text{ onreg vormen}_w}{\# \text{ onreg vormen}_w + \# \text{ reg vormen}_w}$. De score is gelijk aan het aantal keer dat de

agent de onregelmatige vorm van het werkwoord gehoord heeft, gedeeld door het totaal aantal keer dat hij eender welke vorm van het werkwoord gehoord heeft. Naast dit werkwoordspecifieke effect, is er ook een constructioneel effect van de regelmatige vervoeging opgenomen, dat het totaal aantal regelmatige vormen dat de agent gehoord heeft, in de vergelijking binnenbrengt:

δ_{constr} * totaal # reg vormen.¹⁰ Op die manier daalt de score van een werkwoord ook lichtjes wanneer de agent een regelmatige vorm van een ander werkwoord hoort, d.w.z. stijgt de kans op de regelmatige vorm van het werkwoord.

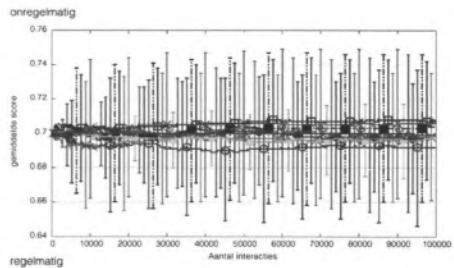
Grafiek 1 toont hoe werkwoorden van een verschillende frequentie zich gedragen onder deze aanpassingsstrategie.¹¹ Op de y-as zien we de gemiddelde score van het werkwoord. Op de x-as bevindt zich de tijdschaal, van 0 tot 100.000 interacties. We zien hoe de minst frequente werkwoorden langzaam toegeven aan de regularisatiedruk. De meest frequente werkwoorden lijken er vrij goed in te slagen hun beginstatus te behouden, maar raken niet steviger verankerd in hun onregelmatige vorm. We stellen dus wel degelijk regularisatie vast met een *conserving effect*, maar op tokeniveau doet zich geen fixatie voor. Er zijn veel werkwoorden die langdurig variatie blijven vertonen. Dit uitblijven van fixatie op tokeniveau is niet te wijten is aan een te sterk constructioneel effect, d.i. een te hoge instelling van de δ_{constr} parameter. Dat kan gezien worden in Grafiek 2, waar δ_{constr} op 0 ingesteld staat, en zich nog steeds geen fixatie voordoet.

1) gaan 10517   10) zien 3651   20) nemen 1131   50) winnen 191   200) schieten 3   ✕
 5) worden 5093   15) laten 1761   25) eten 912   100) dwingen 38

Grafiek 1: gemiddelde scores van enkele werkwoorden onder de frequentie-gebaseerde strategie.

$$\delta_{constr} = 0,001^{12}$$

Grafiek 2: gemiddelde scores van enkele werkwoorden onder de frequentie-gebaseerde strategie.

$$\delta_{constr} = 0$$

¹⁰ Aangezien het totaal aantal keer dat de agent een regelmatige werkwoordsvorm gehoord heeft (totaal # reg vormen) typisch veel groter is dan het aantal keer dat hij een vorm van het werkwoord in kwestie gehoord heeft (# onreg vormen_w + # reg vormen_w) dient δ_{constr} hier laag ingesteld te worden. Zo niet is het werkwoordspecifieke effect te verwaarlozen t.o.v. het constructionele effect.

¹¹ Om het overzicht te bewaren in deze grafiek, kan de evolutie van alle 200 werkwoorden niet getoond worden. Geen van hen vertoont echter een radicaal verschillend gedrag. Elk van de grafieken in deze paper tonen de resultaten van 40 simulaties van elk 100.000 interacties, met als parameterinstellingen: aantal agents = 10, initiële scores = 0,7. De overige parameterinstellingen worden bij de grafiek zelf vermeld.

¹² Bij elk werkwoord is zijn rang en gemiddelde frequentie tijdens 100.000 interacties vermeld.

3.2. Delta-multiplicatie aanpassing

Bij de delta-multiplicatie aanpassingsstrategie worden de scores geüpdatet volgens de vergelijkingen in Tabel 2.

Tabel 2: aanpassingsformules voor de delta-multiplicatie strategie

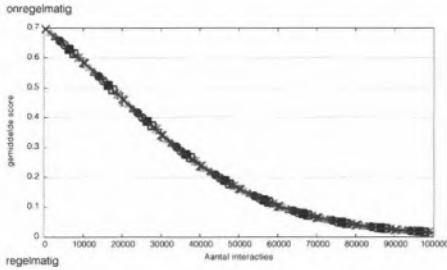
	Werkwoordspecifiek effect	Constructioneel effect
Onregelmatige vorm	$score_w = score_w * (1 - \delta_{spec}) + \delta_{spec}$	Afwezig
Regelmatige vorm	$score_w = score_w * (1 - \delta_{constr})$	$score_w = score_w * (1 - \delta_{constr})$

De redenering achter deze formules is de volgende. Ten eerste dienen de werkwoordspecifieke effecten elkaars spiegelbeeld te zijn. In Sectie 2.2 hebben we immers als enige aanname van ons model gedefinieerd dat bij transparant taalgebruik ook een constructie wordt opgeslagen. Dit verschil tussen de onregelmatige en regelmatige vervoeging is al in acht genomen via het constructionele effect, en verdere verschillen zijn dus niet toegelaten. Ten tweede willen we met deze aanpassingsstrategie testen wat het effect is, wanneer het horen van een nieuwe, onverwachte vorm een groter effect heeft dan het horen van het verwachte alternatief, dat men al duizendmaal gehoord heeft.

Beide punten kunnen duidelijker worden gemaakt met een voorbeeld, onder de parameterinstellingen van de Grafieken 3-4. Stel dat de score van het werkwoord *komen* bij een agent op 0,8 staat, d.w.z. dat er 80% kans is dat hij zelf de onregelmatige vorm *kwam* gebruikt. *Kwam* is dus de verwachte vorm. Als deze agent *kwam* hoort, gaat de score omhoog met 0,002. Hoort hij onverwachts *komde*, dan gaat de score omlaag met 0,008. Stel daarentegen dat de score op 0,2 staat, d.w.z. dat er 80% kans is dat de agent zelf de regelmatige vorm *komde* gebruikt, dan zal de score bij het horen van de verwachte, regelmatige vorm *komde* dalen met 0,002. Bij het horen van de onverwachte, onregelmatige vorm *kwam* zal ze echter omhooggaan met 0,008.

De resultaten onder deze aanpassingsstrategie zijn te zien in Grafiek 3. Alle werkwoorden geven even snel toe aan de regularisatiedruk, ongeacht hoe frequent ze zijn. Hier doet zich dus wel degelijk regularisatie voor, maar dan zonder *conserving effect*. Op het tokenniveau zien we wel fixatie, maar op het typeniveau geen co-existentie: alle werkwoorden worden regelmatig. Deze resultaten zijn opnieuw niet te wijten aan een verkeerde keuze van parameterinstellingen. In Grafiek 4 wordt het constructionele effect bijvoorbeeld volledig uitgeschakeld, en ook hier ontstaat geen verschil tussen werkwoorden van verschillende frequenties. Het falen van de frequentie-gebaseerde en delta-

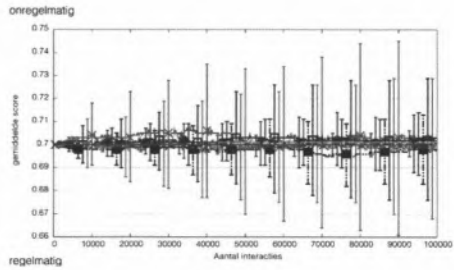
multiplicatie strategieën ligt vermoedelijk eerder in de aard van de aanpassingsformules. Zoals reeds opgemerkt voor de delta-multiplicatie strategie, wordt de score bij beide strategieën sterker aangepast wanneer de agent een onverwachte vorm van het werkwoord hoort dan wanneer hij de verwachte vorm hoort. Dit leidt ertoe dat, wanneer we het constructionele effect uitschakelen, we op tokenniveau een co-existentie van beide varianten vinden (cf. Grafiek 2 en 4, Blythe & Croft 2012: 282).

1) gaan 10517   10) zien 3651   20) nemen 1131   50) winnen 191   200) schijnen 3   ✕
5) worden 5093   15) laten 1761   25) eten 912   100) dwingen 38   100) dwingen 38

Grafiek 3: gemiddelde scores van enkele werkwoorden onder de delta-multiplicatie strategie.

$$\delta_{constr} = 0,0005, \delta_{spec} = 0,01$$

Grafiek 4: gemiddelde scores van enkele werkwoorden onder de delta-multiplicatie strategie.

$$\delta_{constr} = 0, \delta_{spec} = 0,01$$

3.3. Delta-accumulatie aanpassing

In tegenstelling tot de delta-multiplicatie strategie, gaan de scores in de delta-accumulatie aanpassingsstrategie steeds met een vaste waarde omhoog of omlaag, volgens de formules in tabel 3.¹³ De onverwachte vorm wordt dus niet langer bevoordeeld t.o.v. de verwachte vorm.

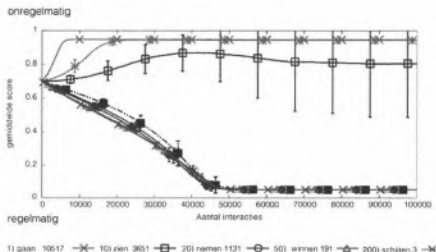
Tabel 3: aanpassingsformules voor de delta-accumulatie strategie

	Werkwoordspecifiek effect	Constructioneel effect
Onregelmatige vorm	$score_w = score_w + \delta_{spec}$	Afwezig
Regelmatige vorm	$score_w = score_w - \delta_{spec}$	$score_w = score_w - \delta_{constr}$

Bij deze strategie stellen we een regularisatie vast met *conserving effect*. De laagfrequente werkwoorden worden regelmatig, terwijl de hoogfrequente werkwoorden steviger verankerd raken in hun onregelmatige vorm (zie Grafiek 5). Op typeniveau vinden we dus co-existentie: de regelmatige en onregelmatige vervoeging blijven naast elkaar bestaan met elk een eigen habitat in het lexicon,

¹³ Aangezien de scores probabiliteiten voorstellen en dus tussen 0 en 1 dienen te blijven, zijn het minimum en maximum om respectievelijk 0,05 en 0,95 gezet.

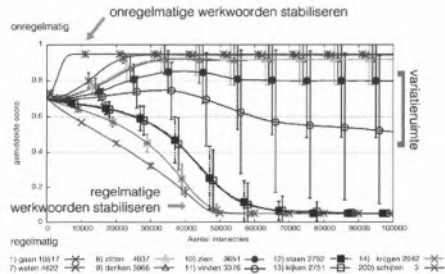
nl. de laag- en hoogfrequente werkwoorden. Op tokenniveau vinden we bij de meeste werkwoorden fixatie: ze worden of onregelmatig, of regelmatig. Slechts enkele werkwoorden slagen erin variatie te blijven vertonen tussen hun regelmatige en onregelmatige vorm. Grafiek 6 is identiek aan Grafiek 5, met als enige verschil dat andere werkwoorden worden getoond. Buiten het meest en minst frequente werkwoord, zien we in deze grafiek ook een aantal werkwoorden rond de variatieruimte tussen regelmatig en onregelmatig. Bij veruit de meeste werkwoorden ontstaat fixatie, maar variatie is niet geheel onmogelijk, wat we ook in werkelijk taalgebruik vaststellen (Cuskley et al. 2014).

1) gaan 10617   10) zien 3651   19) nemen 1131   28) winnen 191   37) schijnen 3
 5) worden 5092   15) laten 1701   25) eten 912   30) dwingen 38   39) —

Grafiek 5: gemiddelde scores van enkele werkwoorden onder de delta-accumulatie strategie.

$$\delta_{constr} = 0,0005, \delta_{spec} = 0,01$$

1) gaan 10617   8) zitten 4037   16) zien 3651   27) slaan 2752   34) krijgen 2042   39) —
 7) laten 4022   10) zien 3651   19) nemen 1131   28) winnen 191   37) schijnen 3

Grafiek 6: gemiddelde scores van enkele werkwoorden onder de delta-accumulatie strategie.

$$\delta_{constr} = 0,0005, \delta_{spec} = 0,01$$

Opvallend is dat de individuele werkwoorden bij hun overgang naar een van beide vervoegingen S-curves lijken te vertonen (Grafiek 5 en 6). Dit soort curves is al erg vaak vastgesteld in taalveranderingen (Bailey 1973; Labov 1994: 64; Chambers & Trudgill 1998: 162-164). In Stap 2 hebben we dit niet als een vereiste voor ons model opgenomen, aangezien we niet op de hoogte zijn van corpusstudies die aantonen dat bij de regularisatie van individuele werkwoorden zich inderdaad ook zulke S-curves voordoen. Gezien hun veelvuldig opduiken bij andere taalveranderingen, lijkt dit ons echter zeker niet onmogelijk.

Merk op dat het oninteressant is te kijken hoeveel werkwoorden of welke werkwoorden precies regelmatig dan wel onregelmatig worden. Dat kun je makkelijk laten variëren door de parameters aan te passen. Wat wel interessant is, is te kijken waar de grens van de vrijheid ligt die de parameters je verschaffen. Bij de delta-multiplicatie strategie kun je bijvoorbeeld de parameters naar believen aanpassen, maar zal je nooit een scheiding krijgen tussen de laag- en hoogfrequente werkwoorden. Omgekeerd kun je bij delta-accumulatie weliswaar aan de hand van de δ_{spec} en δ_{constr} parameters of de initiële scores ervoor zorgen dat de overgang van onregelmatig naar regelmatig bij een lagere of hogere frequentie plaatsvindt, maar het is onmogelijk geen *conserving*

effect van frequentie te genereren. Frequentere werkwoorden zullen dus steeds onregelmatig blijven, terwijl infrequentere werkwoorden regelmatig worden. Agent-gebaseerde modellen dienen dan ook enkel om te testen wat wel en niet mogelijk is binnen bepaalde aannames. Als je daarentegen een voorspelling wil doen of een specifiek werkwoord al dan niet regelmatig zal worden in het Nederlands, kun je beter gebruik maken van statistische modellen als Lieberman et al. (2007), Carroll, Svare & Salmons (2012) of Cuskley et al. (2014).

Hieronder worden de effecten van alle parameterinstellingen kort opgesomd voor de delta-accumulatie strategie. Hun effecten zijn mutadis mutandis vergelijkbaar voor de andere strategieën.

- Aantal agents: Bij een hoger aantal agents vertraagt de fixatie op tokenniveau, zoals ook vastgesteld door Blythe & Croft (2012: 293).¹⁴
- Initiële scores: De hoge initiële scores stellen het voordeel van initiële verankering van de sterke vervoeging voor. Des te hoger deze scores, des te meer werkwoorden onregelmatig blijven.
- $\delta_{constr}/\delta_{spec}$: Met de δ_{constr} parameter kan de grootte van het constructieel effect ingesteld worden, terwijl de δ_{spec} parameter de grootte van het werkwoordspecifieke effect bepaalt. Des te groter de $\delta_{constr}/\delta_{spec}$ ratio, des te groter het voordeel van de transparante, regelmatige vervoeging, en des te meer werkwoorden regelmatig worden.

De laatste implementatie van ons model is dus succesvol gebleken. De aanname dat de taalgebruiker bij transparant taalgebruik naast de specifieke werkwoordsvorm ook een constructie opslaat, waarbij beide representaties onderhevig zijn aan frequentie-effecten, kan volstaan om regularisatie met een *conserving effect* te veroorzaken, waarbij op typeniveau co-existentie optreedt, en op tokenniveau fixatie. Uiteraard kunnen in dit model meer dingen gemeten worden dan de individuele ontwikkeling van de werkwoorden. Er kan bv. ook nagegaan worden hoeverre de agents overeenkomen welke werkwoorden onregelmatig dan wel regelmatig horen te zijn, wat de tokenfrequentieverhouding tussen beide vervoeging is, etc. Om dit artikel bondig te houden, worden deze maatstaven niet besproken, maar zie Pijpops & Beuls (2015). Vervolgens kan verdergegaan worden met Stap 5, door verdere uitbreidingen aan het

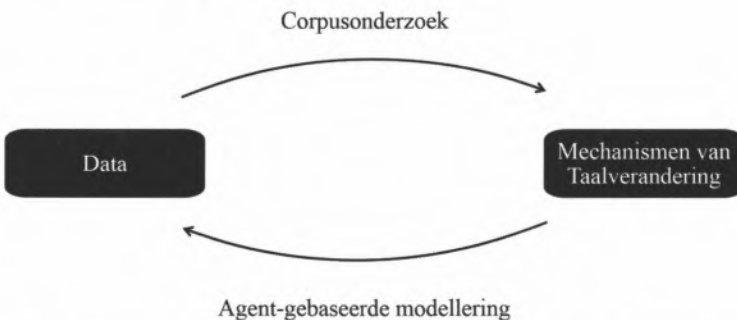
¹⁴ Voor een uitgebreide bespreking van het effect van o.a. de grootte van de agent-populatie op de snelheid van taalverandering, zie Nettle (1999), maar ook Ke (2004: 162-164) structured population which was presented in an earlier paper (u2018Using Social Impact Theory to simulate language changeu2019, *Lingua* 108, 95u2013117, 1999 voor enkele kritische bemerkingen.

model toe te voegen. Zo'n uitbreiding is al gerealiseerd, namelijk door een sociale structuur aan de agent-populatie toe te kennen en de effecten daarvan na te gaan. Om dezelfde reden verwijzen we hiervoor echter ook naar Pijpops & Beuls (te versch.).

4. CONCLUSIES

Het model dat hier is voorgesteld, is met opzet sterk simplificerend (Landsbergen 2009: 18-19). Participia worden volledig genegeerd, net als het bestaan van de nog steeds min of meer regelmatige ablautklassen van de sterke vervoeging, en de invloed van de fonetische structuur van het werkwoord. Deze invloed is echter zonder twijfel van belang (Hare & Elman 1995: 64-70; Carroll, Svare & Salmons 2012; Knooihuizen & Strik 2014). Dit model kan dan ook beter gezien worden als een algemeen model van de competitie tussen regelmatig en onregelmatig taalgebruik, eerder dan een specifiek model van de Nederlandse zwakke en sterke werkwoorden. Voor meer geavanceerde agent-gebaseerde modellen van ontwikkelingen in het Nederlands, zie o.a. Landsbergen (2009), Bloem, Versloot & Weerman (2015) en Pijpops & Beuls (2015).

Ten slotte willen we twee bemerkingen opnieuw benadrukken (zie daarvoor ook de Boer 2012). Ten eerste zijn corpusonderzoek en agent-gebaseerde modellering complementair, zoals voorgesteld in Figuur 2. Enerzijds dient de bouw van een agent-gebaseerd model steeds voorafgegaan te worden door empirisch onderzoek. Zonder zo'n onderzoek is immers geen evaluatie van het model mogelijk. Anderzijds stelt agent-gebaseerde modellering de onderzoeker in staat de veronderstelde mechanismen elk apart te implementeren, en zo na te gaan wat hun effect in afzondering is. Vooral dit laatste is moeilijk in corpusonderzoek (Landsbergen et al. 2010: 367).

Figuur 2: corpusonderzoek en agent-gebaseerde modellering als complementaire technieken

Ten tweede is een veelgehoorde kritiek op agent-gebaseerde modellen dat een strikte evaluatie onmogelijk is, aangezien alle resultaten mogelijk zijn door de parameters te laten variëren. Om die reden is een evaluatie van het huidige model aan de hand van de vraag precies hoeveel en welke werkwoorden regelmatig dan wel onregelmatig geworden zijn, inderdaad nutteloos. In Sectie 3 hebben we echter aangetoond dat (i) niet zomaar alle resultaten mogelijk zijn binnen eenzelfde model, en (ii) een evaluatie op basis waarvan sommige modellen worden verworpen en andere bevestigd, wel degelijk uitgevoerd kan worden. Bij de interpretatie van een agent-gebaseerd model dien je steeds te kijken naar wat wel of niet mogelijk is binnen de vrijheid die je parameters je geven (Hare & Elman 1995: 91-92). Een model waarin alles mogelijk is, is net zo oninteressant als een model waarin niets mogelijk is.

BIBLIOGRAFIE

- ANDERSEN, HENNING. 1973. Abductive and Deductive Change. *Language* 49(4). 765-793.
- BAERMAN, MATTHEW. 2009. Case Syncretism. *The Oxford handbook of case*, 219-230. Oxford: Oxford University Press.
- BAILEY, CHARLES-JAMES. 1973. *Variation and linguistic theory*. Washington D.C.: Center for Applied Linguistics.
- BAXTER, GARETH, RICHARD BLYTHE, WILLIAM CROFT & ALAN MCKANE. 2006. Utterance selection model of language change. *Physical Review E* 73(4). 046118.
- BAXTER, GARETH, RICHARD BLYTHE, WILLIAM CROFT & ALAN MCKANE. 2009. Modeling language change: An evaluation of Trudgill's theory of the emergence of New Zealand English. *Language Variation and Change* 21(2). 257-296.
- BEULS, KATRIEN & LUC STEELS. 2013. Agent-Based Models of Strategies for the Emergence and Evolution of Grammatical Agreement. *PLoS ONE* 8(3). e58960.
- BHATTACHARJEE, YUDHIJIT. 2004. From heofonum to heavens. *Science* 303(5662). 1326-1328.
- BLOEM, JELKE, ARJEN VERSLOOT & FRED WEERMAN. 2015. An agent-based model of Germanic verbal cluster word order change. *Computational Linguistics in the Netherlands (CLIN)*. 8 februari, Antwerpen.
- BLYTHE, RICHARD & WILLIAM CROFT. 2012. S-curves and the mechanisms of propagation in language change. *Language* 88(2). 269-304.
- BONABEAU, ERIC, MARCO DORIGO & GUY THERAULAZ. 1999. *Swarm intelligence: From natural to artificial systems*. New York: Oxford University Press.
- BYBEE, JOAN. 2006. From Usage to Grammar: The Mind's Response to Repetition. *Language* 82(4). 711-733.
- BYBEE, JOAN. 2010. *Language, usage and cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CANGELOSI, ANGELO & DOMENICO PARISI (eds.). 2002. *Simulating the evolution of language*. Londen: Springer.

- CARROLL, RYAN, RAGNAR SVARE & JOSEPH SALMONS. 2012. Quantifying the evolutionary dynamics of German verbs. *Journal of Historical Linguistics* 2(2). 153-172.
- CHAMBERS, JACK & PETER TRUDGILL. 1998. *Dialectology*. 2^e editie. Cambridge: Cambridge University Press.
- CROFT, WILLIAM. 2000. *Explaining language change: An evolutionary approach*. Essex: Pearson Education Limited.
- CUSKLEY, CHRISTINE, MARTINA PUGLIESE, CLAUDIO CASTELLANO, FRANCESCA COLAIORI, VITTORIO LORETO & FRANCESCA TRIA. 2014. Internal and External Dynamics in Language: Evidence from Verb Regularity in a Historical Corpus of English. *Plos One* 9(8). e102882.
- DE BOER, BART. 2012. Modelling and Language Evolution: beyond fact-free science. In Luke McCrohon, Tomomi Fujimura, Kazuo Okanoya, Koji Fujita, Reiji Suzuki, Roger Martin & Noriaki Yusa (eds.), *The Evolution of Language: Proceedings of the 9th International Conference*, 83-92. Evolang-9 Organizing Committee.
- DHAMDHER, AMOGH & CONSTANTINE DOVROLIS. 2009. An agent-based model for the evolution of the internet ecosystem. *COMSNETS. 1st International Conference on Communication Systems and Networks*, 1-10.
- GOLDBERG, ADELE EVA. 2006. *Constructions at work: the nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press.
- GRIMM, JACOB. 1819. *Deutsche Grammatik*. Göttingen: Dieterichsche Buchhandlung.
- HAESERYN, WALTER, KIRSTEN ROMIJN, GUIDO GEERTS, JAAP DE ROOIJ & MAARTEN VAN DEN TOORN. 1997. *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen: Nijhoff.
- HALLE, MORRIS. 1962. *Phonology in Generative Grammar*. Chicago: Word.
- HARE, MARY & JEFFREY ELMAN. 1995. Learning and morphological change. *Cognition* 56(1). 61-98.
- HAWKINS, JOHN. 2004. *Efficiency and complexity in grammars*. Oxford: Oxford University Press.
- KE, JINYUN. 2004. Self-organization and Language Evolution: System, Population and Individual. Dissertation City University of Hong Kong.
- KNOOIHUIZEN, REMCO & OSCAR STRIK. 2014. Relative productivity potential of Dutch verbal inflection patterns. *Folia linguistica historica* 35(1). 173-200.
- LABOV, WILLIAM. 1966. Hypercorrection in the lower middle class as a factor in linguistic change. In William Bright (ed.), *Sociolinguistics*, 84-113. Den Haag: Mouton.
- LABOV, WILLIAM. 1994. *Principles of linguistic change, vol. 1: Internal factors*. Oxford: Blackwell.
- LABOV, WILLIAM. 2001. *Principles of linguistic change, vol. 2: Social factors*. Oxford: Blackwell.
- LANDSBERGEN, FRANK. 2009. Cultural evolutionary modeling of patterns in language change: exercises in evolutionary linguistics. Utrecht: LOT.
- LANDSBERGEN, FRANK, ROBERT LACHLAN, CAREL TEN CATE & ARIE VERHAGEN. 2010. A cultural evolutionary model of patterns in semantic change. *Linguistics* 48(2). 363.

- LIEBERMAN, EREZ, JEAN-BAPTISTE MICHEL, JOE JACKSON, TINA TANG & MARTIN NOWAK. 2007. Quantifying the evolutionary dynamics of language. *Nature* 449(7163). 713-716.
- LORETO, VITTORIO, ANDREA BARONCHELLI, ANIMESH MUKHERJEE, ANDREA PUGLISI & FRANCESCA TRIA. 2011. Statistical physics of language dynamics. *Journal Of Statistical Mechanics-Theory And Experiment*. 04006.
- MESOUDI, ALEX. 2011. *Cultural Evolution: How Darwinian Theory Can Explain Human Culture and Synthesize the Social Sciences*. Chicago: University Of Chicago Press.
- MORTEN, CHRISTIANSEN & SIMON KIRBY (eds.). 2003. *Language Evolution*. Oxford: Oxford University Press.
- NETTLE, DANIEL. 1999. Is the rate of linguistic change constant? *Lingua* 108(2). 119-136.
- NIYOGI, PARTHA & ROBERT BERWICK. 1997. A dynamical systems model for language change. *Complex Systems* 11. 161-204.
- PIJPOPS, DIRK, KATRIEN BEULS & FREEK VAN DE VELDE. 2015. Fighting in broken formation. The competition between the Dutch strong ablaut classes and weak suffix inflection in an agent-based model. *Societas Linguistica Europaea (SLE) conferentie*, 48. 3 september, Leiden.
- PIJPOPS, DIRK & KATRIEN BEULS. 2015. Generating the Conserving Effect without Language Acquisition. An agent-based model. *Posterpresentatie op de Thematische Conferentie van de Belgische Kring voor Linguïstiek (BKL-CBL)*. 8 juni 2015, Brussel.
- RINGE, DON. 2006. *From Proto-Indo-European to Proto-Germanic*. Oxford: Oxford University Press.
- SALVERDA, REINIER. 2006. Over de sterke werkwoorden in het Nederlands, Engels en Duits. In Matthias Hüning, Ulrike Vogl, Ton van der Wouden & Arie Verhagen (eds.), *Nederlands tussen Duits en Engels*, 163-181. Leiden: Stichting Neerlandistiek Leiden.
- SAPIR, EDWARD. 1921. *Language. An introduction to the study of speech*. New York: Harcourt.
- STEELS, LUC. 1998. Synthesising the origins of language and meaning using coevolution, self-organisation and level formation. In James Hurford, Michael Studdert-Kennedy & Chris Knight (eds.), *Approaches to the Evolution of Language*, 384-404. Cambridge: Cambridge University Press.
- STEELS, LUC. 2011. Modeling the cultural evolution of language. *Physics of Life Reviews* 8(4). 339-356.
- STEELS, LUC & EMILIA GARCIA-CASADEMONT. 2015. Ambiguity and the origins of syntax. *Linguistic Review* 32(1). 37-60.
- VAN EERTEN, LAURA. 2007. Over het Corpus Gesproken Nederlands. *Nederlandse Taalkunde* 12(3). 194-215.
- VAN DER HORST, JOOP. 2013. *Taal op drift: lange-termijnontwikkelingen in taal en samenleving*. Amsterdam: Meulenhoff.

- VAN SANTEN, ARIANE. 1997. Hoe sterk zijn de sterke werkwoorden. In Ariane van Santen & Marijke van der Wal (eds.), *Taal in tijd en ruimte [Feestbundel Cor van Bree]*, 45-56. Leiden.
- VAN TRIJP, REMI. 2013. Linguistic Assessment Criteria for Explaining Language Change: A Case Study on Syncretism in German Definite Articles. *Language Dynamics and Change* 3. 105-132.
- VAN TRIJP, REMI. 2014. Fitness landscapes in cultural language evolution: a case study on german definite articles. In Erica Cartmill, Seán Roberts, Heidi Lyn & Hannah Cornish (eds.), *The Evolution of Language: Proceedings of the 10th International Conference*, 334-341. World Scientific.
- TRUDGILL, PETER. 1972. Sex, covert prestige and linguistic change in the urban British English of Norwich. *Language in Society* 1(2). 179-195.
- WELLENS, PIETER. 2012. Adaptive Strategies in the Emergence of Lexical Systems. Dissertation Vrije Universiteit Brussel.
- YANG, CHARLES. 2000. Internal and external factors in language change. *Language Variation and Change* 12(3). 231-250.
- ZIPF, GEORGE KINGSLEY. 1932. *Selected Studies of the Principle of Relative Frequency in Language*. Harvard: Harvard University Press.

Sociaalpsychologische methodes als nieuwe meettechnieken in taalattitudeonderzoek?

Het voorbeeld van de *Implicit Association Test*

Laura ROSSEEL, Dirk GEERAERTS & Dirk SPEELMAN

Abstract

Since the 1960s, language attitude research has known little methodological innovation. In social psychology, by contrast, a number of new implicit attitude measures have recently been developed. We suggest to take inspiration from social psychology to bring new methods to linguistic attitude research. In this paper, we give a succinct introduction to quantitative implicit attitude research in linguistics and social psychology. As an illustration of the new methods developed in the latter, we discuss the Implicit Association Test (Greenwald et al. 1998) and its potential for linguistic attitude research.

Sinds de jaren 60 van de vorige eeuw, toen Lambert en collega's (1960) de bekende *matched-guise*techniek introduceerden, is er in het taalattitudeonderzoek weinig methodologische vernieuwing geweest. Deze techniek, een van de frequentst gebruikte methodes om impliciete attitudes te meten binnen de taalkunde, is door de jaren heen wel verfijnd en kent bovendien een recente heropleving met verschillende aanzetten tot vernieuwing van de methode (o.a. Grondelaers et al. aangeboden ter publicatie). In de sociale psychologie daarentegen zien we in de jongste twee decennia een explosie aan nieuwe technieken voor attitudeonderzoek. Hebben die nieuwe technieken de taalkundige studie van attitudes iets te bieden? Deze bijdrage geeft een uiterst beknopte introductie in attitudeonderzoek in de taalkunde en sociale psychologie, en bespreekt vervolgens een van de nieuwe sociaalpsychologische methodes om attitudes te meten.

Voor we attitudemeting in taalkunde en sociale psychologie bespreken, is het nodig kort stil te staan bij het deelgebied van attitudestudies waartoe wij ons in dit artikel beperken. Ten eerste gaat het hier om kwantitatief onderzoek naar attitudes. Daarbij gaan we voorbij aan een deel van het studiegebied dat werkt met een uiteenlopende reeks aan kwalitatieve methodes (bijvoorbeeld etnografische observatie of allerhande interview- en bevragingstechnieken om data te verzamelen die via discours-analytische methodes verwerkt worden, o.a. Potter & Wetherell 1987, Hyrkstedt & Kalaja 1998, Loester 2009, Lybaert 2014). Een tweede belangrijk onderscheid in attitudeonderzoek is dat tussen

indirecte of impliciete¹, en directe of expliciete methodes en attitudes. Indirecte *methodes* peilen op een onrechtstreekse manier naar de attitudes van participanten ten opzichte van bijvoorbeeld taal (Grondelaers 2013, 588; Petty et al. 2009; 4). Participanten zijn zich doorgaans niet bewust van wat er onderzocht wordt wanneer een indirecte methode gehanteerd wordt (Garrett 2010, 228; Grondelaers 2013, 588; Petty et al. 2009, 4). Directe methodes daarentegen berusten op zelf-rapportering van respondenten (Petty et al. 2009; 4). Impliciete *attitudes* zijn de psychologische concepten die met deze indirecte methodes gemeten worden. In sectie 2 gaan we verder in op de manier waarop deze psychologische concepten gedefinieerd worden in de sociale psychologie. Dit artikel beperkt zich tot indirecte methodes voor het meten van attitudes.

In wat volgt, wordt eerst kort stilgestaan bij het traditioneel kwantitatief impliciet taalattitudeonderzoek. Vervolgens geven we een beknopte introductie in attitudeonderzoek uit de sociale psychologie en de mogelijkheden die de recent ontwikkelde methodes voor attitudemeting in deze discipline taalkundig onderzoek kunnen bieden. Ter illustratie zoomen we in op een methode die potentieel lijkt te hebben voor taalattitudeonderzoek: de *Implicit Association Test* (IAT). Met deze introductie willen we taalattitudeonderzoekers aanmoedigen deze nieuwe methodes uit de sociale psychologie verder te verkennen en een waaier aan verschillende methodes te betrekken in hun onderzoek, om een zo nauwkeurig en genuanceerd mogelijk beeld van de bestudeerde attitudes te krijgen.

1. KWANTITATIEVE IMPLICIETE ATTITUDEMETING IN DE TAALKUNDE: DE MATCHED-GUISETECHNIEK

Verschillende methodes worden gebruikt in taalkundig onderzoek om attitudes te meten, maar de methode die veruit het meest ingezet wordt, is de *matched-guise*techniek (MGT) (Lambert et al. 1960) uit het *speaker evaluation paradigm* (Garrett 2010, 59). De MGT is een indirecte methode, omdat participanten gevraagd wordt een spreker te beoordelen eerder dan zijn taal. Zij krijgen een aantal fragmenten te horen in verschillende talen of taalvariëteiten, maar wel steeds door dezelfde spreker ingesproken. Daarbij is het de bedoeling dat de participanten de indruk hebben naar verschillende personen te luisteren (maar zie Soukup 2013 voor een andere visie op dit aspect van de MGT).

¹ Hoewel het courant is in de literatuur om de termen 'indirect' en 'impliciet' door elkaar te gebruiken, zowel in de taalkunde als in de sociale psychologie, pleiten sommige auteurs (o.a. Gawronski & De Houwer 2014) ervoor om 'indirect' te gebruiken wanneer naar een methode verwezen wordt en 'impliciet' voor te behouden voor wat er gemeten wordt met die methodes. In dit artikel wordt dat onderscheid zoveel mogelijk aangehouden. Wanneer echter het gebruik van de andere term couranter is in de literatuur, behouden we die naamgeving om verwarring te vermijden.

De spreker wordt dan in elk van zijn *guises* beoordeeld op een aantal Likert-schalen (fig. 1) of semantische differentiaalschalen (fig. 2).

Figuur 1: Likertschaal

Figuur 2: Semantische differentiaalschaal

Via factoranalyse worden vervolgens een aantal beoordelingsschalen in dimensies gegroepeerd. Dimensies die reeds in talrijke studies terugkeerden, zijn prestige, sociale aantrekkelijkheid/persoonlijke integriteit en dynamisme (Garrett 2005). Prestige heeft betrekking op intelligentie, rijkdom, macht, opleidingsniveau, etc. Sociale aantrekkelijkheid en persoonlijke integriteit omvatten bijvoorbeeld betrouwbaarheid, vriendelijkheid en eerlijkheid. Dynamisme ten slotte, een dimensie die recent meer aandacht krijgt in (de)standaardiseringsonderzoek (zie o.a. Kristiansen & Grondelaers 2013), verwijst naar eigenschappen zoals vlotheid, assertiviteit, trendy en cool zijn (Grondelaers & Spielman 2013). Taalattitudes hoeven zich zeker niet te beperken tot deze dimensies (zie o.a. Grondelaers et al. 2010). Bovendien zijn bovengenoemde dimensies niet noodzakelijk even relevant in elke taalgemeenschap.

Ondanks de alomtegenwoordigheid van de MGT in taalattitudestudies, is de methode bekritiseerd om een aantal moeilijkheden die ze met zich meebrengt (zie Garrett 2005 voor een uitgebreidere bespreking). Een voorbeeld is de moeilijkheid om een spreker te vinden die meer dan één taal of variëteit op een authentieke manier kan brengen. Als oplossing doen sommige studies een beroep op meerdere sprekers. In dat geval spreken we van een verbal-guisestudie. Het introduceren van meerdere sprekers houdt natuurlijk in dat er ingeboet wordt op de controle van variabelen als stemkenmerken (toonhoogte, nasaliteit, etc.) en spreeknelheid. Een andere moeilijkheid heeft te maken het herhalen van dezelfde of een gelijkaardige tekst in de verschillende *guises*. Dit geeft de onderzoekssetting een sterk artificieel karakter en kan bovendien net

de aandacht vestigen op de taal in de fragmenten, waardoor het indirecte karakter van de techniek verloren gaat (Garrett 2005, 1253; Garrett 2010, 57). Verder is het gebruik van semantische differentiaalschalen soms problematisch. Enkel adjectieven die gegradueerd kunnen worden en die een antoniem hebben, zijn bruikbaar (bijvoorbeeld vriendelijk – tamelijk vriendelijk – onvriendelijk). Bovendien is het belangrijk adjectieven te kiezen aangepast aan de bestudeerde taalgemeenschap, wat een grondig vooronderzoek vraagt. Recent onderzoek werkt daarom aan alternatieven voor het gebruik van adjectieven in beoordelingsschalen in speaker-evaluationstudies door te experimenteren met het gebruik van afbeeldingen (Grondelaers et al. aangeboden ter publicatie). Participanten beoordelen fragmenten door ze te verbinden met afbeeldingen die taalattitude-dimensies voorstellen (bv. voor de dimensie dynamisme: een meubelstuk in hip design vs. een traditioneler model van hetzelfde meubel).

2. ATTITUDEMETING IN DE SOCIALE PSYCHOLOGIE: IMPLICIETE MEETTECHNIEKEN VOOR AUTOMATISCHE ASSOCIATIE

In de afgelopen jaren zijn er in de sociale psychologie een reeks nieuwe technieken voor attitudemeting ontwikkeld. Deze technieken worden doorgaans impliciete meettechnieken voor automatische associatie² genoemd. Om duidelijk te maken wat hiermee bedoeld wordt, gaan we kort in op de manier waarop attitudes gedefinieerd worden in de sociale psychologie.

Attitudes worden in de sociale psychologie vaak gedefinieerd als associaties tussen een object en een evaluatie (Fazio 2007; Albarracín et al. 2009, 19; Petty et al. 2007). Afhankelijk van het theoretisch framework dat men aanhangt, wordt de nadruk gelegd op de geheugencomponent van attitudes, dan wel op de beoordelingscomponent. De geheugencomponent verwijst naar hoe attitudes gerepresenteerd zijn in het geheugen (Albarracín et al. 2008, 19). De beoordelingscomponent slaat op evaluatie van een object op basis van informatie die op een bepaald moment in een bepaalde context aanwezig is (Albarracín et al. 2008, 19, 29). Sommige theorieën proberen beide componenten te verzoenen.

Een attitude wordt impliciet genoemd als de associatie tussen attitude-object en evaluatie automatisch is (Gawronski & De Houwer 2014). Automatische associaties worden traditioneel omschreven als onbewust, niet-intentioneel, oncontroleerbaar en efficiënt (Bargh 1994, maar zie bijvoorbeeld ook Moors et al. 2010 voor een recente herdefiniëring van wat een attitude impliciet maakt). Wanneer deze kenmerken niet aanwezig zijn, gaat het om expli-

² *Implicit measures of automatic evaluation* is de term gebruikt in de Engelstalige vakliteratuur.

ciete attitudes. Er bestaat nog steeds veel debat binnen de sociale psychologie over de relatie tussen impliciete en expliciete attitudes. Hoewel er verschillende modellen voor de relatie tussen beide soorten in omloop zijn, kennen vooral de dual-processmodellen veel aanhang. Deze laatste modellen gaan uit van aparte mentale processen voor impliciete en expliciete attitudes (Fazio 2007; Gawronski & Bodenhausen 2006; Petty et al. 2007; Gawronski & De Houwer 2014).

In de sociale psychologie zijn recent een hele reeks methodes ontwikkeld om die automatische associaties te meten. Voorbeelden van veelgebruikte impliciete meettechnieken voor automatische associatie zijn *affective priming* (Fazio et al. 1986), *semantic priming* (Banaji & Hardin 1996; Wittenbrink et al. 1997), de (*Identification*) *Extrinsic Affective Simon Task* (= (ID-)EAST, De Houwer & De Bruycker 2007), *Go/No-go Association Task* (= GNAT, Nosek & Banaji 2001), de *Affect Misattribution Procedure* (= AMP, Payne et al. 2005) en de *Implicit Association Test* (= IAT, Greenwald et al. 1998). In deze bijdrage beperken we ons tot deze laatste techniek, die bijzonder succesvol is gebleken in de sociale psychologie.

Na een uitgebreide vergelijkende studie van de mogelijkheden en beperkingen van een hele reeks sociaalpsychologische impliciete attitudemeettechnieken, hebben wij de IAT geselecteerd als meest geschikte methode voor ons eigen taalattitudeonderzoek. Het is daarom ook enkel deze methode die hier besproken wordt. We geven in onze bespreking van de IAT evenwel zoveel mogelijk aan in welke opzichten de IAT voordelen biedt in vergelijking met andere impliciete attitudemeettechnieken, uiteraard zonder na te laten op de nadelen van de IAT te wijzen. De omvang van dit artikel laat niet toe meer in detail te treden, maar voor meer informatie over andere impliciete attitudemeettechnieken verwijzen we de lezer naar Gawronski & De Houwer 2014.

3. DE *IMPLICIT ASSOCIATION TEST*: EEN VEELBELOVENDE METHODE VOOR TAALATTITUDEONDERZOEK?

De IAT is een van de meest gebruikte methodes om impliciete attitudes te meten in de sociale psychologie. De test werd reeds aangewend om zeer uiteenlopende onderwerpen te bestuderen, zoals vooroordelen rond etniciteit (bv. Greenwald et al. 1998), alcoholverslaving (bv. Houben et al. 2010) of genderstereotypes (bv. Cvencek et al. 2011).

Wat een IAT doet, is de associatie meten tussen twee concepten. Die concepten worden het target- en het attribuutconcept genoemd. We illustreren hier de werking ervan aan de hand van een klassiek voorbeeld uit de sociale psychologie: een etniciteits-IAT die associaties met mensen van een verschillende

huidskleur meet (o.a. Greenwald et al. 1998)³. Hierin is etniciteit het target-concept, voorgesteld door twee targetcategorieën: zwart en blank. Als attribootcategorieën worden goed en slecht gebruikt. Wat deze IAT dus meet, is de associatie tussen huidskleur enerzijds en goed/slecht anderzijds. Voor elk van de vier categorieën (zwart, blank, goed, slecht) zijn een aantal representatieve stimuli nodig die duidelijk tot slechts één categorie behoren. In het voorbeeld van de etniciteits-IAT kunnen dat foto's van blanke en zwarte gezichten zijn voor de targetstimuli, en positieve en negatieve adjectieven voor de attribootstimuli.

Een IAT-experiment is opgebouwd uit vijf blokken. Elk blok bestaat uit een aantal trials waarin er telkens een stimulus gecategoriseerd moet worden. In het eerste blok moeten participanten targetstimuli categoriseren. Elke aangeboden foto moeten ze onderbrengen in een categorie (zwart of blank). Dit doen ze door een van twee antwoordknoppen op een toetsenbord in te drukken zodra een foto op het scherm verschijnt. De betekenis van de antwoordknoppen staat altijd in de bovenhoeken van het scherm: links voor de knop van de linkerhand, rechts voor de knop van de rechterhand. Het tweede blok draait om attribootdiscriminatie. De participanten krijgen nu in elke trial een adjectief te zien dat ze moeten categoriseren als goed of slecht. Blok 1 en blok 2 zijn oefenblokken die de participanten laten wennen aan de taak en de verschillende stimuli. Blok 3 is dan het eerste van twee experimentele blokken. In dit blok dient elke antwoordknop voor zowel één target- als één attribootcategorie (bv. zwart en goed voor de ene knop vs. blank en slecht voor de andere, of zwart en slecht vs. blank en goed, zie figuur 3). Nu moeten afwisselend targetstimuli (foto's) en attribootstimuli (adjectieven) gecategoriseerd worden. De categorisatietask is in blok 3 dus een combinatie van de oefentaken uit blok 1 en 2.

Wanneer de combinatie van target- en attribootcategorie toegekend aan de antwoordknop, bijvoorbeeld zwart samen met goed, overeenstemt met de attitude van de participant, spreken we van een congruent blok. Wanneer de combinatie ingaat tegen de attitude van de participant, is het een incongruent blok. In ons voorbeeld van de etniciteits-IAT: stel dat een participant positieve associaties met zwarte personen heeft, dan zal deze persoon het makkelijker vinden om de stimuli te categoriseren indien foto's van zwarte gezichten en positieve adjectieven met dezelfde knop gecategoriseerd moeten worden. Makkelijker categoriseren vertaalt zich in snellere reactietijden en dat is wat gemeten wordt in een IAT-experiment.

³ Behalve de IAT zijn ook verschillende andere indirecte meettechnieken uit de sociale psychologie (o.a. de AMP, Payne et al. 2005) al ingezet om associaties op basis van etniciteit te meten.

Figuur 3: Voorbeeld van een trial uit een van de experimentele blokken van de IAT

Blok 4 is opnieuw een oefenblok met targetdiscriminatie identiek aan blok 1, maar ditmaal wordt de betekenis van de knoppen omgekeerd. Stond de linkerknop in blok 1 bijvoorbeeld voor zwart en de rechter voor blank, dan staat de linkerknop nu voor blank en de rechter voor zwart. Het vijfde en laatste blok is opnieuw een experimenteel blok met een gecombineerde taak. De toewijzing van de targetcategorieën aan de antwoordknoppen uit blok 4 wordt behouden; die van de attribuutcategorieën blijft doorheen het experiment hetzelfde. Daardoor is de combinatie van categorieën per knop nu omgekeerd t.o.v. die van het eerste experimentele blok (blok 3). Was het eerste blok voor een bepaalde participant het congruente blok, dan zal blok 5 het incongruente blok zijn of andersom. In het voorbeeld van de participant met positieve associaties bij zwarte personen, zal categorisatie moeizamer zijn en bijgevolg trager verlopen nu zwart en slecht onder dezelfde antwoordknop vallen. De reactietijden van deze participant zullen dus hoger liggen. Door reactietijden uit de experimentele blokken te vergelijken via een scoringsalgoritme (Greenwald et al. 2003), wordt berekend welke attitudes de participant heeft.

Tabel 1 geeft een schematisch overzicht van de structuur en van de verschillende taken in een IAT-experiment. Figuur 3 toont de opstelling voor een trial uit een van de experimentele blokken.

Tabel 1: Schematisch overzicht IAT-experiment

BLOK	TYPE BLOK	TAAK	STIMULI (VB. ETNICITEITS-IAT)
1	oefenblok	target-discriminatie	
2	oefenblok	attribuut-discriminatie	<i>fantastisch, heerlijk, vreselijk, afschuwelijk</i>
3	experimenteel blok	gecombineerde taak	 <i>fantastisch, heerlijk, vreselijk, afschuwelijk</i>
4	oefenblok	target-discriminatie	
5	experimenteel blok	gecombineerde taak	 <i>fantastisch, heerlijk, vreselijk, afschuwelijk</i>

Een van de redenen waarom de IAT populair is binnen de sociale psychologie is zijn goede psychometrische eigenschappen. Verschillende studies in de afgelopen 20 jaar hebben aangetoond dat de test betrouwbaar en valide⁴ is (zie bv. Nosek et al. 2007 voor een uitgebreide bespreking), aspecten waarvoor de IAT het merklijk beter doet dan een aantal andere nieuwe impliciete meettechnieken uit de psychologie, zoals *affective priming* (Gawronski & De Houwer 2014).

Een ander voordeel van de IAT is de flexibiliteit van de techniek, en het is net die eigenschap die mogelijkheden biedt om de methode aan te passen voor taalattitudeonderzoek. Ten eerste laat de IAT toe allerlei vormen van stimuli te gebruiken: geschreven tekst, afbeeldingen, maar ook auditieve stimuli (Vande Kamp 2002). Ten tweede is de lengte van de stimuli iets flexibeler voor de IAT dan voor andere sociaalpsychologische indirecte methodes (bv. *affective priming* of de AMP). Succesvolle IAT-studies met auditieve stimuli tot ongeveer 12 woorden (ca. 24 lettergrepen) zijn gerapporteerd (Pantos & Perkins, 2012). Dit is natuurlijk nog steeds beperkt in vergelijking met de frag-

⁴ Met de betrouwbaarheid van een methode wordt verwezen naar de consistentie van de methode: worden onder dezelfde omstandigheden dezelfde resultaten bekomen? Een valide methode is een methode die effectief meet waarvoor ze ontworpen is.

menten die traditioneel gebruikt worden in matched- en verbal-guise-experimenten. Nog een voordeel van de IAT is de mogelijkheid om meer types associaties te meten dan enkel goed/slecht (zoals in het voorbeeld van de etniciteits-IAT hierboven). In principe kan elke binair uitdrukbare relatie in attribuutlabels gebruikt worden, waardoor zowel de traditionele dimensies uit taalattitudeonderzoek (bv. prestige of sociale aantrekkelijkheid), als nieuwe associaties bestudeerd kunnen worden met een IAT.

Er zijn aan de IAT, net als aan de traditionele taalkundige attitudemeettechnieken, ook een aantal nadelen. Om te beginnen is de taak cognitief veeleisend voor participanten, wat mogelijk bepaalde groepen uitsluit (hoewel bijvoorbeeld Cvencek et al. 2011 een succesvolle toepassing van de IAT bij 4-jarigen rapporteert). Een tweede moeilijkheid waarmee rekening gehouden moet worden, is dat de IAT steunt op reactietijdmeting en dus betrouwbare meetapparatuur en software vereist.

De belangrijkste problemen met de IAT situeren zich echter op het niveau van de structuur van de methode. Dit heeft enerzijds te maken met de blokstructuur van de IAT waar we verderop op terugkomen, en anderzijds met het feit dat de methode relatief en binair van aard is. Deze laatste beperking zou kunnen omzeild worden door varianten van de klassieke IAT in te zetten. Zo gebruiken de *Single-Target* IAT (Wigboldus et al. 2004, Bluemke & Friesen 2008) en *Single-Category* IAT (Karpinski & Steinman 2006) slechts één targetcategorie. De *Single-Attribute* IAT (Penke et al. 2006) beperkt zich tot één attribuutcategorie. Op die manier kan ook onderzoek gedaan worden naar niet-binaire target- en attribuutconcepten. Verder is een IAT-meting relatief in de zin dat er nooit op een absolute manier kan weergegeven worden hoe een targetcategorie gepercipieerd wordt. De methode kan enkel aangeven of een concept bijvoorbeeld positiever/negatiever gezien wordt dan een ander, zonder referentie aan een neutraal nulpunt.

Het tweede structurele probleem waarop we hierboven al wezen, gevolg van de blokstructuur van de IAT, is het optreden van *recoding*: in het congruente blok zou het kunnen zijn dat participanten de taak herleiden van een dubbele categorisatietaak (zowel targetdiscriminatie als attribuutdiscriminatie) tot een enkelvoudige door de targetcategorieën te vereenzelvigen met de attribuutcategorieën, wat de resultaten van het experiment kan beïnvloeden (Rothermund et al. 2009). Om het probleem van *recoding* aan te pakken, zijn alternatieve versies van de IAT ontwikkeld, nl. de *Single-Block* IAT (Teige-Mocigemba et al. 2008) en de *Recoding-Free* IAT (Rothermund et al. 2009). Beide methodes remediëren *recoding* door de traditionele blokstructuur van de IAT te verwijderen. De *Single-Block* IAT doet dat door het congruente en incongruente blok samen te laten smelten. Het computerscherm wordt visueel in twee horizontale delen verdeeld en de knoppencombinatie hangt dan af van

de plaats op het scherm waar de stimulus verschijnt. De *Recoding-Free* IAT past de knoppencombinatie aan trial per trial en wisselt zo congruente en incongruente trials af zonder ze in blokken aan te bieden.

Een bijkomend problematisch aspect van de IAT kan zijn dat de test eerder extra-persoonlijke dan persoonlijke associaties meet (Olson & Fazio 2004; al is dit geen oncontroverseel onderscheid). Met extra-persoonlijke associaties worden associaties bedoeld waaraan individuen voortdurend blootgesteld worden, maar die zij daarom nog niet onderschrijven. Zo zijn de meeste mensen ongetwijfeld vertrouwd met de associatie tussen groenten eten en gezond leven, en dus met de associatie groenten-positief, ook mensen die niet graag groenten eten en bijgevolg persoonlijk geen positieve associatie ermee hebben. Om het meten van persoonlijke associaties te verzekeren ontwierpen Olson & Fazio (2004) de *Personalized* IAT als variant. Deze variant personaliseert de traditionele IAT door gebruik te maken van labels als 'vind ik goed/slecht' eerder dan het absoluut normatieve 'goed/slecht'. Ook krijgen participanten geen foutmelding wanneer ze een stimulus verkeerd zouden categoriseren, wat wel het geval is in een standaard IAT.

Een verdere moeilijkheid doet zich voor wanneer dezelfde participant meerdere tests uitvoert. Dan kunnen snel *practice effects* en vermoeidheidseffecten optreden wat de betrouwbaarheid van de methode bij de tweede afname vermindert (Gawronski et al. 2011). Als gevolg hiervan is het dus moeilijk om met de IAT attitudes van dezelfde persoon tegenover meer dan twee target-categorieën te meten.

Een laatste hindernis verbonden aan de IAT is dat de target- en attribootcategorieën met labels benoemd moeten worden en de keuze van een geschikt label ligt niet steeds voor de hand. In sommige studies naar taalattitudes kan het bijvoorbeeld lastig zijn een geschikt label te kiezen voor een bepaalde taalvariëteit of -variant. Enig vooronderzoek kan helpen een label te selecteren dat gebruikt wordt in de bestudeerde taalgemeenschap en waarvan men redelijk zeker is dat onderzoeker en participant dezelfde taalphenomenen verbinden met het gekozen label.

De IAT is niet alleen een interessante piste voor taalattitudeonderzoek vanwege de succesvolle toepassingen in de sociale psychologie; de methode heeft al voorzichtig zijn eerste intrede gedaan in taalkundig attitudeonderzoek en de resultaten zijn bemoedigend. Drie studies hebben de IAT op erg uiteenlopende manieren geïmplementeerd om taalattitudes en de sociale betekenissen van taalvarianten te onderzoeken. Zo is er de studie van Redinger (2010) over attitudes tegenover Frans en Letzeburgs in een meertalige onderwijscontext in Luxemburg. In dit kleinschalig experiment ($N = 5$) worden als targetstimuli de namen van de talen in kwestie in geschreven vorm aangeboden. De resultaten tonen meer positieve associaties met Letzeburgs in vergelijking met Frans. Ze

zijn bovendien in overeenstemming met de uitkomst van de veel uitgebreidere studie van expliciete taalattitudes die de focus van Redingers onderzoek vormt.

Een stap verder gaan Pantos en Perkins (2012), die als eerste taalkundigen de IAT gebruiken om via auditieve stimuli attitudes tegenover een niet-moedertalige variëteit van het Engels te bestuderen. In tegenstelling tot wat hun directe attitudemeting oplevert, wijzen de IAT-resultaten op een voorkeur voor een moedertalig Amerikaans Engels accent. Op basis van deze resultaten moedigen de auteurs taalkundigen aan meer onderzoek te doen naar impliciete taalattitudes.

Ten slotte is er Campbell-Kiblers werk (2012) waarin ze de IAT gebruikt om de sociale betekenis van een aantal taalvarianten in Amerikaans Engels, zoals de (ING)-variabele, te meten. Met zowel geschreven als auditieve stimuli toont Campbell-Kibler via de IAT associaties aan tussen de onderzochte variabelen en verschillende sociale betekenissen (zoals regionale identiteit of beroepsklasse). Net als in het werk van Pantos en Perkins (2012) leveren haar expliciete en impliciete attitudemetingen niet steeds dezelfde resultaten. Dat doet Campbell-Kibler pleiten voor meer theorievorming rond de associatie tussen taalvariatie en sociale betekenis, gebruikmakend van modellen voor impliciete attitudes.

Deze drie studies tonen aan dat de IAT bijzonder uiteenlopende mogelijkheden biedt om attitudes tegenover verschillende taalphenomenen te testen: talen als geheel op conceptueel niveau (Redinger 2010), niet-moedertalige accenten (Pantos & Perkins 2012) en individuele (fonetische) varianten (Campbell-Kibler 2012). In ons eigen lopende onderzoek testen we het gebruik van een gepersonaliseerde versie van de IAT voor het op grote schaal meten van taalattitudes tegenover regionale variëteiten van het Nederlands.

4. EEN TOEKOMST VOOR SOCIAALPSYCHOLOGISCHE IMPLICIETE ATTITUDEMEETTECHNIEKEN IN HET TAALATTITUDEONDERZOEK?

In een overzichtsartikel over taalattitudemeting stipt Garrett (2005, 1257-1258) het gebruik van verschillende methodes binnen één studie aan als een van de nieuwe ontwikkelingen binnen het vakgebied. Kwantitatieve en kwalitatieve technieken ontmoeten elkaar steeds vaker in onderzoek, zoals bijvoorbeeld Soukup (2009). We treden Garrett (2005) bij in de overtuiging dat het aanwenden van uiteenlopende methodes een vollediger en genuanceerder beeld van taalattitudes oplevert, en willen taalattitudeonderzoekers aanmoedigen om inspiratie op te doen in andere disciplines, zoals de sociale psychologie, die het taalattitudeonderzoek nieuwe interessante methodes kunnen bieden. Een studie die een eerste stap heeft gezet in het verkennen van een andere

dan traditioneel taalkundige techniek is Speelman et al. (2013), waarin *affective priming* getest is als methode om taalattitudes te bestuderen. Zoals hierboven beschreven, werden er ook al pogingen in die richting gedaan voor de IAT en wij hopen daartoe in ons onderzoek een verdere bijdrage te leveren. Er is nog heel wat werk om standaardprocedures voor het gebruik van deze sociaalpsychologische methodes in taalattitudeonderzoek te ontwikkelen en hun potentieel verder te verkennen. Bovendien ontkennen we niet dat methodes als de IAT naast een reeks voordelen ook een aantal nadelen hebben in vergelijking met sommige traditionele technieken, zoals bijvoorbeeld het gebrek aan context in de gebruikte stimuli. Daarom pleiten we uitdrukkelijk voor multidisciplinair onderzoek met een wijde selectie aan methodes om attitudes in al hun aspecten te bestuderen. We zijn hoopvol dat de IAT, en misschien nog andere sociaalpsychologische methodes, een waardevolle aanvulling en een nieuwe impuls kunnen vormen voor het taalkundig attitudeonderzoek en dat zij in de toekomst mogelijk een plaats zullen kunnen vinden naast de traditionele tools in de gereedschapskist van de (socio)linguïst.

BIBLIOGRAFIE

- Albarracín, D., Wang, W., Li, H., & Noguchi, K. (2008). Structure of attitudes. Judgements, memory, and implications for change. In W. D. Crano & R. Prislin (Eds.), *Attitudes and Attitude Change* (pp. 19-39). New York/London: Psychology Press.
- Banaji, M. R., & Hardin, C. D. (1996). Automatic stereotyping. *Psychological Science*, 7(3), 136-141.
- Bargh, J. A. (1994). The four horsemen of automaticity: Awareness, intention, efficiency, and control in social cognition. In R. S. Wyer & T. K. Srull (Eds.), *The Handbook of Social Cognition* (2nd ed., pp. 1-40). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Bluemke, M., & Friese, M. (2008). Reliability and validity of the Single-Target IAT (ST-IAT): Assessing automatic affect towards multiple attitude objects. *European Journal of Social Psychology*, 38, 977-997.
- Campbell-Kibler, K. (2012). The Implicit Association Test and sociolinguistic meaning. *Lingua*, 122(7), 753-763.
- Cvencek, D., Greenwald, A. G., & Meltzoff, A. N. (2011). Measuring implicit attitudes of 4-year-olds: The preschool implicit association test. *Journal of Experimental Child Psychology*, 109(2), 187-200.
- De Houwer, J., & De Bruycker, E. (2007). The identification-EAST as a valid measure of implicit attitudes toward alcohol-related stimuli. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 38(2), 133-143.
- Fazio, R. H. (2007). Attitudes as object-evaluation associations of varying strength. *Social Cognition*, 25(5), 603-637.
- Fazio, R. H., Sanbonmatsu, D. M., Powell, M. C., & Kardes, F. R. (1986). On the automatic activation of attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(2), 229-238.

- Garrett, P. (2005). Attitude measurements. In U. Ammon, N. Dittmar, K. Mattheier, & P. Trudgill (Eds.), *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society, Vol. 3.2* (pp. 1251-1260). Berlijn: Mouton De Gruyter.
- Garrett, P. (2010). *Attitudes to Language*. Cambridge: CUP.
- Gawronski, B., & Bodenhausen, G. V. (2006). Associative and propositional processes in evaluation: An integrative review of implicit and explicit attitude change. *Psychological Bulletin, 132*(5), 692-731.
- Gawronski, B., & De Houwer, J. (2014). Implicit measures in social and personality psychology. In H. T. Reis & C. M. Judd (Eds.), *Handbook of Research Methods in Social and Personality Psychology* (2nd ed., pp. 283-310). New York: CUP.
- Gawronski, B., Deutsch, R., & Banse, R. (2011). Response Interference Tasks as Indirect Measures of Automatic Associations. In K. C. Klauer, A. Voss, & C. Stahl (Eds.), *Cognitive Methods in Social Psychology* (pp. 78-123). New York: Guilford Press.
- Greenwald, A. G., McGhee, D. E., & Schwartz, J. L. K. (1998). Measuring individual differences in implicit cognition: The implicit association test. *Journal of Personality and Social Psychology, 74*(6), 1464-1480.
- Greenwald, A. G., Nosek, B. A., & Banaji, M. R. (2003). Understanding and using the Implicit Association Test: I. An improved scoring algorithm. *Attitudes and Social Cognition, 85*(2), 197-216.
- Grondelaers, S. (2013) Attitude measurements in the Low Countries. In F. Hinskens & J. Taeldeman (Eds.), *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation. Vol. 3: Dutch* (pp. 586-602). Berlijn/Boston: De Gruyter Mouton.
- Grondelaers, S., & Speelman, D. (2013). Can speaker evaluation return private attitudes towards stigmatised varieties? Evidence from emergent standardisation in Belgian Dutch. In T. Kristiansen & S. Grondelaers (Eds.), *Language (De)standardisations in Late Modern Europe: Experimental Studies* (pp. 171-191). Oslo: Novus Press.
- Grondelaers, S., van Hout, R., & Steegs, M. (2010). Evaluating regional accent variation in Standard Dutch. *Journal of Language and Social Psychology, 29*(1), 101-116.
- Grondelaers, S., van Hout, R., & van Gent, P. (aangeboden ter publicatie). Why do we say them when we know it should be they? Picture-based evaluation evidence for the dynamic prestige of an ongoing syntactic change in Netherlandic Dutch. *Language and Society*.
- Houben, K., Nosek, B. A., & Wiers, R. W. (2010). Seeing the forest through the trees: A comparison of different IAT variants measuring implicit alcohol associations. *Drug and Alcohol Dependence, 106*(2-3), 204-211.
- Hyrkstedt, I., & Kalaja, P. (1998). Attitudes toward English and its functions in Finland: A discourse-analytic study. *World Englishes, 17*(3), 345-357.
- Karpinski, A., & Steinman, R. B. (2006). The Single Category Implicit Association Test as a measure of implicit social cognition. *Journal of Personality and Social Psychology, 91*(1), 16-32.

- Kristiansen, T., & Grondelaers, S. (Eds.). (2013). *Language (De)standardisation in Late Modern Europe: Experimental Studies*. Oslo: Novus Press. (Standard Language Ideology in Contemporary Europe, Vol. 2).
- Lambert, W. E., Hodgson, R. C., Gardner, R. C., & Fillenbaum, S. (1960). Evaluational reactions to spoken languages. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 60(1), 44-51.
- Loester, B. (2009). *A Contrastive Study of Language Attitudes and Identity Construction in the North-East of Scotland and Bavaria*. Ongepubliceerd proefschrift, University of Aberdeen.
- Lybaert, C. (2014). *Het Gesproken Nederlands in Vlaanderen. Percepties en Attitudes van een Spraakmakende Generatie*. Ongepubliceerd proefschrift, Universiteit Gent.
- Moors, A., Spruyt, A., & De Houwer, J. (2010). In search of a measure that qualifies as implicit. Recommendations based on a decompositional view of automaticity. In B. Gawronski & B. K. Payne (Eds.), *Handbook of Implicit Social Cognition: Measurement, Theory and Applications* (pp. 19-37). New York: Guilford Press.
- Nosek, B. A., & Banaji, M. R. (2001). The Go/No-go Association Task. *Social Cognition*, 19(6), 625-664.
- Nosek, B. A., Greenwald, A. G., & Banaji, M. R. (2007). The Implicit Association Test at age 7: A methodological and conceptual review. In J. A. Bargh (Ed.), *Automatic Processes in Social Thinking and Behavior* (pp. 265-292). Hove, Engeland: Psychology Press.
- Olson, M. A., & Fazio, R. H. (2004). Reducing the influence of extrapersonal associations on the Implicit Association Test: personalizing the IAT. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86(5), 653-667.
- Pantos, A. J., & Perkins, A. W. (2012). Measuring Implicit and Explicit Attitudes Toward Foreign Accented Speech. *Journal of Language and Social Psychology*, 32(1), 3-20.
- Payne, B. K., Cheng, C. M., Govorun, O., & Stewart, B. D. (2005). An inkblot for attitudes: Affect misattribution as implicit measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89(3), 277-293.
- Penke, L., Eichstaedt, J., & Asendorpf, J. B. (2006). Single-Attribute Implicit Association Tests (SA-IAT) for the assessment of unipolar constructs. The case of sociosexuality. *Experimental Psychology*, 53(4), 283-291.
- Petty, R. E., Briñol, P., & DeMarree, K. G. (2007). The Meta-Cognitive Model (MCM) of attitudes: Implications for attitude measurement, change, and strength. *Social Cognition*, 25(5), 657-686.
- Petty, R. E., Fazio, R. H., & Briñol, P. (2009). The new implicit measures. An overview. In R. E. Petty, R. H. Fazio, & P. Briñol (Eds.), *Attitudes: Insights from the New Implicit Measures* (pp. 3-18). New York: Psychology Press.
- Potter, J., & Wetherell, M. (1987). *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. Londen: Sage.
- Redinger, D. (2010). *Language Attitudes and Code-switching Behaviour in a Multilingual Educational Context: The Case of Luxembourg*. Ongepubliceerd proefschrift, The University of York.

- Rothermund, K., Teige-Mocigemba, S., Gast, A., & Wentura, D. (2009). Minimizing the influence of recoding in the Implicit Association Test: The Recoding-Free Implicit Association Test (IAT-RF). *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 62(1), 84-98.
- Soukup, B. (2009). *Dialect Use as Interaction Strategy. A Sociolinguistic Study of Contextualization, Speech Perception, and Language Attitudes in Austria*. Wenen: Braumüller Verlag.
- Soukup, B. (2013). On matching speaker (dis)guises – revisiting a methodological tradition. In T. Kristiansen & S. Grondelaers (Eds.), *Language (De)standardisation in Late Modern Europe: Experimental Studies* (pp. 267-285). Oslo: Novus Press.
- Speelman, D., Spruyt, A., Impe, L., & Geeraerts, D. (2013). Language attitudes revisited: Auditory affective priming. *Journal of Pragmatics*, 52, 83-92.
- Teige-Mocigemba, S., Klauer, K. C., & Rothermund, K. (2008). Minimizing method-specific variance in the IAT. A Single Block IAT. *European Journal of Psychological Assessment*, 24(4), 237-245.
- Vande Kamp, M. E. (2002). *Auditory Implicit Association Tests*. Ongepubliceerd proefschrift, University of Washington.
- Wigboldus, D. H. J., Holland, R. W., & van Knippenberg, A. (2004). *Single Target Implicit Associations*. Ongepubliceerd manuscript.
- Wittenbrink, B., Judd, C. M., & Park, B. (1997). Evidence for racial prejudice at the implicit level and its relationship with questionnaire measures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(2), 262-274.

KLASSIEKE STUDIES

Historiografie tussen literatuur en wetenschap. Een dubbele traditie in vroegmoderne nationale geschiedschrijving

Lydia JANSSEN

Abstract

During the sixteenth and seventeenth centuries a new form of historiography developed in Europe under the influence of ‘antiquarianism’. Its novel approach to the proper handling of historical sources and divergent writing style represented a drastic break from traditional historiographical ideals. In this paper, I wish to explore this scholarly development from a comparative perspective on the basis of a small corpus of early modern national histories. I will focus attention on two complementary aspects of these works which are particularly revelatory of the scholarly views which influenced their composition: the handling of historical sources and the style of the text. These two dimensions present the two faces of historiography: the scientific study and the literary work and are therefore particularly revelatory of the crucial shift from historiography as a literary genre to historical studies as a scientific discipline which took place in this period.

De vroegmoderne periode werd gekenmerkt door verregaande veranderingen in het intellectuele landschap van Europa. De opkomst van empirische onderzoeksmethodes en sceptische bewegingen die bestaande kennissystemen in vraag stelden, zorgde voor een totale omwenteling in de manier waarop men aan ‘wetenschap’ deed. Ook de historiografie bleef niet immuun voor deze veranderingen in mentaliteit. Vroegmoderne vertegenwoordigers van het ‘antiquarianisme’¹ ontwikkelden een nieuwe manier om aan geschiedschrijving te doen.² Dit bete-

¹ Ik gebruik de term ‘antiquarisch’ in deze bijdrage in zijn brede betekenis, als aanduiding van de vernieuwende beweging die haar oorsprong vond in Italië in 15de eeuw en werd gekenmerkt door haar nieuwe methodologie. Zie hierover onder andere: Anthony Grafton, *What was History? The Art of History in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), pp. 21-33; Peter N. Miller, ‘Major Trends in European Antiquarianism, Petrarch to Peiresc’, in José Rabasa et al. (eds.), *The Oxford History of Historical Writing* (Oxford: Oxford University Press, 2012), III, 244-260, esp. 244-245 en Peter N. Miller, ‘Writing Antiquarianism. Prolegomenon to a History’, in Peter N. Miller (ed.), *Antiquarianism and Intellectual Life in Europe and China, 1500-1800* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2012), pp. 27-57.

² Arnaldo Momigliano, ‘Ancient History and the Antiquarian’, in Arnaldo Momigliano, *Studies in Historiography* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1966), pp. 10-13; Arnaldo Momigliano, ‘The Rise of Antiquarian Research’, in Arnaldo Momigliano, *The Classical Foundations of Modern Historiography* (Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 1990), pp. 54-57 en 70-73; Anthony Grafton, *The Footnote. A Curious History* (London: Faber and Faber, 1997), pp. 75-77, 132 en 176-179; Peter N. Miller, *Peiresc’s Europe. Learning and Virtue in the Seventeenth Century* (New Haven-London: Yale University Press, 2000), pp. 8, 10, 21, 23, 79-80, 132 en 137; Grafton, *What was History?*, pp. 20-33; Béatrice Guion, ‘Comment écrire l’histoire. L’ars historica à l’âge classique’, *Dix-septième siècle* 246 (2010), pp. 9-12 en 21; Peter Burke, ‘History, Myth and Fiction. Doubts and Debates’, in José Rabasa et al. (eds.), *The Oxford History of Historical Writing* (Oxford: Oxford University Press, 2012), III, 261-281; Miller, ‘Major Trends’, passim; Miller, ‘Antiquarianism and intellectual life’, p. 3.

kende een radicale breuk met traditionele vormen van historiografie in tal van opzichten. De nieuwe, ‘antiquarische’ tak van de geschiedschrijving verdrong echter niet meteen zijn traditionele tegenhangers, waardoor een tijdlang twee sterk uiteenlopende tradities naast elkaar bleven bestaan.

In de laatste decennia zijn er belangrijke bijdragen geleverd aan de wetenschappelijke kennis over ‘antiquarianisme’ en historiografie door onder meer Anthony Grafton, Peter Miller en Angus Vine.³ Ook Arnaldo Momigliano’s werk over de geschiedenis van de geschiedschrijving is nog steeds toonaangevend.⁴ Toch blijft de wetenschappelijke literatuur over dit onderwerp relatief beperkt en gaat de analyse van nieuwe tendensen in de vroegmoderne historiografie vaak niet verder dan een summiere beschrijving van enkele ‘typische kenmerken’.

Om een beter zicht te krijgen op wat deze dubbele traditie in de vroegmoderne historiografie precies inhield, zal ik het onderwerp in deze bijdrage benaderen vanuit een comparatieve invalshoek. Daarbij zullen enkele concrete historiografische werken fungeren als basis voor mijn analyse. Dit laat mij toe te vertrekken vanuit de werkelijke praktijk om zo een beter beeld te krijgen van de manier waarop de geschiedschrijvers zelf hun taak invulden. Omdat het jammer genoeg niet mogelijk is alle relevante aspecten te behandelen binnen het beperkte opzet van deze bijdrage, heb ik ervoor gekozen om twee van de belangrijkste dimensies te belichten. Ten eerste zal er gefocust worden op de omgang met historisch bronnenmateriaal, ten tweede zal de aandacht gevestigd worden op belangrijke veranderingen in de stilistische vormgeving. Deze twee aspecten vertegenwoordigen als het ware de twee ‘gezichten’ van historiografie: de ‘wetenschappelijke’ studie van de geschiedenis en de ‘literaire’ vormgeving van het historisch relaas. Deze twee thema’s zullen bijzonder betekenisvol blijken in de analyse van de veranderende opvattingen over goede geschiedschrijving.

³ Zie onder andere: Miller, *Peiresc’s Europe*; Peter N. Miller, ‘The Antiquary’s Art of Comparison. Peiresc and *Abraxas*’, in Ralph Häfner (ed.), *Philologie und Erkenntnis. Beiträge zu Begriff und Problem frühneuzeitlicher Philologie* (Tübingen: Niemeyer, 2001), pp. 57-94; Grafton, *What was History?*; Peter N. Miller, ‘Description Terminable and Interminable. Looking at the Past, Nature, and Peoples in Peiresc’s Archive’, in Gianna Pomata- Nancy Siraisi (eds.), *Historia. Empiricism and Erudition in Early Modern Europe* (Cambridge: MIT, 2005), pp. 355-397; Angus Vine, ‘Etymology, Names and the Search for Origins: Deriving the Past in Early Modern England’, *The Seventeenth Century* 21.1 (2006), pp. 1-21; Angus Vine, *In Defiance of Time. Antiquarian Writing in Early Modern England* (Oxford: Oxford University Press, 2010); Peter N. Miller, *Peiresc’s History of Provence. Antiquarianism and the Discovery of a Medieval Mediterranean* (Philadelphia: American Philosophical Society, 2011); Peter N. Miller, *Antiquarianism and intellectual life in Europe and China, 1500-1800* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2012); Miller, ‘Major trends’; Angus Vine, ‘Copiousness, conjecture and collaboration in William Camden’s *Britannia*’, *Renaissance Studies* 28.2 (2014), pp. 225-241.

⁴ In het bijzonder: Momigliano, ‘Ancient History and the Antiquarian’ en ‘The Rise of Antiquarian Research’.

1. VOORSTELLING VAN HET CORPUS

De tweespalt in de vroegmoderne historiografie was bijzonder duidelijk zichtbaar in het populaire genre van de ‘nationale geschiedenis’. Omdat deze tak van de geschiedschrijving uitgebreid aandacht besteedde aan vroege geschiedenis, werden haar vertegenwoordigers zeer sterk geconfronteerd met de vraag hoe men het best met historisch bronnenmateriaal omsprong. Deze traditie is daarom bijzonder interessant voor een studie van dit aspect van historiografie. In deze bijdrage zal ik vertrekken vanuit een concrete ‘case study’ die een goede illustratie kan bieden van de dubbele traditie binnen de vroegmoderne geschiedschrijving.

Als basis voor mijn analyse heb ik vijf Noord-Europese nationale geschiedenissen geselecteerd die door hun thema en doelstellingen zeer nauw met elkaar verbonden zijn en frequent met elkaar in dialoog treden. Door de zeer sterke gelijkenis in hun onderwerp en de context waarbinnen ze functioneerden, vormen deze teksten een ideale basis voor een methodologische vergelijking. Ze vertrokken immers van een gelijklopend corpus van historisch bronnenmateriaal en schreven voor hetzelfde doelpubliek, waardoor hun methodologische divergentie niet verklaard kan worden door verschillen in hun uitgangssituatie of uiteenlopende lezersverwachtingen. Dit blijkt bijzonder duidelijk uit de werken van Pontanus en Meursius. Ze werden geschreven over hetzelfde onderwerp, tijdens dezelfde periode en in opdracht van dezelfde werkgever, maar volgen geheel uiteenlopende modellen van geschiedschrijving, zoals Skovgaard-Petersen expliciet heeft aangegeven.⁵

De vijf hieronder besproken werken dateren alle uit de 16de en 17de eeuw. Ze ontstonden niet erg lang nadat de nieuwe historiografische modellen die sinds de Renaissance in Italië ontwikkeld werden, waren doorgedrongen tot noordelijk Europa,⁶ maar op een moment waarop de beide stromingen zich wel al voldoende hadden ontwikkeld om deze twee divergente vormen van geschiedschrijving duidelijk waar te nemen. Deze Noord-Europese werken vertegenwoordigen zowel traditionele als ‘antiquarische’ vormen van vroegmoderne geschiedschrijving.

⁵ Karen Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV (1588-1648). Studies in the Latin Histories of Denmark by Johannes Pontanus and Johannes Meursius* (Copenhagen: Museum Tusulanum, 2002), p. 17. Zie ook: Karen Skovgaard-Petersen, ‘Two Trends of Historiography at the Court of King Christian IV (1588-1648). The Latin Histories of Denmark by Johannes Pontanus and Johannes Meursius’, in J.F. Alcina et al. (eds.), *Acta conventus Neo-Latini Bariensis* (Tempe: Medieval and renaissance texts and studies, 1998), p. 541; Karen Skovgaard-Petersen, ‘Pontanus’ og Meursius’ Danmarkshistorier. Nogle betragtninger over deres plads i historiografiens historie’, *Historisk Tidsskrift* 99.2 (1999), p. 387; Karen Skovgaard-Petersen, ‘By the Direction of the most Noble and Distinguished Christen Friis. The Influence of Chancellor Christen Friis (1581-1639) on the Histories of Denmark by Johannes Pontanus (1571-1639) and Johannes Meursius (1579-1639)’, *Daphnis* 32 (2003), p. 199.

⁶ Grafton, *The footnote*, pp. 75-77; Miller, *Peiresc’s Europe*, p. 12; Grafton, *What was History?*, pp. 21-32; Guion, ‘Comment écrire l’histoire’, pp. 9-12; Miller, ‘Antiquarianism and intellectual life’, p. 3.

Het oudste werk in het corpus is *Historia de omnibus Gothorum Sueonumque regibus*, geschreven door de katholieke bisschop van Uppsala, Johannes Magnus, en postuum gepubliceerd in 1554. Magnus' *Historia* gold gedurende lange tijd als het standaardwerk over Zweedse geschiedenis en kende meerdere herdrukken.⁷ De tekst is een voorbeeld van traditionele historiografie.⁸

Het tweede werk dat ik hier zal behandelen is Philipp Clüvers *Germania antiqua*, gedrukt in 1616 en herdrukt in 1631. Dit werk bood een lange en zeer gedetailleerde beschrijving van het oude 'Germania' en zijn bewoners in al hun aspecten. Clüver was in de eerste plaats een geograaf en stond vooral bekend om zijn empirische aanpak en zijn kritische houding tegenover antieke teksten.⁹ In zijn *Germania antiqua* koos hij dan ook resoluut voor de nieuwe 'antiquarische' benadering van geschiedschrijving.

Enkele decennia later, in de jaren 1630, verschenen twee Latijnse geschiedenissen van Denemarken, beide geschreven op vraag van de Deense koning Christian IV¹⁰ en niet in het minst bedoeld als reactie op Magnus' notoir anti-Deense geschiedenis van Zweden.¹¹ Johannes Isacius Pontanus' *Rerum Danicarum historia* en Johannes Meursius' *Historia Danica* behoren, zoals Karen Skovgaard-Petersen geheel terecht heeft aangegeven, respectievelijk tot de 'antiquarische' en de traditionele tak van de vroegmoderne geschiedschrijving.¹²

Het vijfde en laatste werk dat hier de revue zal passeren, maakt deel uit van Hugo Grotius' *Historia Gotthorum*. Dit immense volume, voor een groot deel opgebouwd uit edities en vertalingen van laat-antieke historiografie, wordt ingeleid door 70 bladzijden 'Prolegomena' die een beknopte samenvatting bieden van de geschiedenis van de Goten en als een historiografisch werk op

⁷ Kurt Johannesson, *Gotisk renässans. Johannes och Olaus Magnus som politiker och historiker* (Stockholm: Almqvist och Wiksell International, 1982), pp. 102-114; Karen Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, pp. 93-94; Karen Skovgaard-Petersen, 'Arguments against Barbarism. Early Native, Literary Culture in three Scandinavian National Histories', *Renaissanceforum* 5 (2008), pp. 1, 3 en 15; Karen Skovgaard-Petersen, 'Historical Writing in Scandinavia', in José Rabasa et al. (eds.), *The Oxford History of Historical Writing* (Oxford: Oxford University Press, 2012), III, 453.

⁸ Voor een uitgebreide beschrijving van de visie op historiografie die uit dit werk blijkt, zie: Johannesson, *Gotisk renässans*, pp. 102-114. Ook Skovgaard-Petersen plaatst Magnus' in de traditionele tak van de historiografie: Skovgaard-Petersen, 'Arguments against Barbarism', p. 15 en Skovgaard-Petersen, 'Historical Writing in Scandinavia', p. 453.

⁹ H.A.M. van der Heijden, 'Philippus Cluverius and Dutch Cartography. An Introduction', *Quaerendo* 32 (2004), pp. 225 en 232.

¹⁰ Skovgaard-Petersen, 'Two Trends of Historiography', p. 541; Skovgaard-Petersen, 'Pontanus' og Meursius' Danmarkshistorier', p. 387; Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, pp. 11 en 26-27; Skovgaard-Petersen, 'By the Direction of the most Noble and Distinguished Christen Friis. The Influence of Chancellor Christen Friis', passim.

¹¹ Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, pp. 26 en 93; Skovgaard-Petersen, 'By the Direction of the most Noble and Distinguished Christen Friis', pp. 201-202; Skovgaard-Petersen, 'Arguments against Barbarism', pp. 3-4.

¹² Skovgaard-Petersen, 'Two Trends of Historiography', p. 545; Skovgaard-Petersen, 'Pontanus' og Meursius' Danmarkshistorier', pp. 391 en 395-396; Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, pp. 17, 338, 368-369 en 411-413; Skovgaard-Petersen, 'Arguments against Barbarism', p. 12; Skovgaard-Petersen, 'Historical Writing in Scandinavia', p. 459.

zich gelezen kunnen worden. Zoals zal blijken, vertoont deze tekst zowel traditionele als 'antiquarische' kenmerken.

2. 'WETENSCHAPPELIJKE' METHODES: VROEGMODERNE GESCHIEDSCHRIJVERS EN HISTORISCHE BRONNEN

De wetenschappelijke literatuur over de vernieuwing binnen de vroegmoderne historiografie besteedt steevast ruime aandacht aan de omgang met historische bronnen. Daarbij is de nieuwe, kritische houding ten opzichte van historische teksten steeds een belangrijk thema.¹³ Ook de toenemende tendens om naar de primaire bronnen te verwijzen en letterlijke citaten in de tekst te verwerken, komt telkens weer aan bod.¹⁴ Skovgaard-Petersen gebruikt dit laatste kenmerk zelfs als één van de basiscriteria om Pontanus als vernieuwend en Meursius als traditioneel te kwalificeren.¹⁵ Zij biedt een stilistische interpretatie van de aan- of afwezigheid van bronverwijzingen en letterlijke citaten.¹⁶ Deze verwaarloost echter de diepere, methodologische en wetenschapsfilosofische, overwegingen die aan de basis lagen van deze keuze. De manier waarop een geschiedschrijver historische bronnen benadert, is immers een goede indicatie van zijn houding tegenover de 'wetenschappelijke' kant van historiografie.

In de volgende paragrafen zal ik aan de hand van het eerder beschreven corpus een vergelijking maken van de omgang met historisch bronnenmateriaal in traditionele en vernieuwende vormen van historiografie. Alle aangehaalde observaties zijn gebaseerd op mijn eigen analyses van de teksten, tenzij anders aangegeven.

Als beginpunt van deze discussie zal ik de aan- of afwezigheid van bronverwijzingen behandelen. Op dit punt is de divergentie tussen traditionele en vernieuwende vormen van historiografie bijzonder uitgesproken. De traditionalisten Magnus en Meursius geven slechts zelden hun bronnen prijs.¹⁷ Enkel aan het begin van nieuwe hoofdstukken bieden ze enigszins systematisch enkele referenties, maar zelfs dan beperken ze zich bijna altijd tot één à twee teksten. Doorheen de tekst komen enkele schaarse bronverwijzingen voor, maar de meeste bladzijden bevatten er geen. De referenties vervullen bovendien geen fundamentele rol in het verhaal. Het gaat enkel om een soort 'label' om kort aan te geven wiens versie van het verhaal dit is of om verschillende versies van elkaar te onderscheiden. Meestal komen dergelijke bronverwijzingen

¹³ Momigliano, 'Ancient History and the Antiquarian', pp. 2 en 10-11; Grafton, *The Footnote*, pp. 75-77 en 132; Grafton, *What was History?*, passim; Burke, 'History, Myth and Fiction', pp. 272-273.

¹⁴ Grafton, *The Footnote*, p. 179; Skovgaard-Petersen, 'Pontanus' og Meursius' Danmarkshistorier', p. 392; Burke, 'History, Myth and Fiction', p. 273.

¹⁵ Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, passim.

¹⁶ Skovgaard-Petersen, 'Pontanus' og Meursius' Danmarkshistorier', p. 399; Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, p. 240.

¹⁷ Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, pp. 133, 240, 247 en 422.

gen dan ook voor bij betwiste verhalen. Bij verhalen waarvan maar één versie wordt aangegeven, vervullen ze geen duidelijk aanwijsbare rol.

In Clüvers *Germania antiqua* en in het descriptieve gedeelte van Pontanus' *Rerum Danicarum historia*,¹⁸ daarentegen, zijn bronverwijzingen zeer frequent.¹⁹ Ze komen op elke pagina veelvuldig voor en zelfs een enkele paragraaf bevat regelmatig tientallen referenties. De bronvermeldingen vervullen daarenboven een sleutelfunctie als argumentatiebasis voor de uiteenzetting. De vroegmoderne hervormers van de geschiedschrijving kenden in hun historiografische werken dus een prominente plaats toe aan de duidelijke indicatie van historische bronnen. Toch moet hier een belangrijke kanttekening worden gemaakt. Hoewel het aantal bronvermeldingen drastisch toenam bij de hervorming van de geschiedschrijving, kan er geenszins gesteld worden dat vroegmoderne historiografen trouw en nauwgezet al hun bronnen aangaven.²⁰ De reden hiervoor is meestal niet meteen aanwijsbaar en het beperkte opzet van deze bijdrage laat jammer genoeg niet toe hier verder op in te gaan. Het niet-exhaustieve karakter van de bronvermeldingen neemt echter niet weg dat de keuze om meer referenties aan het bronnenmateriaal toe te voegen een duidelijk statement was in reactie op de traditionele historici die hun bronnen slechts zelden vermeldden. Het vormt een eerste belangrijke indicatie dat de 'wetenschappelijke' kant van de historiografie de centrale plaats innam in de visie van de vernieuwers.

De situatie wordt echter nog ingewikkelder. Naast deze twee uitersten kan er namelijk ook nog een intermediaire positie worden vastgesteld. Deze is te zien in het narratieve gedeelte van Pontanus' werk²¹ en in Grotius' 'Prolegomena'. Deze teksten bieden regelmatig bronvermeldingen, maar de frequentie van referenties ligt toch duidelijk lager dan in Pontanus' 'Descriptio' en Clüvers *Germania antiqua*. De aanwezige bronvermeldingen vervullen verder wel dezelfde cruciale functie als basis voor de hele argumentatie, net zoals de referenties in de 'antiquarische' werken, *Germania antiqua* en Pontanus' 'Descriptio'. In beide teksten blijkt de schrijver een gulden middenweg te hebben gekozen die typisch antiquarische kenmerken tracht te combineren met traditionele idealen. We lijken hier te maken te hebben met een 'hybride' vorm, die oude en nieuwe visies met elkaar probeert te verzoenen.

¹⁸ De 'Chorographica Daniae Descriptio' vormde het tweede deel van Pontanus' *Rerum Danicarum historia* en zal in het vervolg van deze bijdrage worden aangeduid met de term 'Descriptio'.

¹⁹ Skovgaard-Petersen, 'Two Trends of Historiography', p. 544; Skovgaard-Petersen, 'Pontanus' og Meursius' Danmarkshistorier', p. 393; Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, pp. 133, 170-171 en 413; Skovgaard-Petersen, 'Arguments against Barbarism', p. 12.

²⁰ Cf. Skovgaard-Petersen over Pontanus' inconsequente bronvermelding: Skovgaard-Petersen, 'Two Trends of Historiography', pp. 544-545; Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, pp. 369-374.

²¹ Het eerste deel van Pontanus' *Rerum Danicarum historia*, dat geen aparte titel heeft meegekregen.

Aan de frequentie van bronvermeldingen is een ander betekenisvol aspect nauw verbonden: de gedetailleerdheid van de referenties zelf. Grofweg kunnen drie grote categorieën worden onderscheiden:

1. Zeer beknopt: naam van de auteur
2. Beknopt: naam van de auteur en van het werk
3. Gedetailleerd: naam van de auteur en van het werk en een aanduiding van boek, hoofdstuk en paragraaf. Deze vorm vertoont de grootste gelijkheid met ons huidige voetnotensysteem en is in feite een intellectuele voorloper daarvan.²²

Voorkeuren voor specifieke referentietypes blijken sterk verbonden te zijn aan de traditionele of 'antiquarische' visie van de auteur. De typisch 'antiquarische' teksten van Clüver en Pontanus' 'Descriptio', die het hoogste aantal bronreferenties bieden, bieden overwegend referenties van het gedetailleerde type drie. Meursius en Magnus, vertegenwoordigers van de traditionele historiografie met zijn schaarste aan bronverwijzingen, opteren daarentegen voor referentietypes één en twee. Schematisch kan dit als volgt worden voorgesteld:

	Traditioneel	Vernieuwend
Aantal bronverwijzingen	Laag	Zeer hoog
Referentietype	Overwegend 1, soms 2, zelden 3	Meestal 3, soms 1 of 2

De narratieve teksten van Pontanus' narratieve sectie en Grotius' 'Prolegomena' vertonen een voorkeur voor referenties van types één en twee, net zoals de traditionalisten. Een verhoogde aanwezigheid van bronvermeldingen, een typisch 'antiquarisch' kenmerk, komt hier dus voor in combinatie met een traditionele voorkeur voor weinig gedetailleerde referenties. Weeral blijken deze beide teksten dus te schipperen tussen de 'antiquarische' en de traditionele idealen. Dit doet opnieuw de vraag rijzen tot welk van beide takken van de vroegmoderne historiografie zij het best gerekend kunnen worden: zijn het traditionele teksten met enkele 'antiquarische' toevoegingen of toch eerder 'antiquarische' teksten die traditionele stijlidealen nastreven? Een antwoord kan enkel gevonden worden door verdere studie van de andere kenmerken van deze werken.

Ook het tweede aspect dat hier besproken zal worden, de aan- of afwezigheid van letterlijke citaten blijkt direct verbonden te zijn aan de visie op geschiedschrijving. De 'antiquarische' tak van de historiografie, met zijn talrijke bronvermeldingen, bevat ook bijzonder veel letterlijke citaten. Dit komt duidelijk naar voren in Clüvers *Germania antiqua* en Pontanus' *Rerum Dani-*

²² Over de functies van moderne voetnoten, zie: Grafton, *The Footnote*, pp. 4-5, 7-8, 22-23 en 178.

carum historia,²³ vooral in het descriptieve gedeelte. Deze teksten zijn vervuld van letterlijke citaten, die variëren in lengte van enkele woorden tot hele paragrafen en zelfs passages van meerdere pagina's. De traditionele geschiedensissen van Magnus en Meursius, daarentegen, bevatten amper letterlijke citaten en de aanwezige citaten zijn stevast kort: enkele zinnen, hoogstens een korte paragraaf.²⁴

Grotius heeft ook in deze kwestie de gulden middenweg gekozen. Zijn 'Prolegomena' bevatten een aanzienlijke, maar niet bijzonder grote, hoeveelheid aan citaten van verschillende lengtes. Pontanus' narratieve hoofdstukken vertonen op dit punt dan weer veel variatie: sommige boeken, zoals het eerste boek over de Cimbrisch-Teutoonse aanval op Rome, bevatten amper citaten, terwijl in andere boeken, bijvoorbeeld boek vijf, veelvuldig citaten voorkomen. Ook in lengte is de variatie enorm: korte zinnnetjes en paragrafen, maar ook pagina's en zelfs integrale historische werken.

Net zoals bij de bronverwijzingen, is er een cruciaal verschil in de functie van de citaten. In traditionele historiografie fungeren ze veeleer als illustraties. Ze hebben geen functie in de argumentatie en ze zijn niet van groot belang voor het verhaal. In de 'antiquarische' geschiedschrijving is de situatie helemaal anders. Citaten vormen hier, samen met bronvermeldingen, de basis van de hele argumentatie en worden ook als dusdanig voorgesteld. Ze vormen samen met de referenties het 'bewijsmateriaal' waaraan de auteur zijn gezag ontleent en dat de correcte reconstructie van het verleden moet waarborgen.²⁵

Ook in Grotius' 'Prolegomena' en Pontanus' narratieve hoofdstukken, de 'hybride' teksten, zijn letterlijke citaten stevig ingebed in de argumentatie als 'bewijsmateriaal'. Deze vaststelling helpt ons bij de vraag in welke traditie deze 'hybriden' thuishoren. De toename van bronverwijzingen en letterlijke citaten ten opzichte van de traditionele geschiedschrijving en hun centrale functie als historisch bewijsmateriaal tonen duidelijk dat deze teksten op methodologisch vlak dichter aanleunen bij het 'antiquarische' ideaal dan bij de traditionele visie.

Bovendien is zowel bij Pontanus als bij Grotius een ander cruciaal kenmerk terug te vinden dat deze hypothese versterkt. Beide narratieve teksten zijn vergezeld van een bundel historische teksten die wij met een moderne term als een 'bronnenboek' zouden omschrijven. Het gaat om een collectie van originele historische teksten die als bron fungeerden voor de geschiedenistekst.

²³ Skovgaard-Petersen, 'Two Trends of Historiography', pp. 544 en 547-548; Skovgaard-Petersen, 'Pontanus' og Meursius' Danmarkshistorier', p. 393; Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, pp. 151, 171, 360, 369, en 413; Skovgaard-Petersen, 'Historical Writing in Scandinavia', pp. 459-460.

²⁴ Meursius mijdt citaten: Skovgaard-Petersen, 'Pontanus' og Meursius' Danmarkshistorier', pp. 396-397; Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, pp. 239, 247, 359 en 422; Skovgaard-Petersen, 'Historical Writing in Scandinavia', p. 460.

²⁵ Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, pp. 362-363 en 367-368.

Pontanus plaatste zijn 'bronnenboeken' telkens als appendices aan het einde van de afzonderlijke boeken. Bij Grotius vormen de historische bronnen het leeuwendeel van het werk en functioneren de 'Prolegomena' als hun inleiding. Grotius biedt zijn lezer namelijk integrale edities en vertalingen van een aantal laat-antieke geschiedkundige werken en 'Elogia' waarin hij belangrijke passages uit tal van historische werken samenbrengt ter ondersteuning van zijn 'Prolegomena'. Deze verzamelingen van teksten vertonen zelf duidelijk de kenmerken van de 'antiquarische' opvattingen. Ze worden letterlijk geciteerd en zijn steeds vergezeld van een gedetailleerde bronvermelding van type drie. Een dergelijke afsplitsing van het 'bewijzende' bronnenmateriaal van de eigenlijke geschiedenistekst is bovendien ook bij andere auteurs geattesteerd, met eenzelfde doeleinde.²⁶

Pontanus' narratieve hoofdstukken en Grotius' inleiding hebben naast hun matige hoeveelheid bronreferenties en citaten nog een opmerkelijk kenmerk met elkaar en met de traditionele historiografen gemeen. Ze vertonen beide een narratieve structuur, terwijl Pontanus' 'Descriptio' en Clüvers *Germania antiqua* thematisch geordende, systematische beschrijvingen bieden, die in de wetenschappelijke literatuur als de typische vorm van vernieuwende 'antiquarische' geschiedschrijving worden beschouwd.²⁷ Hoewel het bestaan van narratieve varianten binnen de 'antiquarische' historiografie al in de jaren 1960 door Momigliano werd aangegeven,²⁸ lijken deze vormen van geschiedschrijving tot nog toe bitter weinig aandacht te hebben gekregen.

Pontanus' en Grotius' 'hybride' teksten vormen mooie voorbeelden van dergelijke alternatieve structuren voor 'antiquarische' geschiedschrijving. Ze kunnen begrepen worden als een concrete uitdrukking van een conflict van idealen. Hun uitgebreide aandacht voor bronvermelding, hun letterlijke citaten en hun appendices met primaire bronnen tonen dat deze auteurs geloofden in het 'antiquarische' ideaal van een zorgvuldige, expliciete reconstructie van de geschiedenis op basis van historisch bronnenmateriaal. Hun keuze voor minder gedetailleerde referenties, minder citaten en het afzonderen van een deel van hun bronnen wijzen er dan weer op dat ze ook belang hechtten aan het traditionele ideaal van het vlot leesbare en retorisch gestileerde historisch relaas. Op dit punt zal verder worden ingegaan in het volgende deel van deze bijdrage, dat zich op de stilistische kant van de geschiedschrijving zal concentreren.

²⁶ Grafton, *The Footnote*, pp. 7-8.

²⁷ Momigliano, 'Ancient History and the Antiquarian', p. 3; Momigliano, 'The Rise of Antiquarian Research', pp. 61-62; Skovgaard-Petersen, 'Pontanus' og Meursius' Danmarkshistorier', p. 391; Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, pp. 150 en 417.

²⁸ Momigliano, 'The Rise of Antiquarian Research', pp. 61 en 72. Skovgaard-Petersen wijst bovendien op het bestaan van een aantal andere 'hybride' teksten, cf. Skovgaard-Petersen, 'Pontanus' og Meursius' Danmarkshistorier', p. 392 en Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, p. 151.

Ten derde verdient ook de concrete behandeling van historische bronnen hier zeker aandacht. De nieuwe, kritische omgang met historische teksten is één van de meest cruciale en tevens best bekende kenmerken van de vernieuwing binnen de vroegmoderne historiografie.²⁹ Het was dan ook één van de centrale onderwerpen in de theoretische traktaten van deze periode.³⁰ Ook dit aspect vertoont een sterke correlatie met de frequentie van bronverwijzingen en letterlijke citaten. En ook hier is de divergentie tussen traditionele en ‘antiquarische’ geschiedschrijving immens.

In traditionele historiografie presenteerde de schrijver een eenduidig, chronologisch geordend verhaal van de geschiedenis, zonder veel bronverwijzingen en citaten. Een uitgebreide argumentatie is niet aanwezig. Van de lezer wordt duidelijk verwacht dat hij de historiograaf op zijn woord zal geloven.³¹ Er is dus ook geen kritische benadering van historische bronnen in de teksten aanwezig. Magnus en Meursius beantwoorden aan dit patroon.³² De nieuwe ‘antiquarische’ tak van de geschiedschrijving, daarentegen, huldigde een heel andere aanpak. De basis van hun argumentatie berust op het systematisch verzamelen, kritisch beoordelen en zorgvuldig vergelijken van alle beschikbare informatie.³³ Daarbij werden gegevens over de auteur en kennis over een hele schare aan hulpwetenschappen, zoals chronologie, geografie en tal van natuurwetenschappen, ingezet om de betrouwbaarheid van historische bronnen te bepalen.³⁴ Auteurs die tot deze strekking behoren gaan veelvuldig en zeer expliciet in op hun reconstructie van het verleden en de methodes die ze daarbij gebruikt hebben. In tegenstelling tot de traditionele historici, gingen ze er duidelijk niet van uit dat de lezer hen zomaar zou geloven, maar verschaften ze aan hun publiek het materiaal om zichzelf te overtuigen. Bronverwijzingen waren daarbij cruciaal. Om aan te tonen dat hij de beste informatie had gebruikt, moest de auteur namelijk eerst en vooral zijn bronnen identificeren.³⁵ Dit was bijzonder belangrijk omdat sommige auteurs beter geschikt waren voor specifieke verhalen dan andere, en dit om meerdere redenen. Hun betrouwbare of onbetrouwbare reputatie en hun context waren van belang om te bepalen welke bronauteurs geschikt waren. Veelvoorkomende overwegin-

²⁹ Zie noot 13.

³⁰ Momigliano, ‘Ancient History and the Antiquarian’, pp. 2 en 10-11; Grafton, *The Footnote*, pp. 75-77 en 132; Grafton, *What was History?*, passim; Burke, ‘History, Myth and Fiction’, pp. 272-273.

³¹ Cf. Skovgaard-Petersens uiteenzetting over de bron van autoriteit in Meursius’ en Pontanus’ werken: Skovgaard-Petersen, ‘Two Trends of Historiography’, p. 548; Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, pp. 399-401 en 413.

³² Skovgaard-Petersen, ‘Two Trends of Historiography’, p. 548; Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, pp. 399-401 en 413.

³³ Skovgaard-Petersen, ‘Two Trends of Historiography’, p. 548; Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, pp. 399-401 en 413.

³⁴ Donald R. Kelley, ‘Between History and System’, in Gianna Pomata-Nancy Siraisi (eds.), *Historia. Empiricism and Erudition in Early Modern Europe* (Cambridge: MIT, 2005), p. 222; Grafton, *What was History?*, pp. 24, 92-96 en 104.

³⁵ Zie Grafton, *The Footnote*, passim, voor voorbeelden van dit gebruik van citaten.

gen waren daarbij toegang tot betrouwbare informatie en het vermogen om ‘objectief’ te blijven. Daarom werd aan de naam van de auteur vaak een opmerking toegevoegd, waarin zijn waarde als bron werd aangegeven, in positieve of negatieve zin:

Verum Syllae, qui in Marium, ut innuimus, iniquior fuit, minus hic fidei, praesertim ipsi de se quoque verba facienti, tribuendum.³⁶

“Maar aan Sylla, die Marius al te vijandig gezind was, zoals we al aangaven, moet hier minder vertrouwen worden geschonken, in het bijzonder omdat hij ook nog eens over zichzelf vertelt.”

Credibilis sane erat, Tacitum, provinciae Galliae Belgicae quondam procuratorem, quum librum singularem de una terra Germania edere instituisset, diligentius curiosiusque in eam terram gentemque inquisivisse, quam Ptolemaeum Aegyptium, totius orbis descriptorem.³⁷

Het was beslist geloofwaardiger dat Tacitus, eens de gouverneur van de provincie Gallia Belgica, toen hij had besloten een boek over de streek ‘Germania’ te schrijven, met meer zorg en interesse onderzoek deed naar dat land en volk, dan Ptolemaeus, een Egyptenaar die de hele wereld beschreef.

Ego quin vero sit Iornandis, cui ex popularibus suis id nosse promptius fuit, scriptura non dubito.³⁸

Ik twijfel er niet aan dat Iornandes’ schrijfwijze correct is, aangezien het voor hem gemakkelijk was dit te weten te komen van zijn landgenoten.

De toevoeging van letterlijke citaten vormde in deze context een meerwaarde omdat het de lezer directe toegang verschafte tot het ‘historische bewijsmateriaal’. Citaten vormden een garantie dat de schrijver niet had gelogen, een functie die ze ook in latere eeuwen behielden.³⁹

Clüver, Pontanus en Grotius getuigen allen van deze kritische houding en gaan uitgebreid in op hun redeneringen. Dit geeft ons meteen een bijkomend argument om Pontanus’ en Grotius’ narratieve teksten binnen de ‘antiquarische’ historiografie te plaatsen. De kritische omgang met historische bronnen en de centrale plaats hiervan in ‘antiquarische’ geschiedschrijving bieden bovendien een tweede, zeer sterke indicatie van het grote belang dat deze vernieuwers hechtten aan de ‘wetenschappelijke’ kant van historiografie.

³⁶ Johannes Isacius Pontanus, *Rerum Danicarum historiae libri decem* (Amsterdam: Ioannes Ianssonius, 1631), p. 7.

³⁷ Philipp Clüver, *Germaniae Antiquae Libri Tres* (Leiden: Ludovicus Elzevir, 1616), I, 94.

³⁸ Hugo Grotius, *Historia Gothorum, Vandalorum, & Langobardorum* (Amsterdam: Ludovicus Elzevir, 1655), p. 3, in een discussie over de spelling van de naam ‘Scanzia’.

³⁹ Over de functies van moderne voetnoten, zie: Grafton, *The Footnote*, pp. 4-5, 7-8, 22-23 en 178.

3. HISTORIOGRAFIE EN STIJL: LITERAIRE KWESTIES

De tweede zijde van de geschiedschrijving die ik in deze bijdrage onder de aandacht wil brengen, is de stilistische dimensie. Dit aspect vertegenwoordigt de 'literaire' kant van historiografie en biedt dus een goede indicatie van de plaats die retorische beschouwingen innamen in de verschillende visies op geschiedschrijving.

Een uitvoerige bespreking van de stijl van twee van de hier behandelde werken, Meursius' *Historia Danica* en Pontanus' *Rerum Danicarum historia*, is te vinden in het werk van Skovgaard-Petersen, al blijft haar analyse overwegend descriptief.⁴⁰ Zij structureert haar bevindingen rond de tegenstelling tussen een homogene stijl met veel aandacht voor retorische stilering in het traditionele werk van Meursius en een heterogene stijl met verwaarlozing van de stilistische dimensie bij de vernieuwer Pontanus.⁴¹ Het al dan niet invoegen van bronverwijzingen en letterlijke citaten, die de uniforme stijl van de auteur doorbreken, wordt daarbij als de belangrijkste oorzaak van deze tegenstelling aangewezen. Traditionele geschiedschrijvers vermeden volgens Skovgaard-Petersen bronvermeldingen en citaten omdat een homogene stijl in hun visie van cruciaal belang was voor goede historiografie.⁴²

Deze redenering biedt zeker een deel van de verklaring voor de grote verschillen tussen traditionele en 'antiquarische' historiografen. Er wordt echter voorbijgegaan aan een diepere reden voor deze divergentie, die in het bijzonder bij de vernieuwers een fundamentele rol speelde in de vormgeving van hun werken. Het duldt geen twijfel dat traditionele historici een homogene, retorisch verzorgde stijl nastreefden. Dat de vernieuwers blijk gaven van beduidend minder bekommernis om hun literaire stijl, staat eveneens buiten kijf. En ook hun cultivering van een heterogene stijl kan niet ontkend worden.⁴³ Deze divergentie in zijn geheel herleiden tot een zaak van puur retorische overwegingen, zoals Skovgaard-Petersen geneigd is te doen, is echter een al te simplistische voorstelling van de situatie.⁴⁴

Er is namelijk een belangrijk caveat nodig bij Skovgaard-Petersens verbinding van de tegenstelling tussen een heterogene en een homogene stijl met de aan- of afwezigheid van referenties en citaten. Uit mijn eigen analyses is

⁴⁰ Skovgaard-Petersen biedt een uitgebreide bespreking van de stijl van Pontanus' en Meursius' werken in *Historiography at the Court of Christian IV*, pp. 331-392.

⁴¹ Skovgaard-Petersen, 'Two Trends of Historiography', pp. 544-545; Skovgaard-Petersen, 'Pontanus' og Meursius' Danmarkshistorier', pp. 394 en 404; Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, pp. 331-392; Skovgaard-Petersen, 'Arguments against Barbarism', pp. 12 en 15.

⁴² Skovgaard-Petersen, 'Two Trends of Historiography', pp. 545 en 547.

⁴³ Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, pp. 334-335; Skovgaard-Petersen, 'Arguments against Barbarism', pp. 12 en 15; Skovgaard-Petersen, 'Historical Writing in Scandinavia', pp. 459-460.

⁴⁴ Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, pp. 240 en 368-369; Skovgaard-Petersen, 'Historical Writing in Scandinavia', pp. 459-460.

gebleken dat deze eenvoudige tegenstelling inderdaad zonder problemen kan worden toegepast op de uitersten van het stijlspectrum. De traditionalisten Magnus en Meursius vertonen een volledig homogene stijl, terwijl Clüvers *Germania antiqua* en Pontanus' 'Descriptio' getuigen van een bijzonder heterogene stijl.

Maar wanneer we deze redenering proberen door te trekken naar het narratieve deel van Pontanus' *Rerum Danicarum historia* en Grotius' 'Prolegomena', stoten we al snel op de beperkingen van dit al te eenvoudige schema. Pontanus' narratieve hoofdstukken en Grotius' 'Prolegomena' beantwoorden, zoals eerder werd aangetoond, aan de nieuwe 'antiquarische' eisen op het vlak van inhoud en zouden dus volgens het patroon van Skovgaard-Petersen een heterogene stijl met weinig oog voor retorische vormgeving moeten vertonen. Toch vertonen beide teksten een tamelijk homogene stijl en verraden ze duidelijke aandacht voor de stilistische vormgeving, ondanks de aanwezigheid van een aanzienlijk aantal bronverwijzingen en citaten. Sterker nog, Grotius' 'Prolegomena' heeft een zeer hoog retorisch gehalte en vertoont een uiterst verzorgde stijl. Dit werd ongetwijfeld mede ingegeven door de functie van de tekst binnen *Historia Gotthorum* als brief aan de lezer en dedicatie, een genre dat doorgedreven retorische vormgeving vereist, ongeacht de intellectuele visie die erachter schuilt. Ook Pontanus' narratieve hoofdstukken worden gekenmerkt door een vlot leesbare, vloeiende stijl, terwijl ze toch zeer duidelijk getuigen van een uitgebreide 'antiquarische' studie. Zoals eerder vermeld, bieden deze narratieve teksten van Pontanus en Grotius ons voorbeelden van oprechte, en succesvolle, pogingen om de twee historiografische idealen met elkaar te verzoenen: een 'antiquarische' reconstructie van de geschiedenis aan de hand van een doordachte, kritische omgang met historisch bronnenmateriaal verpakt in een traditionele, vlot leesbare geschiedenis. Zo demonstreren ze dat de beide idealen elkaar geenszins uitsluiten en dat de tegenstelling tussen een homogene en een heterogene stijl met enige omzichtigheid moet worden behandeld in de beschrijving van de divergentie tussen traditionele en 'antiquarische' historiografie. De verklaring hiervoor ligt in de nauwe band tussen vorm en inhoud bij de hervorming van de vroegmoderne geschiedschrijving.

Zoals gebleken is uit het voorgaande, traden, tegelijk met deze stilistische verandering, ook in de inhoud van historiografische werken belangrijke verschuivingen op. De verschuiving van de bron van autoriteit van de auteur naar de zichtbare argumentatie wijst op een fundamentele verandering in de vroegmoderne kennissystemen. Wanneer men kijkt naar de bredere intellectuele context van deze periode, kan dit verklaard worden door de omschakeling naar een empirisch wetenschapsmodel en de opkomst van sceptische bewegingen die kritiek leverden op de betrouwbaarheid van his-

toriografie.⁴⁵ Deze maatschappelijke tendensen leidden tot een hervorming van de studie van de geschiedenis die zich eerder op het vlak van de inhoud dan van de stijl concentreerde, maar wel een diepe impact had op de stilistische vormgeving van de historiografie.⁴⁶ Het opgeven van de traditionele stijlidealen door de nieuwe ‘antiquarische’ historici en hun keuze voor een heterogene stijl moeten begrepen worden in directe verbinding met deze inhoudelijke hervormingen. Ze waren het resultaat van een complexe wisselwerking tussen inhoudelijke en vormelijke eisen. Er kan duidelijk vastgesteld worden dat de nadruk op de ‘wetenschappelijke’ kant van de geschiedschrijving bij de vernieuwers in het algemeen gepaard ging met een afname van de aandacht voor retorische vormgeving. Maar zoals de teksten van Pontanus en Grotius aantonen, was een retorische vormgeving niet inherent onverenigbaar met de inhoudelijke vereisten van ‘antiquarische’ historiografie. Het was mogelijk om ‘hybride’ teksten te creëren die hun vernieuwende omgang met historische bronnen verzoenden met een elegante stijl, zonder evenwel hun aandacht voor de ‘wetenschappelijke’ kant van hun werk uit het oog te verliezen. Kortom, een historiografisch werk kon zonder enig probleem tegelijk aan de inhoudelijke eisen van de ‘antiquarische’ geschiedschrijving en de vormelijke idealen van de traditionalisten voldoen.

Er zijn echter andere stijlkenmerken die een betrouwbaardere indicatie kunnen bieden van de tegenstelling tussen traditionele en ‘antiquarische’ historiografie. Met name het gebruik van specifieke stijlfiguren of net het mijden ervan, was duidelijk verbonden aan de opvattingen van de auteur. Eén van de meest opvallende stijlverschillen ligt in de omgang met fictieve toespraken. Deze literaire techniek, die redevoeringen in de mond van historische personages legde, was een belangrijk punt van discussie onder historici sinds de Italiaanse Renaissance.⁴⁷ De traditionele tekst van Meursius bevat talloze dergelijke toespraken⁴⁸ en ook Magnus maakt van tijd tot tijd gebruik van deze stijlfiguur. Clüver, Pontanus en Grotius, de vernieuwers, in tegendeel, vermijden zulke toespraken. De aan- of afwezigheid van deze stijlfiguur blijkt veel consequenter verbonden te zijn aan de verschillen in de onderliggende visies op geschiedschrijving dan de tegenstelling homogene versus heterogene stijl.

De eerder besproken wisselwerking tussen inhoudelijke en vormelijke eisen verklaart waarom de houding tegenover fictieve toespraken een veel betere

⁴⁵ Momigliano, ‘Ancient History and the Antiquarian’, p. 10; Momigliano, ‘The Rise of Antiquarian Research’, pp. 57 en 72-73; Heijden, ‘Philippus Cluverius and Dutch Cartography’, p. 232; Burke, ‘History, Myth and Fiction’, pp. 263 en 265-269.

⁴⁶ Miller, ‘Major Trends in European Antiquarianism’, pp. 246-247.

⁴⁷ Grafton, *What was History?*, pp. 43-46; Guion, ‘Comment écrire l’histoire’, pp. 17-18; Burke, ‘History, Myth and Fiction’, pp. 261-262 en 265.

⁴⁸ Skovgaard schrijft dit kenmerk echter op al te simplistische wijze toe aan de invloed van Meursius’ hoofdbron, Hans Svaning: Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV*, p. 643.

indicatie biedt van de opvattingen van de auteur. Deze keuze was namelijk direct verbonden aan één van de basisregels van de vernieuwers: een goede historicus geeft enkel de zuivere waarheid weer.⁴⁹ De toespraken die frequent werden ingevoegd in traditionele geschiedkundige werken voldeden bijna nooit aan deze standaard. Enkel als de toespraak letterlijk in de bronnen was overgeleverd, kon men deze zonder schroom gebruiken.⁵⁰ Kortom, het invoegen van een fictieve toespraak hield een directe overtreding in van de nieuwe 'antiquarische' inhoudsvereisten en was dus in se niet te verenigen met 'antiquarische' historiografie.

4. VAN LITERATUUR NAAR WETENSCHAP

Dit brengt me bij mijn besluit. Uit de analyses van de twee hierboven beschreven aspecten, het 'wetenschappelijke' en het 'litteraire', blijkt dat de tegenstelling tussen traditionele en vernieuwende, 'antiquarische' historiografie in de vroegmoderne tijd het best begrepen kan worden vanuit de wisselwerking tussen deze twee dimensies. We zien duidelijk twee visies die ten opzichte van elkaar gedefinieerd kunnen worden aan de hand van hun houding tegenover deze twee gezichten van de historiografie, meer bepaald, door de prioriteiten die ze stelden.

De traditionele teksten van Meursius en Magnus worden gekenmerkt door een hoog retorisch gehalte. Ze getuigen van veel aandacht voor de vorm van hun werk, maar hebben weinig oog voor het onderbouwen van hun discours door middel van bronverwijzingen en citaten. Voor hen is het de stijl, de 'litteraire' kant van de geschiedschrijving, die het meeste telt.

Clüver en Pontanus' 'Descriptio', daarentegen, tonen veel zorg om hun verhaal op overtuigende wijze te onderbouwen door middel van bronvermeldingen, letterlijke citaten en de expliciete beschrijving van hun kritische omgang met het historisch bronnenmateriaal. Een solide argumentatie is in hun ogen veel belangrijker dan een fraaie stijl. Voor hen staat de 'wetenschappelijke' kant van de historiografie centraal.

Tussen deze twee extremen vinden we Grotius' 'Prolegomena' en het narratieve deel van Pontanus' geschiedenis van Denemarken, die, met succes, de vernieuwende omgang met historische bronnen van de 'antiquarische' historici poogden te verzoenen met een zekere retorische elegantie. Uit de voorgaande analyses blijkt dat zij in de eerste plaats toch 'antiquarische', 'wetenschappelijke', geschiedschrijvers zijn, die door hun aandacht voor stijl een deel van de traditionele 'litteraire' idealen trachten te bewaren. Ze verenigen als het ware het beste van beide werelden.

⁴⁹ Guion, 'Comment écrire l'histoire', p. 17.

⁵⁰ Burke, 'History, Myth and Fiction', p. 265.

In de theoretische traktaten uit de vroegmoderne tijd is dezelfde tweespalt zichtbaar.⁵¹ Binnen de traditie van de 'Artes historicae' zijn in grote lijnen twee trends te onderscheiden. Eén tak probeert vast te houden aan de traditionele idealen, met veel aandacht voor de retorisch-literaire kant van geschiedschrijving.⁵² Een andere tak zet volop in op nieuwe onderzoeksmethodes en legt zo de nadruk op de 'wetenschappelijke' dimensie van historiografie. Deze 'antiquarische' vernieuwers promootten een geheel nieuwe manier om historische teksten te lezen en te schrijven, eerst in Italië en later ook in de rest van Europa.⁵³ Deze beweging was zonder twijfel het product van de grote verschuivingen in de bredere intellectuele context: nieuwe empirische wetenschapsmodellen en sceptische bewegingen brachten ook in de geschiedschrijving hervorming.⁵⁴

De opkomst van deze nieuwe visie op het schrijven van geschiedenis leidde echter een veel belangrijkere verschuiving in dan de simpele vervanging van één set regels door een andere. Na een lange traditie van historiografie die door de regels van de retorica werd geregeerd, gaven de vernieuwers de centrale plaats aan het correct vaststellen van de historische waarheid door middel van de meest betrouwbare methodes. Retorische bekommernissen en stijlfiguren verbanden ze één voor één uit de historiografie ten voordele van een 'wetenschappelijke' argumentatie. De vroegmoderne hervormers vervingen de traditionele opvatting die historiografie in de eerste plaats als een literair genre beschouwde, door een visie die de studie van de geschiedenis eerst en vooral als een 'wetenschappelijke' discipline interpreteerde.

⁵¹ Grafton, *What was History?*, pp. 21-32, 34-49 en 60; Guion, 'Comment écrire l'histoire', pp. 9-15 en 21-24; Burke, 'History, Myth and Fiction', p. 265.

⁵² Guion, 'Comment écrire l'histoire', pp. 10-11.

⁵³ Guion, 'Comment écrire l'histoire', pp. 12-13. Zie ook noot 2.

⁵⁴ Zie noot 45.

Papyrusbrieven van het Saturnila-archief¹

Delphine NACHTERGAELE

Abstract

For the sociolinguistic study of papyri –and of the Greek papyrus letters, more specifically-, archives are a treasure-trove. In such collections, one can examine the language of the individual of whom often different letters have been preserved. Also the language of a specific group of people can be studied. In this paper, I focus on the language of the family members of Saturnila. This archive dates to the 2nd century AD and solely exists out of private letters. Most letters are sent by Sempronius to his mother Saturnila and to his brother Saturnilus. Private letters have a number of conventionalized phrases, such as an opening formula and health wishes. To the standard expression of these *topoi*, variation is possible. Yet, the letters of the Saturnila archive notably differ from those standard formulas. The language of the different members of the archive shows uniformity in their identical deviation from standard phraseology. It thus seems that this family developed a sort of in-group and shared language.

1. INLEIDING

De bij benadering meer dan 50 000 Griekse papyri bewaard in het zand van Egypte zijn een ware schat voor iedereen die zich in de oudheid interesseert. Iets minder dan 10% van de papyrusteksten zijn private papyrusbrieven. Dit goed vertegenwoordigde teksttype trok vanaf het begin de aandacht van de onderzoekers: papyrusbrieven informeren over diverse aspecten van het leven van de 3^e eeuw v.Chr. tot de 8^e eeuw n.Chr., en geven een unieke en directe inkijk in het dagelijkse leven van de gewone man in de oudheid. Ze worden dan ook vaak door historici bestudeerd. In dit artikel zal ik echter focussen op een ander aspect van (een selectie van) papyrusbrieven, namelijk hun gevarieerde taalgebruik. Voor de taal van de papyrusbrieven was er tot nu toe niet erg veel interesse. Vroeger was er wel aandacht voor de epistolaire formules van de brieven, zoals de openingsformule en de slotformule²: men streefde vooral naar het opstellen van dé standaardstructuur en de standaardformules van een papyrusbrief, en de (immense) variatie in de formuleringen werd amper bevat. Dat is deels te verklaren door de beperkte corpora van oudere studies³: het

¹ Dit artikel maakt deel uit van een grotere sociolinguïstische studie van de taal van de Griekse papyrusbrieven, dat werd gefinancierd door het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen (FWO). Ik dank prof. dr. Marc De Groote en prof. em. dr. Willy Clarysse voor hun waardevolle opmerkingen.

² Onze brieven en e-mails vertonen vergelijkbare epistolaire formules als de Griekse papyrusbrieven: ze hebben een openingsformule als “beste meneer X of Y”, een slotformule “met vriendelijke groeten”, en eventueel gezondheidswensen en groeten aan derde personen.

³ Om een idee te geven: White bestudeerde 117 brieven (White 1986: 3), Ziemann 368 (Ziemann 1910: 277) en Ghedini “ongeveer 600” (Ghedini 1917: 52). In 1981 kon Chan-Hie Kim een geüpdate lijst van alle Griekse papyrusbrieven op slechts vijf pagina’s doen passen (Kim 1981: 107-112).

complete corpus van meer dan 4000 Griekse papyrusbrieven kon pas recent door de digitale toegankelijkheid van de papyrusteksten⁴ en met behulp van databases worden samengesteld en als geheel worden onderzocht. Anderzijds werd variatie in de methodologische focus van de oudere werken over papyrusbrieven stiefmoederlijk behandeld. Een treffend voorbeeld van deze houding is het volgende citaat:

plerumque tantummodo propter negligentiam vel ignorantiam scribentium different a communi consuetudine (Ziemann 1910: 298)

In de laatste jaren is er heel wat veranderd in het vakgebied van papyrologie: meer en meer wordt de discipline beïnvloed door de recente ontwikkelingen in de linguïstiek; zo is de sociolinguïstische benadering van de papyri, en meer specifiek van de papyrusbrieven, in opmars; ook deze studie werkt binnen dat nieuwe theoretische kader. In de onderzoeksmethode van de (variationele) sociolinguïstiek staat variatie centraal: de idee is dat taalgebruikers steeds keuzes maken tussen verschillende taalkundige variabelen, bijvoorbeeld tussen een oudere vorm en een innovatie. Ze kiezen nu eens deze variant, dan weer gene, afhankelijk van de context waarin ze spreken of schrijven: een formeel gesprek met een onbekende, of een hiërarchisch superieure gesprekspartner zal andere varianten oproepen dan een informeel gesprek met een familielid of vriend. In de theorie van de (variationele) sociolinguïstiek zijn er niet enkel synchrone verschillen in taalgebruik, maar is variatie ook belangrijk om diachrone evoluties te verklaren: variatie ligt aan de basis van taalverandering (cf. Trudgill 2001 and Chambers Trudgill & Schilling-Estes 2003). Een innovatie verspreidt zich van het niveau van het individu naar het niveau van de groep en van de gemeenschap. Op die manier kan de linguïstische innovatie de oudere vorm vervangen, en treedt er taalverandering op. Natuurlijk impliceert dit niet dat elke variant een wijdverspreide variant wordt en dat die uiteindelijk de oudere vorm zal vervangen. Maar elke vorm van taalverandering is wel terug te brengen op variatie: met andere woorden, niet alle variatie leidt tot taalverandering, maar taalverandering impliceert in ieder geval taalvariatie (Tagliamonte 2012: 55-56)⁵. Ook in deze studie zal ik de nadruk leggen op de variatie in de formuleringen; ik zal me daarbij beperken tot de brieven van één archief, namelijk dat van Saturnila⁶.

Het archief van Saturnila is gedateerd in de 2e eeuw n.Chr. en werd gevonden in Karanis, in het noordoosten van het Fayum. Karanis en omgeving ken-

⁴ De om en bij 50 000 Griekse papyri zijn terug te vinden op www.papyri.info.

⁵ Een zeer interessant werk over variatie in Latijn & Grieks is het volume *Variation and change in Latin & Greek*, uitgegeven door de Finse groep onderzoekers onder leiding van Martti Leiwo.

⁶ Meer informatie over het archief is te vinden op www.trismegistos.org/archive/212. Via deze link kan men ook de individuele papyrusbrieven van het archief online lezen.

den vooral in de Romeinse periode een bloeiperiode: vele Romeinse veteranen kregen in de regio een stuk land toebedeeld. Ook Saturnila en haar familieleden zijn Romeinse burgers.

Archieven zijn collecties van papyri die in één archeologische context zijn gevonden. Zij blijken normaal een zeer heterogene inhoud te hebben – niet enkel brieven, maar ook contracten, kwijtingen en petities. Het Saturnila-archief vormt hier een uitzondering: het bestaat enkel uit brieven: er zijn acht papyri gevonden, waarop soms meer dan één brief staat. Op die manier hebben we in feite elf papyrusbrieven van Saturnila en haar familieleden⁷: Sempronius, Saturnila's zoon, is verantwoordelijk voor de meeste brieven. Hij richt zijn correspondentie vooral aan zijn moeder, maar ook aan zijn broer, Saturnilus. Omwille van de warme relatie tussen Saturnila en haar volwassen zonen, werd dit archief wel eens het *happy family archive* genoemd⁸. Ook linguïstische aanwijzingen zullen duidelijk maken dat de familieleden een sterke band hadden.

2. DE EPISTOLAIRE TAAL IN HET SATURNILA-ARCHIEF

Zoals gezegd, bestaat een (Griekse) papyrusbrief uit een aantal standaardformules, waaronder een openingsformule, gezondheidswensen, groeten en een slotformule.

2.1. De *proskynema*-formule

Vanaf de 1^e eeuw n.Chr. kwam daar onder invloed van de Egyptische epistolaire tradities vaak nog een zogenaamde *proskynema*-formule bij (Depauw 2006: 181-183). Een dergelijke uitdrukking refereert aan een religieus gebaar dat men maakte opdat de geadresseerde gezond en wel zou zijn. Misschien was het te vergelijken met een kaarsje branden in een kerk, maar de precieze historische betekenis van de formule is niet helemaal bekend. De standaardformulering luidt τὸ προσκύνημά σου ποιῶ παρά G (ik voer het *proskynema*-ritueel bij de god X voor je uit), waarbij G voor één of meerdere godheden staat, e.g.:

τὸ προσκύνη[μ]ά σου ποιῶ καθ' ἑκάστην ἡμέραν παρὰ τῷ κυρίῳ Σαράπιδι (P.Alex. 28; TM 30465⁹; ll. 2-4)¹⁰

⁷ P.Wisc. 84 bevatte oorspronkelijk wellicht drie brieven, waarvan er nu slechts twee meer bewaard zijn (Sijpesteijn 1976: 171, n. 10). Met andere woorden, er zijn minstens 12 brieven (maar wellicht nog veel meer) binnen de familie van Saturnila verzonden.

⁸ Later werd dit beeld enigszins genuanceerd: ook de *happy family* kende tegenslagen, zoals de dood van (waarschijnlijk) Maximus' vrouw (beschreven in P.Wisc. II 84; TM 26689) (Sijpesteijn 1976: 172; 181).

⁹ Elke brief heeft binnen het Leuvense *Trismegistos*-project een individueel 'TM-nummer' gekregen aan de hand waarvan men een tekst gemakkelijk kan identificeren en kan opzoeken op de site www.papyri.info. Bij een eerste verwijzing naar een bepaalde papyrus zal ik telkens dit TM-nummer vermelden.

¹⁰ Vertaling: "ik voer het *proskynema*-ritueel bij de god Sarapis elke dag voor je uit."

τὸ προσκύνημά σου ποιῶ παρά τοῖς ἐνθάδε θεοῖς (P.Mich. VIII 491; TM 27101; ll. 3-4)¹¹

In het Saturnila-archief, daarentegen, vinden we de uitdrukking ἅμα δὲ καὶ τὸ προσκύνημά σου ποιῶμαι ἡμερησίως παρά G in elk van de vijf brieven die een dergelijke *proskynema*-formule bewaren, e.g.:

ἅμα δὲ καὶ τὸ προσκύνημά σου ποιῶμε (= ποιῶμαι) ἡμερησίως παρά τοῖς πατράεσσι (= πατράοις) θεοῖς (P.Mich. III 209; TM 28798; ll. 4-6)¹²

Vier van de vijf brieven zijn door een zekere Sempronius geschreven, en de vijfde is van de hand van de reeds vernoemde Saturnilus¹³. De uniforme formulering is dus niet te wijten aan de individuele voorkeur van één briefschrijver, maar er lijkt zich binnen het archief een gemeenschappelijk epistolair taalgebruik te hebben ontwikkeld voor deze formule. In sociolinguïstische termen heet dit *shared language* (gemeenschappelijk taalgebruik): zoals gezegd, kunnen varianten zich van het niveau van het individu verspreiden naar het niveau van de groep. Door dezelfde taal te gebruiken als andere groepsleden, kan een spreker zijn *in-group status* bevestigen en benadrukken. Dit is vaak een onbewust fenomeen: ook in onze eigen omgeving stellen we vast dat koppels vaak zonder het te beseffen een eigen jargon ontwikkelen.

Laten we nu de formule ἅμα δὲ καὶ τὸ προσκύνημά σου ποιῶμαι ἡμερησίως παρά G in detail bekijken. In drie aspecten wijkt de uitdrukking in het Saturnila-archief van de standaard af. Ten eerste is er de mediale vorm ποιῶμαι in plaats van ποιῶ. Deze vorm komt in de *proskynema*-formule slechts negen keer voor, waarvan niet minder dan vijf keer in de brieven van Saturnila en haar familieleden. Ten tweede is er het bijwoord ἡμερησίως (dagelijks). Een dergelijke bijwoordelijke uitdrukking wordt in de sociolinguïstische literatuur een *intensifier* (versterker) genoemd: het intensiveert en versterkt namelijk de uitdrukking. Niet zelden vinden we een *intensifier* in de *proskynema*-formule die de hoge frequentie van het uitgevoerde *proskynema*-ritueel benadrukt: meestal wordt dit omschreven door καθ' (ἐκάστην) ἡμέραν of καθ' (ἐκάστην) ὥραν. Inhoudelijk zijn deze woordgroepen erg gelijkend op ἡμερησίως, maar de variant uit het Saturnila-archief is zeldzaam: ἡμερησίως is te vinden in contracten, verslagen en andere zakelijke documenten, maar het is nergens anders in de *proskynema*-formule van een brief gevonden, afgezien van de attestaties in de correspondentie van Sempronius en Saturnilus. Tot slot verschijnt ook de inleidende woordgroep ἅμα δὲ καὶ gewoonlijk niet in de

¹¹ Vertaling: "ik voer het *proskynema*-ritueel bij de goden van hier voor je uit."

¹² Vertaling: "en tegelijk voer ik het *proskynema*-ritueel bij de voorvaderlijke goden voor je uit."

¹³ I.e. P.Mich. XV 751 (TM 28820) en 752 (TM 28821), P.Heid. VII 400 (TM 28976), SB III 6263 (TM 27792) en in P.Mich. III 209. De laatste brief werd door Saturnilus geschreven.

proskynema-formule; ἄμα δὲ καὶ wordt soms aangetroffen in andere delen van de private brief¹⁴, maar enkel in het Saturnila-archief lijkt dit een standaard onderdeel van de *proskynema*-formule te zijn. De drie elementen zijn dus niet of amper buiten het Saturnila archief in de *proskynema*-formule geattesteerd. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat het mediale ποιῶμαι, het bijwoord ἡμερησίως en de uitdrukking ἄμα δὲ καὶ met zekerheid in geen enkele andere *proskynema*-formule voorkwam. Bij papyrologische data is altijd enige voorzichtigheid geboden: we weten nooit welke data we niet hebben omwille van de relatief beperkte omvang van onze data. Het is niet omdat een bepaald element nu slechts enkele keren wordt aangetroffen dat het effectief zo weinig werd gebruikt. Toch is het onwaarschijnlijk dat een dergelijk zeldzaam element in de oudheid erg courant zou zijn geweest: het aanzienlijke corpus van private brieven reflecteert de realiteit waarschijnlijk redelijk goed. We kunnen dus niet zeker zijn dat het Saturnila-archief exclusieve varianten in de *proskynema*-formule bewaart (nl. ἡμερησίως en ἄμα δὲ καὶ), maar het consequente gebruik van de drie ongewone varianten (ποιῶμαι, ἡμερησίως en ἄμα δὲ καὶ) toont wel met zekerheid aan dat er een *shared language* in het archief tot stand was gekomen.

2.2. De vraag om een antwoord

Naast het gebruikelijk epistolair kader van een brief met onder andere de openings- en slotformule, zijn er een aantal *topoi* die weliswaar geen vast onderdeel van de brief vormen, maar toch vrij regelmatig worden aangetroffen. Eén daarvan is de vraag om een antwoord op de brief, meer specifiek een antwoord over de gezondheid van de geadresseerde. Vaak hangt een dergelijke uitdrukking samen met een boze klacht dat de geadresseerde de zender al lang niet meer heeft geschreven, de zogenaamde ‘nalatigheidsklacht’, e.g.:

θαυμάζω πῶς ἀναπλεύσας οὐκ ἀντέγραψάς μοι περὶ τῆς σωτηρίας σου, ἀλλὰ ἕως σήμερ[ο]ν ἀγωνιῶ διότι vac.? νόθρευόμενος ἀπ’ ἐμοῦ ἐξῆλθες. καλῶς οὖν ποιήσεις ταχύτερόν μοι ἀντιγράψαι περὶ τῆς σωτηρίας σου (P.Mich. VIII 479; TM 27092; ll. 4-10)¹⁵

Dergelijke uitspraken leggen één van de belangrijkste functies van communicatie in de oudheid bloot, namelijk het informeren naar de gezondheid van

¹⁴ Bv.: μεταδόσις δὲ καὶ τῷ ἀδελφῷ ὑμῶν [Λ]ογγίνῳ, ἄμμα (= ἄμα) δὲ καὶ ἄσπασε αὐτόν (BGU II 615; TM 28191; ll. 29-31; vertaling: “en geef het aan onze broer Longinos, en groet hem tegelijk ook.”) en δοκιμάζω γὰρ αὐτούς, ἄμα δὲ καὶ τῆς γῆς τῆς ἐνταῦθα οὐκ ἄπιοι (= ἄπειροι) εἰσιν (P.Cair. Zen. III 59500; TM 1138; l. 5; vertaling: “want ik schat hen hoog in en tegelijk zijn ze erg ervaren in het land daar.”).

¹⁵ Vertaling: “Het verbaast me dat je, toen je je landinwaarts was gevaren, me niet hebt geschreven over je gezondheid, maar dat ik tot op de dag van vandaag bang ben omdat je niet ok was toen je bij me wegging. Alsjeblief, schrijf me snel terug over je gezondheid.”

vrienden en familieleden. Het hoeft niet gezegd dat ziekte in de oudheid een reëel gevaar was en ongerustheid hierover snel de kop op stak, zeker als men al een tijdje niets meer van een bepaalde persoon had gehoord.

In tegenstelling tot andere formules, zoals de hogerbeschreven *proskynema*-formule, is er nooit een standaardformulering ontstaan om de geadresseerde tot een antwoord aan te sporen. Men krijgt de indruk dat de *topos* op een individuele, *ad hoc* manier werd ingevuld. Variatie is hier dan ook nog veel meer de regel dan in andere epistolaire uitdrukkingen. In brieven die chronologisch en geografisch gelijkaardige zijn aan die van het Saturnila-archief, krijgen we de volgende formuleringen:

καλῶς ποιήσεις ἀντι[γρ]άψας μοι περὶ τῆς σωτηρίας σου καὶ τῆς ἐπιστολῆς τὴν ἀν[τι]φώ[νησ]ιν (P.Mich. VIII 476; TM 27089; Claudius Tiberianus-archief¹⁶; ll. 21-23)¹⁷

διὸ ἐρωτῶ σε, ἄδελφε, μὴ λερεῖν (= ληρεῖν) [το]ῦ γράφειν μοι ὑπὲρ τῆς σωτηρία[ς σο]υ, ὅ μοι ἐστὶν εὐχὴ παρὰ θεοῖς πᾶσι (P.Mich. VIII 484; TM 27095; ll. 8-11)¹⁸

καὶ σύ μοι ταχύτερον δῆλωσον περὶ τῆς ἀπροσκοπίας σου καὶ τῆς τῶν ἀδελφῶν μου (P.Mich. VIII 490; TM 27100; ll. 7-9)¹⁹

ἐρωτῶ [ὕμ]ας ἀόκν[ως] μοι ἀντιγράψαι περὶ τῆς σω[τηρίας] ὑμῶν εἶνα (= ἴνα) καὶ ἐγὼ παραψυχῆν [ἔ]χω (P.Mich. VIII 465; TM 17239; archief van Iulius Sabinus and Iulius Apollinaris²⁰; ll. 35-38)²¹

ἀλλ' ὅμως ἐρω[τηθ]εῖς ἀναγκαίως σχέθητι πρὸ πάντων [γρά]ψαι μοι περὶ τῆς σωτηρίας [ὕ]μῶν (P.Mich. VIII 466; TM 17240; archief van Iulius Sabinus and Iulius Apollinaris; ll. 9-11)²²

κα[ὶ] ἢ [δ]η[ρ]οτρο[φ]ία μοι ἐπιστέλλειν ἡμῖν περὶ τῆς ὑγείας (= ὑγιείας) σου (P.Mich. VIII 496; TM 27106; archief van Iulius Sabinus and Iulius Apollinaris; ll. 4-6)²³

¹⁶ Meer informatie over het Claudius Tiberianus-archief, vindt men op www.trismegistos.org/archive/54.

¹⁷ Vertaling: "Schrijf me alsjeblief een antwoord over je gezondheid en over de brief." Een gelijkaardige formule is te vinden in P.Mich. VIII 479 (cf. *supra*), P.Mich. VIII 481 (TM 27094; Claudius Tiberianus-archief): καλῶς οὖν ποιήσ[ι]ς (= ποιήσεις) κο[μ]ισαμένη ἀντιγράψαι μοι κ[αὶ] περὶ τῆς σωτηρίας [ὕ]μῶν καὶ οὐ [ἐ]άν χρειαν ἔχης (ll. 10-14; vertaling: "Wanneer je het ontvangen hebt, schrijf me dan alsjeblief terug over jullie gezondheid en over wat je nodig hebt."), P.Mich. VIII 491 (TM 27101): καλῶς δὲ ποιῆς (= ποιεῖς; mijn opmerking) γράψασά (= γράψασά) μοι ἐπιστολὴν περὶ τῆς σωτηρίας σου καὶ τῶν ἀδελφῶν μου καὶ τῶν σὼν πάντων (ll. 11-13; vertaling: "Schrijf me alsjeblief over jouw gezondheid en die van mijn broer en al de jouwen."))

¹⁸ Vertaling: "Daarom vraag ik je, broer, om niet stom te doen; schrijf me over je gezondheid, wat mijn smeekbede tot alle goden is."

¹⁹ Vertaling: "Laat me snel iets weten dat jij en mijn broers veilig zijn." Een gelijkaardige uitdrukking komt voor in P.Mich. VIII 502 (TM 27112): μὴ οὖν ἄλλως ποιήσεις (= ποιήσεις) ἀλλὰ δῆλωσόν μοι περὶ τῆς σωτηρίας σου (ll. 13-14; vertaling: "laat niet na om me te informeren over jouw gezondheid."))

²⁰ Meer informatie over dit archief is te vinden op www.trismegistos.org/archive/116.

²¹ Vertaling: "Ik vraag je om me zonder uitstel te schrijven over jullie gezondheid opdat ik verlichting zou kennen."

²² Vertaling: "Maar toch, nu het je gevraagd is, geef voor alles de nodige aandacht om naar mij te schrijven over je gezondheid."

²³ Vertaling: "En verzoek je dringend om ons een brief te zenden over je gezondheid."

γράφει μοι περὶ τῆς σωτηρίας σου καὶ ὧν θέλεις (= θέλεις) (P.Mich. VIII 498; TM 27108; archief van Iulius Sabinus and Iulius Apollinaris; ll. 22-24)²⁴

Deze citaten illustreren goed dat binnen brieven van eenzelfde archief (bv. het archief van Iulius Sabinus en Iulius Apollinaris) veel variatie voorkwam. In het archief van Saturnila ligt dit anders: van de zes brieven in deze collectie die een vraag om antwoord bewaren, hebben vier een erg gelijkaardige formule²⁵:

διὸ ἐρωτηθεὶς (= ἐρωτηθεῖσα), ἡ κυρία μου, [ἀνόκνωσ μ]οι γράφει περὶ τῆς σωτηρίας σου (P.Mich. XV 751; TM 28820; ll. 9-10)²⁶

ἐρ[ωτη]θεὶς (= ἐρωτηθεῖσα), ἡ κυρία μου, ἀνόκνωσ [μ]οι γρά[φ]ε[ι]ν περὶ τ[ῆ]ς σωτ[η]ρία (= σωτηρίας) ὑμῶν, εἶνα (= ἴνα) ἀ[μερι]μν[ό]τ[ε]ρα δι[ά]γω (P.Mich. XV 752, eerste brief; TM 28821; ll. 8-10)²⁷

ἐρωτηθεὶς' (= ἐρωτηθεῖσα), ἡ κυρία μου, ἀνόκνωσ μοι γράφειν περὶ τῆς σωτηρίας ὑμῶν, ἴνα κἀγὼ (= καὶ ἐγὼ) ἀμεριμνότερα διάγω (SB III 6263, eerste brief; TM 27792; ll. 8-10)²⁸

ἐρωτηθεὶς οὖν, ἄδελφε, τάχιόν μοι γράφιν (= γράφειν) περὶ τῆς [σ]ωτηρίας σου εἶνα (= ἴνα) κἀγὼ ἀμεριμνότερος διάγω (P.Mich. III 209; TM 28798; ll. 9-11)²⁹

Opnieuw zijn dit geen brieven van één individu: de eerste drie citaten komen uit brieven van Sempronius, maar de laatste is van Saturnilus. Ook in deze formule is er uniformiteit binnen het archief, ongeacht de briefschrijver.

De vraag om antwoord in het archief kent drie terugkerende elementen. Ten eerste is er het werkwoord ἐρωτάω. Het is vaak te vinden in beleefde verzoekformules, zoals bijvoorbeeld διὸ ἐρωτῶ σε πέμψον μοι καὶ τὸν κόρακα καὶ ἦλον (O.Claud. I 178; TM 29822; ll. 8-10; vertaling: “daarom vraag ik je om me zowel de haak als de nagel te zenden.”) (cf. Leiwo 2010: 108)³⁰. In de vraag om een antwoord komt ἐρωτάω veel minder voor: het is slechts elf keer geattesteerd, bijna allemaal in brieven uit een Latijnse context. In vier gevallen

²⁴ Vertaling: “Schrijf me over je gezondheid en over wat de dingen die je wil.” P.Mich. VIII 510 (TM 27120) formuleert deze *topos* op een vergelijkbare manier: γράψο[ν] μοι περὶ τῆ[ς] σωτηρ[ί]ας σου (ll. 9-10; vertaling: “Schrijf me over je gezondheid.”)

²⁵ De twee andere attestaties zijn λαβῶν (= λαβοῦσα) μου τὰ γράμματα αὐτῆς ὥρας δῆλω[σ]όν μοι πῶς διὰ[γ]εις (tweede brief van P.Wisc. II 84; TM 26689; ll. 22-24; vertaling: “Op het moment dat je mijn brieven ontvangt, laat me weten hoe het met je gaat.”) en καλῶς ποιήσεις (= ποιήσεις) γράψας μοι περὶ τῆς σωτηρίας ὑμῶν (tweede brief van SB III 6263; TM 27792; ll. 30-31; vertaling: “Schrijf me alsjeblief over jullie gezondheid.”)

²⁶ Vertaling: “Daarom, mevrouw, word je gevraagd om me zonder aarzeling te schrijven over je gezondheid.”

²⁷ Vertaling: “Daarom, mevrouw, word je gevraagd om me zonder aarzeling te schrijven over jullie gezondheid opdat ik minder bezorgd zou zijn.”

²⁸ Vertaling: “Daarom, mevrouw, word je gevraagd om me zonder aarzeling te schrijven over jullie gezondheid opdat ook ik minder bezorgd zou zijn.”

²⁹ Vertaling: “Dus word je gevraagd, broer, om me snel over je gezondheid te schrijven opdat ook ik minder bezorgd zou zijn.”

³⁰ De oorspronkelijke betekenis van ἐρωτάω (onderzoeken) is dan ook door de dubbele betekenis van het Latijnse *rogo* (onderzoeken en vragen) beïnvloed, zodat het Griekse werkwoord ook in beide betekenissen kon worden gebruikt.

verschijnt het werkwoord, zoals in O.Claud. I 178, in de indicatief praesens, zoals ook in het boven geciteerde P.Mich. VIII 465. Opvallend is dan ook het werkwoord in het Saturnila-archief vier keer in dezelfde participiumconstructie wordt gebruikt, telkens gevolgd door een vocatief.

Ten tweede is er het uitzonderlijke bijwoord ἀνόκως (zonder aarzeling). Dat bijwoord wordt op meer dan 50.000 Griekse papyri slechts 16 keer aangetroffen. Slechts driemaal komt het in de vraag om antwoord in papyrusbrieven voor, namelijk in de drie brieven van Sempronius. Het gebruik van dit bijwoord in deze formule lijkt dus uniek voor het archief. In SB III 6263 wordt het bijwoord ἀνόκως door de uitgever als ἀόκως gelezen. Deze variant met dezelfde betekenis is met 27 attestaties op alle Griekse papyri iets frequenter dan ἀνόκως; het bijwoord komt vooral in petitieën en contracten voor, maar tweemaal is het te vinden in de vraag om antwoord waar het gebruik dus gelijkaardig is aan dat van ἀνόκως in de brieven van Sempronius:

ἔρωτῶ [ύμᾶς ἀόκν]ως μοι ἀντιγράψαι περὶ τῆς σω[τηρίας] ύμῶν εἶνα (= ἴνα)
καὶ ἐγὼ παραψυχῆν [ἔχω] (P.Mich. VIII 465; TM 17239; ll. 35-38; cf. *supra*)

ἐὰν δὲ ἦστε (= ἦτε) ἐμβαλόμενοι Σαραπίωνι τῷ ἀδελφῷ ἀόκ[v]ως γράψατε
περὶ αὐτῶν (PSI XV 1557; TM 32232; eind 3^e eeuw n.Chr.; ll. 21-23)³¹

De eerste brief behoort tot het archief van Iulius Sabinus en Iulius Apollinaris en is geografisch en chronologisch gelijkend op het Saturnila-archief. Deze vaststelling maant ons opnieuw aan tot voorzichtigheid: mogelijk was ook de *intensifier* ἀνόκως niet exclusief gelinkt aan het Saturnila-archief, maar kwam het, net als ἀόκως, in vragen om antwoord voor die de tand des tijds niet hebben overleefd. Desalniettemin blijft het consequente gebruik van dit zeldzame bijwoord in Sempronius' brieven opvallend. Hij lijkt een idiolectische voorkeur te hebben voor deze *intensifier*; het valt echter niet uit te sluiten dat net als de *proskynema*-formule en het gebruik van het werkwoord ἔρωτάω in de vraagformule, ook de voorliefde voor het bijwoord ἀνόκως werd gedeeld door andere familieleden van Sempronius, al er zijn geen tekstuele aanwijzingen bewaard om dit te bevestigen.

Tot slot is er de formule ἀμέριμνος (*vel.sim.*) διάγω (zonder zorgen zijn). Deze formule komt in het archief voor in een doelzin die aan de vraag om antwoord is toegevoegd en die uitdrukt dat een antwoord de zender gerust zou stellen. Een dergelijke toevoeging is zeker niet standaard en is slechts in ongeveer 10% van de vragen om een antwoord geattesteerd. Ook in deze uitbreiding is er geen vaste formulering. Een aantal briefschrijvers gebruikt het werkwoord εὐθυμέω in de bijzin, e.g.:

³¹ Vertaling: "Wanneer jullie inschepen, schrijf dan zonder aarzeling naar de broer Sarapion over die zaken."

περὶ τῆς σωτηρίας ὑμῶν δηλώσατέ μοι ἵνα κἄν ἐνθάδε εὐθυμῶ (SB X 10724; TM 30644; l. 26)³²

Meestal lijkt ook de doelzin eerder een *ad hoc* uitdrukking; maar opnieuw geldt dit niet voor het Saturnila-archief, waar één formulering in verschillende brieven terugkomt: in de drie formules met een doelzin, P.Mich. XV 752, SB III 6263 en P.Mich. III 209, komen ἀμεριμνότερα en διάγω steeds terug. Opnieuw wordt eenzelfde uitdrukking in brieven van verschillende zenders gevonden: P.Mich. XV 752 en SB III 6263 zijn brieven van Sempronius en Saturnilus was de zender van P.Mich. III 209. In dit geval kan het uniforme taalgebruik dus niet aan een idiolectische voorliefde van één individu worden toegeschreven.

De combinatie of ἀμεριμνῶς en διάγω is zeldzaam: buiten het Saturnila-archief komt het enkel voor in respectievelijk P.Haun. II 21 (TM 30122), P.Ryl. II 235 (TM 27906) en in P.Mich. III 211 (TM 28800):

ἐὰν δὲ πάλιν μὴ βουληθῆς ταχύτερόν μοι διάπεμψαι ἐπιστολήν ἵνα καὶ γὰρ ἀμεριμνῶς διάγω (ll. 10-12)³³

ἐθ[αύ]μασε (= ἐθαύμασα) δὲ πῶς διὰ Λυπέρκου οὐκ ἐδήλωσάς μοι περὶ τῆς εὐρωστίας σου καὶ πῶς διάγεις ἴν[α] καὶ ἡμεῖς περὶ σοῦ ἀμερ[ί]μνως διάγωμεν (ll. 6-11)³⁴

ῥῆδα (= οἶδα) γὰρ ἡμῶν (= ὑμῶν) τὸ σπουδῆον (= σπουδαῖον) εἶνα (= ἵνα) ἀμε[ρ]μνότερόν με ποιήσεται (= ποιήσητε), ὑμε[ί]ν (= ὑμῖν) γὰρ προσέχων ἀμεριμνότερα δ[ί]αγω (ll. 7-10)³⁵

Het eerste citaat komt uit een zakelijke brief, waarin de zender de geadresseerde aanspoort om hem een brief te zenden in verband met een zakelijke transactie; het verzoek om een antwoord is dus niet helemaal identiek als de *topos* in het Saturnila-archief, aangezien het niet gaat om een antwoord over de gezondheid van de geadresseerde. In de tweede brief komt de uitdrukking ἀμεριμνῶς διάγωμεν voor in de nalatigheidsklacht, die zoals gezegd nauw samenhangt met de vraag om een antwoord. In de laatste brief verschijnt de woordgroep in een compleet andere context.

Niet alleen de combinatie van ἀμεριμνῶς en διάγω is uitzonderlijk, ook ἀμέριμνος is geen gebruikelijk woord in de papyri: ἀμέριμνος en zijn afgeleide bijwoorden en substantieven zijn in alle papyri slechts ongeveer honderd keer

³² Vertaling: "Schrijf me in verband met jullie gezondheid opdat ik dan gerust zou zijn."

³³ Vertaling: "En als je opnieuw niet wil, zend me dan snel een brief opdat ik niet bezorgd zou zijn."

³⁴ Vertaling: "Ik was verwonderd dat je me via Lupercus niets hebt laten weten over je fysieke toestand en over hoe het met je gaat, opdat ook wij niet bezorgd zouden zijn over jou."

³⁵ Vertaling: "Want ik ken jouw ijver om me minder bezorgd te maken. Want als ik me om jou bekommer, ben ik minder bezorgd."

bewaard³⁶. Interessant is dan ook dat in P.Mich. XV 751, een andere brief van Sempronius, het adjectief ἀμέριμνος geattesteerd is in een formule waarin de zender informatie geeft over zijn eigen gezondheid:

μαθὼν δὲ περὶ τῆς σωτηρία[ς] ὑμῶν ἀμεριμνότερος ἐγενάμην (ll. 8-9)³⁷

Deze zin staat onmiddellijk voor de vraag om antwoord:

διὸ ἐρωτηθεὶς (= ἐρωτηθεῖσα), ἡ κυρία μου, [ἀνόκνωσ μ]οι γράφε περὶ τῆς σωτηρίας σου (ll. 9-10; cf. *supra*)

Het feit dat deze vraag om antwoord geen doelzin heeft, is misschien te wijten aan het feit dat Sempronius zichzelf niet wou herhalen: als hij aan de vraag om antwoord de typische doelzin met ἀμερίμνωσ διάγω zou toegevoegd hebben, zou hij op twee zinnen tijd tweemaal hetzelfde ongewone adjectief ἀμέριμνωσ gebruiken³⁸.

Net als in de *proskynema*-formule worden enkele bijzondere varianten consequent gebruikt in het Saturnila-archief: twee ervan (het participium van ἐρωτάω en de doelzin met ἀμέριμνωσ en διάγω) zijn in brieven van meer dan één zender geattesteerd, en lijken *shared language* in het archief; de *intensifier* ἀνόκνωσ was misschien meer specifiek gelinkt aan het taalgebruik van Sempronius.

3. CONCLUSIE EN IMPLICATIES

Over het taalgebruik in het Saturnila-archief kunnen we concluderen dat het regelmatig van de standaardformules afweek. Er werd een soort gemeenschappelijk taalgebruik (*shared language*) ontwikkeld dat systematisch werd gehanteerd: de verschillende briefschrijvers gebruiken steeds afwijkende formuleringen in plaats van de standaardvorm. In hun afwijkende formuleringen vertonen de familieleden van Saturnila dus een opmerkelijke uniformiteit en een hang naar eenvormigheid. Ook in dit aspect kunnen we misschien de goede en warme relaties tussen de verschillende correspondenten zien: de briefschrij-

³⁶ In vier brieven verschijnt ἀμέριμνωσ (met een ander werkwoord dan διάγω) in de doelzin na een vraag om een antwoord, bv. καὶ γράψων μοι καὶ περὶ τῆς σωτηρίας σου ἵνα ἀμερίμνωσ ὦμαι (SB XIV 11853; TM 30913; ll. 4-5; vertaling: "en schrijf me ook over je gezondheid opdat ik gerust zou zijn."). Een gelijkaardige formule vinden we in SB VI 9605 (TM 33118): ἀπόστλόν μοι [...] περὶ τῆς ὀλοκλη[ρία]ς ὑμ[ῶν] γράφε εἶς τὴν ἀμερι[μνίαν ἡμ]ῶν (ll. 20-22; vertaling: "zend me [...] schrijf me over jullie gezondheid met oog op onze geruststelling.") en in SB X 10525 (TM 36123): γράψων μοι γράμματα μεθ' ὑπογραφῆς σου ἵνα ἀμε[ρι]μνήσω (ll. 5-6; vertaling: "schrijf me brieven met je plan opdat ik zorgeloos zou zijn.).

³⁷ Vertaling: "Nadat ik informatie had gekregen over jouw gezondheid, was ik minder bezorgd."

³⁸ Ook het werkwoord διάγω komt niet veel voor in de papyri. Toch is ook in het Saturnila-archief niet alleen in de vraag om antwoord geattesteerd, maar komt het – als de aanvulling van de uitgever correct is – ook in P.Mich. XV 752 voor: κυ[ρία], πῶσ μοι δι[άγω]ς (l. 13; de passage is te onzeker en te fragmentair om te vertalen).

vers in het *happy family archive* benadrukken door hun taalgebruik hun onderlinge band.

Wat is nu het belang van een studie naar het taalgebruik van individuen en groepen binnen een archief, en meer specifiek naar hun variaties op standaardformuleringen? Ten eerste toont het aan dat de antieke briefschrijvers creatieve individuen waren. Veel te lang zijn brieven beschouwd als knip- en plakwerk van standaardformuleringen waarin de briefschrijver nauwelijks een rol speelde. Dit en soortgelijk onderzoek brengt aan het licht dat het individu uitgesproken persoonlijke voorkeuren had met betrekking tot epistolaire formules, en dat groepen van briefschrijvers een uniforme taal wisten te hanteren om bewust of onbewust hun onderlinge samenhang te benadrukken. Door te focussen op variatie en die variatie te proberen verklaren, leren we dus heel wat over de antieke briefschrijvers en de sociohistorische context waarin de brieven tot stand kwamen.

Verder kan een goede kennis van het specifieke taalgebruik binnen een archief interessante neveneffecten hebben: als we weten voor welke variant een bepaald individu een voorkeur had, is het mogelijk om lacunes op een overtuigende manier aan te vullen. Als we vaststellen dat er binnen een archief bepaalde ongewone varianten consequent worden gebruikt, dan kunnen andere documenten met soortgelijke taalkundige patronen aan het archief gelinkt worden. Op die manier kunnen linguïstische elementen helpen bij de reconstructie van collecties van archieven en dossiers die in de oudheid een eenheid vormden maar nu verspreid zijn over diverse collecties wereldwijd³⁹. Sociolinguïstisch onderzoek van de papyrusbrieven is met andere woorden een nieuwe maar succesvolle methodologische invalshoek die vele onderzoeksperspectieven biedt.

BIBLIOGRAFIE

- Chambers, J.K., P. Trudgill & N. Schilling-Estes. 2003. *The Handbook of Language Variation and Change*. Oxford.
- Depauw, M. 2006. *The Demotic Letter. A Study of Epistolographic Scribal Traditions against their Intra- and Intercultural Background*. Sommerhausen.
- Ghedini, G. 1917. Di alcuni elementi religiosi pagani nelle epistole private greche papiri. *Studi della Scuola Papirologica* 2: 51-76.
- Kim, C.-H. 1981. Index of Greek Papyrus Letters. *Semeia* 22: 107-112.
- Leiwo, M. 2010. *Imperatives and Other Directives in the Greek Letters from Mons Claudianus*. In: *The Language of the Papyri*, edited by T. V. Evans and D. D. Obbink. Oxford: 97-119.

³⁹ e.g. Nachtergaele 2013: aan de hand van linguïstische argumenten kunnen de archieven van Asklepiades en Athenodoros aan elkaar worden gelinkt; Nachtergaele 2015b: taalkundige argumenten helpen om drie nieuwe papyrusbrieven aan het dossier van Thermouthas toe te voegen.

- Nachtergaele, D. 2013. The Asklepiades and Athenodoros Archives: A Case Study of a Linguistic Approach to Papyrus Letters. *GRBS* 53: 269-293.
- . 2015a. The Code Alternation in the Claudius Tiberianus Archive. *Glotta* 91: 208-225.
- . 2015b. Three New Letters in the Thermouthas Dossier. *Mnemosyne* 68: 53-67.
- Sijpesteijn, P.J. 1976. A Happy Family? *ZPE* 21: 169-181.
- Tagliamonte, S. 2012. *Variationist Sociolinguistics. Change, Observation, Interpretation*. Malden (MA).
- Trudgill, P. 2001. *Sociolinguistic Variation and Change*. Washington, DC.
- White, J.L. 1986. *Light from Ancient Letters*. Philadelphia (PA).
- Ziemann, F. 1910. *De epistularum graecarum formulis sollemnibus quaestiones selectae*. Halis Saxonum.

Medusa's echo. Medusamotieven in Statius' *Thebaïis*

Tim NOENS

Abstract

This article seeks to underline the importance of the image of Medusa in Statius' *Thebaid*. The Gorgon is explicitly introduced in an *ekphrasis* of a sacred goblet in the programmatic first book. This *ekphrasis* seems to function as a narrating mechanism that enables the reader to activate Medusa's presence, which may then remain lingering throughout the entire epic poem. Stimulated by echoes of words and scenes, that evoke the *ekphrasis*, the reader gradually creates his own fictional network in which the Gorgon continuously appears. Her (implicit) presence is illustrated in the passage that describes the marriage of Adrastus' daughters to Polynices and Tydeus in the second book, and in the tragic passage in the fifth book in which Opheltes prematurely dies.

1. INLEIDING

The necklace, however, does not operate solely at the level of the 'story'. The *ekphrasis* of Vulcan's handwork suggests that it is a synecdoche for the larger narrative, and that the makers of the necklace are 'responsible' for the narrative of violence that is the subject of the *Thebaid*. That is, the fictive artisans call attention to the poetic fiction of which they are part, and in doing so illuminate the encompassing narrative.¹

Met deze woorden duidt Charles McNelis het belang aan van de *ekphrasis* van het halssnoer van Harmonia in het tweede boek van Statius' *Thebaïis*. Het epos verhaalt de strijd om de troon van Thebe tussen het broederpaar Polynices en Eteocles, de zonen van Oedipus. Vervloekt door hun vader willen ze niet langer de heerschappij delen en ze besluiten om elk beurtelings één jaar te regeren. Aangezien Eteocles als eerste het koningsambt mag bekleden, vertrekt Polynices in ballingschap. Na een lange tocht komt de Thebaanse jongeling aan in Argos waar hij gastvrij ontvangen wordt door koning Adrastus. Om de nieuwe vriendschap definitief te bezegelen stuurt Adrastus aan op een huwelijk van Polynices met zijn dochter Argia.

Als bruidschat overhandigt Polynices het halssnoer van Harmonia, de eerste koningin van Thebe, aan zijn echtgenote. Het sierraad wordt echter beschreven als een gruwelijk object en wekt dadelijk een onheilspellende toon op. Het juweel is lang geleden gesmeed door Vulcanus met behulp van de cyclopen en Telchinen, die er duistere elementen in hebben verwerkt: Gorgonenogen, de

¹ McNelis C., *Statius' Thebaid and the Poetics of Civil War*. Cambridge University Press, Cambridge, 2006, p. 11.

grootste slang uit het haar van Tisiphone, de manen van een draak, etc. Het geschenk staat symbool voor generaties van doem en vernietiging² en kondigt de rampspoed aan die Argos in het vervolg van het epos door de verbintenis te wachten staat.

Volgens McNelis wil Statius met de *ekphrasis* van het halssnoer niet louter een duistere toon opwekken. De beschrijving kan volgens hem ook beschouwd worden als het startpunt van een uitgebreid netwerk. Vanuit de *ekphrasis* zou zich namelijk een heel web ontspinnen dat elementen uit de *ekphrasis* verweeft met verschillende scènes en beelden uit het vervolg van het epos en alludeert op aspecten uit de mythologie.³ Bovendien kan de *ekphrasis* van het halssnoer vanuit een poëtische hoek worden benaderd en geïntegreerd in de spanning tussen Statius' speels-Callimacheïsche en lineair-epische manier van schrijven.⁴

Dit artikel wil betogen dat een soortgelijk fenomeen optreedt bij een *ekphrasis* die eerder in het werk is verschenen. In het programmatische openingsboek wordt vlak voor het ingebedde verhaal van Apollo en Coroebus een offerschaal beschreven. Het tafereel dat daarop staat afgebeeld, toont de afgrijzelijke Medusa, die net de confrontatie met de vliegende Perseus heeft ondergaan. Parallel met de steeds terugkerende resonanties in de tekst met de beschrijving van Harmonia's halssnoer, lijkt ook deze *ekphrasis* het begin van een uitgebreid netwerk dat de figuur van de Gorgoon over het hele epos verspreidt. Hoewel deze monsterachtige vrouw slechts enkele malen expliciet wordt vermeld, duikt zij in talrijke passages impliciet op.

De vorming van zo'n netwerk kan beschouwd worden als een algemene karakteristiek van *ekphraseis* uit de Oudheid, waar ze fungeerden als vergevorderde *progymnasmata* in het klassieke opvoedingsprogramma. De voorbijgedertig jaar is veel onderzoek verricht naar dit type schooloefening en naar de opbouw en functie van zulke *ekphraseis* in literaire werken.⁵ In zijn toonaan-

² Statius stelt dat het halssnoer eerder in het bezit was van onder meer Semele en Iocaste (Theb. II.290-296).

³ McNelis (2006), pp. 50-61 beargumenteert onder meer dat de *ekphrasis* de mythologische driehoeksverhouding tussen Vulcanus, Mars en Venus oproept. Vulcanus zou het halssnoer namelijk gesmeed hebben als wraak voor het overspel van Venus met Mars. Concreet wil de god Mars' en Venus' dochter Harmonia, de vrouw van de stichter van Thebe, Cadmus, en haar nageslacht ten onder brengen. De gruwelijke kracht van het halssnoer zet met andere woorden de destructie van Thebe in gang die in het vervolg van het epos plaatsvindt.

⁴ Bij de vervaardiging van het halssnoer werd Vulcanus geholpen door de cyclopen en Telchines. Volgens McNelis (2006), pp. 61-75 verschijnen laatstgenoemde wezens ook in het voorwoord van Callimachus' *Aetia*, waar ze worden voorgesteld als vijanden van de voorliefde van de dichter voor kleinschalige en speelse poëzie; de Telchines verkiezen het grootschalige, lineaire epos, steunend op een dynamiek van voortdurend geweld. Door de *Thebaïis* heen schommelt Statius tussen de poëtica van de Telchines enerzijds en Callimachus' speelse manier van schrijven anderzijds.

⁵ Fowler, D., 'Narrate and describe: the problem of ekphrasis', *Journal of Roman Studies* 81, 1991, pp. 25-35 wees als één van de eersten op het belang van *ekphraseis* als literair fenomeen. Voor een uitvoerige discussie en bibliografie, zie Webb, R., *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*. Ashgate, Burlington, 2009; Ratkowsch C. (ed.), *Die poetische Ekphrasis von Kunstwerken. Eine literarische Tradition der Grossdichtung in Antike, Mittelalter und früher Neuzeit*.

gevende studie *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Rhetorical Theory and Practice* beargumenteert Ruth Webb dat de retorische opvattingen die in de Oudheid over *ekphraseis* bestonden verschillen van de invulling die wij op basis van onze moderne vertaling, 'beschrijving', aan het fenomeen zouden geven:

For the ancient rhetoricians the impact of ekphrasis is visual; it is a translation of the perceptible which mimics the effect of perception, making the listener seem to see. The impact on the audience is powerful and immediate (...); it is a psychological effect. (...) What is imitated in ekphrasis and enargeia is not reality, but the perception of reality. The word does not seek to represent, but to have an effect in the audience's mind that mimics the act of seeing.⁶

Niet de referentie aan en imitatie van de realiteit staan met andere woorden centraal, maar wel de levendigheid (*enargeia*) en de visuele effecten die van de *ekphrasis* van het (fictionele) object uitgaan: een redenaar moet trachten om het voorwerp werkelijk voor de ogen van zijn publiek te laten oprijzen.⁷

Volgens Webb wordt de creatie van die levendigheid niet enkel gezien als een taak van de redenaar, maar ook als die van de toeschouwer (of lezer). De toeschouwer wordt beschouwd als een deelnemer aan de visuele creatie die de woorden van de *ekphrasis* laat doordringen in zijn geest ("the mind's eye") en vervolgens een individuele visuele voorstelling, een *interpretatie*, aan het beschreven object geeft.⁸

Het belang van interpretatie wordt ook door Don Fowler benadrukt in zijn bespreking van de *ekphrasis* als een veelvoorkomend fenomeen in literaire werken. Hij problematiseert de traditionele oppositie tussen *showing* en *telling*, die sinds Gerard Genette leeft in de hedendaagse narratologie en die naar Fowlers mening in strijd is met de complexiteit van de *ekphrasis*. Een *ekphrasis* biedt volgens hem niet zomaar een terloopse, 'decoratieve', beschrijving (*showing*) van een fictioneel object, maar lijkt veeleer verankerd in de narratieve context; de lezer wordt gestimuleerd om elementen uit de *ekphrasis* te integreren in het bredere verhaalverloop. De *ekphrasis* kan dan ook bestempeld worden als een narratief mechanisme dat de lezer aanspoort om actief allerlei associaties met de rest van de tekst te ontwikkelen.⁹

Sinds 1960 is de nauwe band tussen tekst en lezer ook nadrukkelijk bediscussieerd in de moderne literatuurwetenschap, die uitgaat van een dialectische

⁶ Webb (2009), p. 38.

⁷ Webb (2009), pp. 87-100.

⁸ Webb (2009), pp. 148-155. Webb geeft een voorbeeld uit Quintilianus' *Institutio Oratoria* (8.64-65); Quintilianus stelt dat een redenaar ernaar moet streven om met een *ekphrasis* een levendige impact te bewerkstelligen; toch is het aan de toeschouwer om het beschreven object in zijn geest visueel te concretiseren en elementen uit de *ekphrasis* werkelijk voor zich te 'zien'.

⁹ Fowler (1991), p. 27: "what earlier critics had seen as 'merely' decorative ekphrasis can in fact be integrated with narrative, indeed demands to be so integrated; (...) the reader is possessed by a strong need to interpret".

relatie.¹⁰ Aan de ene kant neemt de lezer deel aan “*the production of the text's meaning*”. De lezer wordt bepaald door allerlei cultuurhistorische codes en interpretaties uit het verleden en koestert verwachtingen bij aanvang van zijn leesproces. Aan de andere kant *vormt* de tekst de lezer en bevat een aantal inherente mechanismes die het perspectief van de lezer voortdurend leiden.¹¹

Wolfgang Iser spreekt in dit geval van de “*Appellstruktur*” van de tekst: elke tekst doet een beroep op de actieve inbreng van de lezer om betekenis te geven. Volgens Iser gebeurt dat appel op twee manieren.¹² Allereerst vraagt een werk soms een zekere achtergrondkennis van zijn lezers die nodig is om bepaalde verwijzingen/contexten te begrijpen. Ten tweede last een auteur (al dan niet bewust) open plekken (“*Leerstelle*”) in: een tekst reikt net niet voldoende informatie aan om een hele wereld te reconstrueren en daarom wordt een beroep gedaan op de fantasie van de lezer die lacunes in de fictionele wereld zelf moet invullen.¹³ Toegepast op de *ekphrasis* uit de Oudheid treedt een soortgelijke werking op de voorgrond: niet zozeer de referentie aan de realiteit is van belang, maar wel de visuele impact van het fictionele voorwerp op de lezer die uitgedaagd wordt tot interpretatie en op een imaginaire en associatieve manier de mogelijke relaties (lege plekken) tussen elementen uit de *ekphrasis* en de narratieve context kan/mag invullen.

De mogelijkheden van de *ekphrasis* voor de lezersinterpretatie zullen in het vervolg van dit artikel met betrekking tot de beschrijving van de offerschaal in Statius' programmatische eerste boek geïllustreerd worden. Vanuit de *ekphrasis* van de offerschaal waarop Medusa staat afgebeeld lijkt zich een uitgebreid netwerk te ontspinnen dat de Gorgoon op verschillende plekken in het epos activeert. In de uitbouw van dit weefsel spelen de tekst en de lezer allebei een fundamentele rol. Enerzijds wordt uitgegaan van het sturende effect van de tekst die enkele verbanden suggereert zonder die specifiek in te vullen. Concreet lijkt Statius daarvoor gebruik te maken van de techniek van de echo: woorden, acties en personages worden onafgebroken weergalmd en lijken voortdurend terug te keren. Toch is er nooit sprake van een strikte herhaling, aangezien de weerkaatsing steeds een zekere vervorming inhoudt. De dichter herneemt eerdere elementen uit zijn werk, maar hij brengt er kleine variaties in aan.¹⁴ Anderzijds is een belangrijke functie weggelegd voor de lezer, die in

¹⁰ Voor een definitie van het concept 'lezer' sluit dit artikel zich aan bij Rimmon-Kenan S., *Narrative Fiction*. Routledge, Londen, 2004, p. 120: “*the 'reader' is seen (...) as a construct, a metonymic characterization of the text, an 'it' rather than a personified 'he' or 'she'. Such a reader is 'implied' or 'encoded' in the text 'in the very rhetoric through which he is required to make sense of the content or reconstruct it as a world'*”.

¹¹ Rimmon-Kenan (2004), p. 118.

¹² Wurth K.B. en Rigney A., *Het leven van teksten. Een inleiding tot de literatuurwetenschap*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006, pp. 212-227.

¹³ Rimmon-Kenan (2004), p. 129.

¹⁴ Taisne A.M., *L'esthétique de Stace*. Les Belles Lettres, Parijs, 1994, p. 17 beschouwt de techniek van de echo als één van de centrale kenmerken van Statius' poëzie: “*Chez Stace tout particulièrement la sensibilité visuelle et auditive (...) se manifeste par une utilisation fréquente des échos et reflets*”.

de tekst wordt getrokken en van wie een actieve inbreng wordt vereist. Hij kan de geïmpliceerde relaties en paden mogelijk expliciet maken en geleidelijk aan zijn eigen fictionele wereld uitbouwen.

2. DE *EKPHRASIS* VAN DE OFFERSCHAAL

Bij zijn aankomst in Argos raakt Polynices slaags met de Calydonische jongeling Tydeus, die wegens moord op zijn broer verbannen is uit zijn vaderland. Beiden hebben dezelfde slaappleats op het oog en zijn vastbesloten om tot de dood te strijden voor de plek. Opgeschrikt door het lawaai stormt koning Adrastus echter zijn paleis uit en hij slaagt erin om de woede van de ballingen te temperen. Vervolgens nodigt hij hen uit in zijn paleis. Hij ziet in hen de huwelijkskandidaten voor zijn dochters Argia en Deiphyle, wier komst door Apollo was voorspeld. Uit dankbaarheid bidt hij tot de god en de Nacht en hij laat intussen een offerfeest voorbereiden. Nadat de twee jongelingen hun wonden verzorgd hebben en zich met elkaar hebben verzoend, laat de koning zijn dochters aantreden en begint met het offermaal. Hij plengt wijn voor alle goden, maar bovenal voor Apollo, voor wie jaarlijks dit feest wordt gehouden. De gouden schaal waarmee Adrastus het ritueel uitvoert, is een oud erfstuk en is nog gebruikt door Danaus en Phoroneus.¹⁵ De fonkelende taferelen beschrijft Statius als volgt:

Perseus anguicomam praesecto Gorgona collo
 ales habet iam iamque uagas, ita uisus, in auras
 exilit; illa graues oculos languentiaque ora
 paene mouet uiuoque etiam pallescit in auro.
 hinc Phrygius fuluis uenator tollitur alis,
 Gargara desidunt surgenti et Troia recedit,
 stant maesti comites, frustra que sonantia lassant
 ora canes umbramque petunt et nubila latrant. (Theb.I.544-551)¹⁶

[goudbeveleugeld toont Perseus de slangenomkluwde kop van / Medusa, net afgehakt. Kijk eens, daar springt hij en stijgt al het wervelend / luchtruim in. Het is net of de stervende Gorgo met zware / oogopslag haar gelaat nog beweegt en, van goud, toch nog bleek wordt... / Elders wordt Ganymedes op goudgele vleugels ten hemel / gevoerd – hij ziet de Ida en Troje onder zich wijken; / zijn makers staan er verslagen bij, de honden blaffen vergeefs hun / kelen schor naar een schim, als een floers van wolken verdwijnend].¹⁷

¹⁵ De vermelding van Danaus en Phoroneus refereert aan de oorsprong van Argos. Beiden behoren tot de oudste heersers van de regio en Phoroneus wordt zelfs beschouwd als de stichter van de Peloponnesos. Op deze manier duidt Statius het langdurige bestaan van de stad aan, dat nu wordt bedreigd door Jupiters plannen om Argos met de grond gelijk te maken. Daarnaast is de verwijzing naar Danaus vrij onheilspellend. Parallel met Polynices en Tydeus die Argos bereikten na respectievelijk een ruzie met en de moord op een broer, heeft ook de oude koning zich ooit tot Argos gewend na een conflict met zijn broer Aegyptus.

¹⁶ Alle Latijnse citaten komen uit Hall J.B. (ed.), *Thebaid and Achilleid. Volume I*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2007.

¹⁷ Alle Nederlandse vertalingen komen uit Brouwer R., *Thebaïis ofwel Oedipus' vloek*. Primavera Pers, Leiden, 2012.

Gegraveerd in de schaal is Perseus die met het Medusahoofd in zijn handen opstijgt in het wervelende luchtruim. Ook is Jupiters ontvoering van Ganymedes afgebeeld. De kameraden en jachthonden van de jongeling kijken hem treurend na.

Bij deze *ekphrasis* moeten twee zaken opgemerkt worden. Allereerst probeert de dichter *enargeia* te creëren, wat in de klassieke Oudheid één van de voornaamste vereisten was bij het schrijven van *ekphraseis*. Perseus lijkt – ‘zo scheen het’ (*ita uisus*) – daadwerkelijk op te stijgen in de vage luchtlagen. Bovendien zou Medusa ‘bijna’ haar gelaat nog kunnen ‘bewegen’ (*paene mouet*) en ze zou zelfs bleek worden (*pallescit*) in het *uiuoque (...)* *auro*, het levende goud. Door gebruik te maken van deze tussenwerpsels en actieve werkwoorden tracht Statius te bewerken dat via zijn beschrijving het fictionele voorwerp de lezer visueel prikkelt.

Toch is deze visualisatie niet vanzelfsprekend wanneer enkel van de tekstuele beschrijving in de strikte zin van het woord wordt uitgegaan. Statius' *ekphrasis* blijft in werkelijkheid vrij vaag en het is moeilijk om een concrete voorstelling te maken van wat er nu precies gebeurt op de offerschaal of hoe bijvoorbeeld Perseus' en Medusa's aangezichten er effectief uitzien. Om de *enargeia* te creëren is met andere woorden ook een actieve inbreng van de lezer nodig die een invulling geeft aan de open plekken die de dichter heeft gelaten.

Een tweede element behelst de techniek van de echo waarmee relaties gesuggereerd worden die mogelijk door de lezer geconcretiseerd kunnen worden. Het weergalmen dat Statius beoogt, kan al ontwaard worden in de beschrijving van de offerschaal, waarin de echo-techniek zich op verschillende manieren manifesteert. Eerst en vooral treedt het fenomeen op in zijn letterlijke associatie van klankspel. De opeenvolging van de gelijkkluidende ver-seindes *in auras*, *ora* en *in auro* veroorzaakt een weergalmen en houdt het voorafgaande vers vast. Ondanks deze klankgelijkenis is er nooit sprake van een volstreekte herhaling: een echo weerkaatst het geluid, maar vervormt het op die manier ook.¹⁸

Bovendien is de echo-techniek niet beperkt tot gelijkkluidende klanken, maar ook figuren en gebeurtenissen kunnen weergalmen. Door deze techniek lijkt Statius erin te slagen om de taferelen van Medusa en Ganymedes, die mythologisch los van elkaar staan en daarom ook door Vessey als autonome delen worden behandeld,¹⁹ toch met elkaar te verbinden. Het eerste deel van de *ekphrasis* stoelt op de tegenstelling tussen absolute gruwel (Medusa) en verheffing (de vliegende Perseus). De gruwel, die als aardgeboren wezen in de

¹⁸ Een soortgelijk fenomeen treedt ook later in de *ekphrasis* op wanneer *sonantia lassant* het *nubila latrant* van de jachthonden weergalmt.

¹⁹ Vessey D., *Statius and the Thebaid*. Cambridge University Press, Cambridge, 1973, p. 100.

mythologie dienst doet als bewaakster van de toegang tot de onderwereld,²⁰ wordt verslagen en naar de opperste regionen gevoerd door de gevleugelde held. De oppositie tussen 'hoog' en 'laag' die zo geïmpliceerd wordt, alludeert al op de fervente strijd tussen de twee extremen die zich verderop in het epos als een conflict tussen Jupiter en Dis nadrukkelijk manifesteert.²¹ In de *ekphrasis* lijkt de bovenwereldse gerichtheid van Perseus het (voorlopig) te halen van de (onder)aardse Medusa.

Waar in het eerste deel iets monsterlijks verheven wordt door de mens Perseus, daar verschuift in het tweede deel het beeld en wordt een mens naar de goddelijke contreien gevoerd door de adelaar van Jupiter. Perseus' vlucht naar de hemel lijkt voortgezet te worden in de tocht van Ganymedes, die wordt opgetild door de *fuluis (...) alis*, goudgele vleugels. De jonge knaap op de adelaar kan als een weergalmen van Medusa's gevleugelde moordenaar (*Perseus (...) / ales*) worden beschouwd. Ondanks deze weerkaatsing van Perseus in Ganymedes zijn de twee taferelen toch niet volstrekt gelijk en de verschuiving leidt de blik van de lezer vanuit de aardse gruwel naar de opperste regionen. De vervorming, die zoals daarnet aangegeven eigen is aan de echo, brengt de oppositie tussen hoog en laag in beeld en kondigt de conflicterende polen al aan waarrond Statius' epos zal draaien: de wereld van dood en gruwel waar Medusa deel van uitmaakt, en de verheven hemelse sferen, het domein van Jupiter.

Hoewel de dood van Medusa en haar verheffing de traditionele status van de bovenwereld als dominante en stabiliserende kracht lijken te bevestigen, kan naar het einde van de *ekphrasis* een donkere toon ontwaard worden. Allereerst roept Ganymedes' ontvoering het *concilium deorum* op dat eerder in het boek heeft plaatsgevonden en waar Jupiter zich door zijn voornemen om Argos en Thebe met de grond gelijk te maken vooral van zijn wrede kant laat zien.²² Bovendien veroorzaakt de *umbra*, de schaduw, die Ganymedes vanuit de hemel op aarde werpt, een enigszins duistere sfeer.²³ De donkere aspecten van de opperste regionen die zo gesuggereerd worden, ondermijnen Perseus' hemelse verheffing die in eerste instantie als ordenende daad werd gepresenteerd. Deze

²⁰ Vernant J., *La mort dans les yeux. Figure de l'Autre en Grèce ancienne*. Hachette Littératures, Parijs, 1998.

²¹ De strijd tussen Jupiter en Dis wordt algemeen erkend als één van de centrale thema's van Statius' *Thebaïis*. Voor een uitgebreide bespreking van hun twist, zie Ganiban R.T., *Statius and Virgil. The Thebaid and the Reinterpretation of the Aeneid*. Cambridge University Press, Cambridge, 2007, pp. 117-151; Hershkowitz D., *The Madness of Epic. Reading Insanity from Homer to Statius*. Clarendon Press, Oxford, 1998, pp. 260-267.

²² Vessey (1973), p. 100 wijst voornamelijk op de duistere kant van Ganymedes' gravure: "There is no happiness in this representation of Ganymede's ascent to Olympus; the words are centred on the grief and frustration of his companions and hounds. It was Jupiter who carried the youth away, just as Jupiter has planned the destruction of Argos. Sadness and futility are the result of his intervention in human affairs". Voor een uitgebreidere bespreking van de rol van Jupiter in het epos en zijn gruwelijke karaktertrekken, zie Ganiban (2007), pp. 50-55; Ahl F., 'Statius' *Thebaid*: A Reconsideration', *ANRW* 32.5, 1986, pp. 2833-2840.

²³ Taisne (1994), pp. 36-46 wijst op de voortdurende connectie tussen schaduwen en dood in Statius' epos.

vermenging van hoog en laag treedt nadrukkelijker op de voorgrond in het vervolg van het epos, waar de grenzen tussen de boven- en onderaardse wereld hun scheidend vermogen verliezen en uiteindelijk volledig worden opgeblazen.²⁴

3. MEDUSA'S NETWERK

Het beeld van Medusa blijft niet beperkt binnen de grenzen van de *ekphrasis*, maar haar figuur lijkt in de onmiddellijke en ruimere context van de beschrijving te echoën. De duidelijkste weergalm treedt wellicht op in het rituele verhaal van Apollo en Coroebus dat na het plengoffer uit de offerschaal wordt verteld en een gebeurtenis uit de vroege geschiedenis van Argos verhaalt. Lang geleden zou Apollo als vergeldingactie een afgrijselijk hellemonster hebben opgeroepen dat Argos vreselijk heeft geteisterd. Uiteindelijk heeft de Argivische held Coroebus het monster verslagen. De gruwel vertoont slangachtige trekken en wordt door verscheidene uiterlijke en verbale parallellen met de verschijning van Medusa in de *ekphrasis* verbonden.²⁵

Soms blijven de allusies echter meer onder het oppervlak en lijkt Statius de aanwezigheid van Medusa op subtielere wijze in de geest van zijn lezer te evoceren. Een voorbeeld daarvan wordt al ingezet vlak voor de *ekphrasis* van de schaal, waar Statius het beeld van Medusa al een eerste maal verscholen impliqueert. Wanneer Argia en Deiphyle op aangeven van hun vader het feestmaal betreden, worden ze afgeschilderd als toonbeelden van zuiverheid. Terughoudend en beschaamd gaan ze Polynices en Tydeus tegemoet en vervolgens worden ze vergeleken met Minerva en Diana:

mirabile uisu,
Pallados armisonae pharetrataeque ora Dianae
aequa ferunt, terrore minus. noua deinde pudori
uisa uirum facies: pariter pallorque ruborque
purpureas hausere genas. (Theb.I.534-538)

[een schitterend schouwspel, de een oogt / als Pallas, godin van het wapenruoer, op Diana, met pijl en / boog, lijkt de ander – maar minder vervaarlijk! Beschroomd zien / beiden hun eerste man, hun stralende wangen bleek maar / meteen ook purperdoordrenkt].

²⁴ De traditionele oppositie tussen *pietas* en *nefas*, meestal respectievelijk vertolkt door de boven- en onderaardse goden, raakt in de *Thebaïis* verstoord. In het epos moeten de positieve, ordenende krachten geleidelijk aan baan ruimen voor de toenemende dominantie van de onderwereld. Dit zal uiteindelijk resulteren in een door de Furiën gedomineerde kosmos. Voor een uitgebreidere bespreking van deze tweedeling, zie Ganiban (2007).

²⁵ Keith A., 'Medusa, Python and Poine in Argive Religious Ritual', in: Augoustakis A. (ed.), *Ritual and Religion in Flavian Epic*. Oxford University Press, Oxford, 2013 wijst op de band tussen de verschijning van Medusa in de *ekphrasis* en het optreden van de Python en het monster in het verhaal van Apollo en Coroebus. Wellicht de meest opvallende parallellen tussen Medusa en het monster zijn hun met slang(en) bedekte hoofd en hun verzwaarde, grauw geworden ogen tijdens hun doodstrijd.

Door hun waardigheid vormen de meisjes een spiegelbeeld van Pallas en Apollo's zus, beiden gewapend. Het enige verschil is dat Adrastus' dochters niet worden gekenmerkt door de verschrikking die de godinnen soms controleert (*terrore minus*).

Volgens Jean-Pierre Vernant worden Pallas en Diana namelijk gekenmerkt door een ambigu karakter. Hoewel ze bekoorlijke maagden zijn, worden ze in de mythologie geassocieerd met een zekere woestheid, een Anders-zijn. Zo staat Diana symbool voor onvolwassenheid en ongeciviliseerdheid. Zij neemt jonge kinderen onder haar hoede in het woud en begeleidt hen naar hun volwassenheid, hun 'zelfwording'. Bij hun intrede in de stad laten ze het Andere van het kind en het bos achter zich. Minerva wordt als godin van de oorlog hoofdzakelijk gekarakteriseerd door een *furor belli*, een furieuze oorlogswoede die zich soms van haar meester maakt en waarin ze zichzelf helemaal verliest. Die verwildering wordt bij haar belichaamd door het hoofd van Medusa op haar schild.²⁶

Bij Argia en Deiphyle is van deze woestheid nog geen sprake. Hun zuiverheid en ingetogenheid contrasteren met de *furor* van hun toekomstige echtgenoten, die bij hun aankomst in Argos vochten als wilde beesten.²⁷ Toch lijkt in zekere zin een paradox te ontstaan: door nadrukkelijk te zeggen dat de verwildering niet aanwezig is bij de op de godinnen gelijkende meisjes, vestigt Statius er toch de aandacht op. Door erop te wijzen dat de wreedheid niet optreedt, wordt de razernij, die mogelijk in andere omstandigheden wel naar voren komt, net gemarkeerd. Met dit beeld in het achterhoofd wordt de lezer vervolgens geconfronteerd met de *ekphrasis* van de offerschaal waarin de gruwelijke figuur van Medusa geïntroduceerd wordt.

Voordat echter de vergelijking met de godinnen en de Gorgoon in de *ekphrasis* concreet met elkaar verbonden kunnen worden en de woorden *terrore minus* geïntegreerd kunnen worden in Medusa's web,²⁸ moet nog een andere vergelijking in rekening worden gebracht. Na het banket biedt Adrastus Polylices en Tydeus de hand van zijn twee dochters aan. Het huwelijk dat aan het

²⁶ Vernant (1998), pp. 17-24; 55-63.

²⁷ Deze beestachtigheid blijkt ook uit hun klederdracht: Polylices draagt een leeuwenhuid, terwijl Tydeus zijn schouders met het vel van een wild zwijn omhangt.

²⁸ Ook Diana's *terror* kan mogelijk gekoppeld worden aan de *ekphrasis*, meer bepaald aan de gravure van Ganymedes. Eerst en vooral wordt de jongeling expliciet gepresenteerd als een *venator*, waardoor hij onder de bescherming van Apollo's zus valt. Dat de godin haar functie als meesteres van het woud en de jacht opneemt, blijkt nadrukkelijk in het negende boek, waarin ze de jonge jager Parthenopaeus voor een wrede dood tracht te behoeden. Daarnaast zijn Ganymedes en Diana mogelijk verbonden vanuit een ritueel oogpunt. Volgens Calimach A., *Lovers' Legends. The Gay Greek myths*, New York, 2002, p. 136 behoort het verhaal van Tros' zoon tot een reeks initiatieriten waarbij een jongeling transformeert in een man: "The boy underwent a ritual kidnapping, his family made a show of resistance, after which the boy was taken by his abductor to live in the mountains for a set period, after which they rejoined the community and the boy received ritual gifts marking the completion of the rite of passage". De afscheiding van en herintegratie in de samenleving loopt parallel met Diana's taak waarbij ze kinderen begeleidt tot hun volwassenheid – een functie die haar ook in het negende boek expliciet wordt toegeschreven wanneer ze wordt voorgesteld als Parthenopaeus' (op)voedster.

begin van het tweede boek volgt, vormt een echo van de eerste ontmoeting van de meisjes met hun toekomstige echtgenoten:²⁹

candida purpureum fusae super ora pudorem
deiectaeque genas. tacite subit ille supremus
uirginitatis amor.

(...)

non secus ac supero pariter si cardine lapsae
Pallas et asperior Phoebo soror, utraque telis
utraque torua genis flauoque in uertice nodo,
illa suas Cyntho comites agat, haec Aracyntho. (Theb.II.231-233; 236-239)

[de schroom die de blanke gezichtjes purperrood kleurde, hun blikken / neergeslagen – ja, stil en verrukt voelen beiden voor even / zichzelf nog maagd. (...) / Het leek haast alsof, na een vlucht omlaag uit de hemelen, Pallas / en Phoebus' ijzige zuster, beiden gewapend en beiden / met grimmige blikken, het blonde haar met een hoofdband omwonden, / hun reien voorgaan, de een van de Cynthus, de ander van háár berg].

Woorden als *purpureum* (...) *pudorem* en *genas* weerkaatsen de schaamte waarmee de meisjes in het openingsboek zijn aangetreden. Opnieuw worden ze vergeleken met Pallas en Diana, maar van de innemendheid is niet langer sprake. Door de nakende verbintenis met hun furieuze bruidegoms verschuift de karakterisering van de meisjes van zachtmoedigheid naar wreedheid. Ze missen niet langer de *terror* waar zelfs Pallas en Diana als Olympische godinnen niet vrij van zijn. Apollo's zus wordt als *asperior* omschreven en beiden worden gekenmerkt door grimmige blikken (*utraque torua genis*). De verwildering die volgens Vernant eigen is aan hun ambigue karakter lijkt aan het oppervlak gekomen. Aan het eind van het tweede boek zal Statius deze woestheid laten aansluiten bij het beeld van Medusa. Tijdens de eerste *aristeia* van Tydeus wordt de mogelijke verwildering van Minerva nadrukkelijk verbonden met het dreigende slangengebroid, de Gorgoon, op haar schild: *toruae Pallados angues* (Theb.II.597). Bovendien duikt hetzelfde adjectief (*toruus*) op in de vergelijking in de huwelijks passage en biedt het de lezer de mogelijkheid om de band tussen de godin en Medusa te concretiseren.³⁰ Geleidelijk aan bouwt de dichter dus een netwerk van echo's op, waarin de figuur van Medusa steeds nadrukkelijker weergalmt. Waar deze gruwelijke vrouw in de *ekphrasis*

²⁹ De parallel tussen de ontmoeting in het eerste boek en het huwelijk in het tweede wordt onder meer benadrukt door de referentie aan Danaus en Phoroneus. Waar ze eerder al opdoken in de *ekphrasis* van de offerschaal, daar verschijnen ze nu in de beschrijving van de standbeelden die de kamer bekleden waarin de gasten voor het huwelijksfeest worden ontvangen: *placidusque Phoroneus; (...) toruaque iam Danai facinus meditantis imago* (Theb.II.219; 222). De beschrijving van Danaus is vrij onheilsPELLend en hij denkt al aan de toekomstige *facinus*. Met deze misdaad doelt Statius op de slachtpartij van Danaus' dochters die hun echtgenoten – de zonen van Danaus' broer Aegyptus – hebben vermoord. Ook het huwelijk van Adrastus' dochters met Polynices en Tydeus zal uiteindelijk resulteren in veel bloedverlies voor Argos.

³⁰ Dit adjectief werd ook al gebruikt in de beschrijving van het standbeeld van Danaus.

nog wordt verslagen door Perseus' verhevenheid, daar wordt haar sluimerende aanwezigheid in een vergelijking in het tweede boek gebruikt om de kracht van de *furor* die de zuiverheid van de meisjes bedwingt en steeds in dominantie toeneemt, aan te duiden.

Het Medusanetwerk blijft niet enkel beperkt tot de onmiddellijke omgeving van de *ekphrasis*, maar haar beeld kan op verschillende plaatsen, verspreid over het epos, ontwaard worden. Na het huwelijk van Polynices en Argia besluit koning Adrastus zijn schoonzoon te helpen en hem een leger ter beschikking te stellen om de Thebaanse troon definitief te veroveren. In het vijfde boek bereiken de Argivische troepen op hun weg naar Thebe het woud van Nemea waar ze Hypsipyle ontmoeten, de voedster van de kleine Opheltos, de zoon van de Nemeïsche koning Lycurgus.

In het onderzoek wordt hun verblijf in het bos als één van de vele vertragingen (*morae*) beschouwd die de ultieme confrontatie tussen Polynices en Eteocles – een broederduel in het elfde boek – steeds uitstellen.³¹ Volgens McNelis kaderen de opeenvolgende vertragingen in het epos (en zeker die in het woud van Nemea) binnen de poëtische spanning tussen 'Callimacheïsche' en 'lineair-epische' tendensen die in de *Thebaïis* wordt opgevoerd. Waar de laatstgenoemde tendens staat voor grootse handelingen en de vooruitgang van geweld, daar refereert de eerstgenoemde aan vertraging en speelse poëzie (in de lijn van de Griekse dichter Callimachos). McNelis bestempelt het vijfde boek als het meest Callimacheïsche, waarin Statius de kaart trekt van het literaire spel en allerlei (verdoken) associaties oproept met vroegere en toekomstige gebeurtenissen in het epos.³²

Toch begint de kennismaking tussen het Argivische leger en de voedster van Opheltos tragisch. Terwijl Hypsipyle vertelt over de brutale slachtpartij die heeft plaatsgevonden in haar geboorteplaats Lemnos, vindt de kleine Opheltos de dood. Een reusachtige slang glijdt naar de baby toe en doodt hem. Ook in deze scene lijkt een echo van Medusa waargenomen te kunnen worden.³³

Opmerkelijk genoeg is het niet de slang die met de Gorgoon verbonden kan worden. Hoewel het dier vlammende ogen worden toegeschreven, blijft de spontane associatie met de met slangen getooide Medusa onder het oppervlak en wordt niet verder uitgewerkt. De slapende Opheltos daarentegen wordt vlak voor zijn dood omschreven als *ille graues oculos languentiaque ora*

³¹ McNelis (2006), p. 87. Voor een uitgebreidere discussie van de *morae* in de *Thebaïis*, zie Ganiban (2007), pp. 152-176.

³² McNelis (2006), pp. 86-88. Zie ook noot 4 voor de link met Harmonia's halssnoer.

³³ De dood van Opheltos vormt een echo van de dood van de baby Linus in het verhaal van Apollo en Coroebus, dat vlak na de *ekphrasis* is verteld. Ook daar trad een Medusa-achtig monster op de voorgrond. Voor een vergelijking, zie Vessey (1973), pp. 105-106.

(Theb.V.502). Deze woorden zijn een letterlijke echo van de stervende Gorgoon in de *ekphrasis* (Theb.I.546). Hoewel het vers uit de *ekphrasis* onverwacht in een liefelijke en innemende context wordt gebruikt, treedt toch een zekere tragiek op: net zoals Medusa stervende is, zal ook de kleine Opheltes nooit meer ontwaken. De dichter creëert dus een enorme spanning doordat hij de automatische associatie van Medusa met het serpent niet uitwerkt, maar deze Andere vrouw wel verbindt met het onschuldige kind vlak voor zijn dood. De distinctie tussen horror en verhevenheid, die nog is aangehouden in de *ekphrasis*, lijkt verward en er ontstaat een uitermate bevreemdende situatie.

Deze ambiguïteit trekt zich door in het verdere verloop van de spijtige gebeurtenissen. Het afschuwelijke serpent glijdt door het landschap en verschroeit alles wat het op zijn weg tegenkomt. Wanneer het enorme beest uiteindelijk naar Opheltes toe glijdt en hem doodt, spreekt Statius de jongen aan:

*quis tibi, parue, deus tam magni pondera fati
sorte dedit? tune hoc uix prima ad limina uitae
hoste iaces? an ut inde sacer per saecula Grais
gentibus et tanto dignus morerere sepulcro?
occidis extremae dstrictus uerbere caudae
ignaro serpente, puer, fugit ilicet artus
sommus et in solam patuerunt lumina mortem.
cum tamen attrito moriens uagitus in auras
excidit.* (Theb.V.534-542)

[Maar, kleine, van welke god moest jij zo'n noodlotsbeschikking / torsen? Verdien je, net over de drempel des levens gekropen, / zo'n vijand? Was het opdat tot in lengte van dagen de Grieken / je eerden en jou zo'n dood een waardig graf zou bezorgen? / Een zweepslag, mijn kind, waar de staart van de slang (die dat niet beseft) / jou mee trof, was je dood – prompt vlood de slaap uit je leden, / maar slechts om de dood onder ogen te kunnen zien werd je wakker! / Maar toen toch een stervensgekrijt die lippen ontsnapte en luide / weerklonk].

Hoewel de baby nog maar net de drempel van het leven had overschreden (*prima ad limina uitae*), is hij alweer heengegaan. Opmerkelijk genoeg is zijn dood veroorzaakt doordat de slang hem per ongeluk en onbewust met het puntje van haar staart heeft aangetikt (*occidis extremae dstrictus uerbere caudae / ignaro serpente puer*). Op die manier ontstaat een spanning tussen de echo van de *ekphrasis* enerzijds en de manier waarop hij gestorven is anderzijds. Aan de ene kant lijkt Statius de associaties met de beschrijving van de offerschaal met Perseus' en Medusa's gravure uit het eerste boek aan te houden. Zo zou Opheltes enkel nog zijn ogen hebben geopend om de dood te kunnen zien (*in solam patuerunt lumina mortem*). Daarnaast echoën de woorden *uagitus in auras / excidit*, die het wegzweven van zijn ziel aanduiden, de vliegende Perseus in de *ekphrasis*: *uagas (...) in auras / exsilit*. Waar deze verzen

in de *ekphrasis* de overwinning van een bovenwereldse jongeling op een aards monster kenschetsen, daar omschrijven ze nu de dood van een kind. Opnieuw gaat een echo gepaard met een zekere inversie, en de verschuiving brengt de toenemende kracht van de onderwereld en de dood in beeld. Aan de andere kant doen de referenties aan Perseus en Medusa nogal vreemd aan, aangezien de slang de jongen per ongeluk heeft gedood met het puntje van haar staart en ze daarom ook als *ignarus serpens* wordt gekarakteriseerd.

Sinds de aankomst van de Argivers in Nemea heeft de dichter dus allerlei associaties met de Gorgoon opgeroepen en geleidelijk aan een spanning opgebouwd tussen Opheltis, die expliciet verbonden wordt met de *ekphrasis* (zowel met Medusa als Perseus), en de slang wier vanzelfsprekende relatie met de Gorgoon niet wordt geactiveerd. Uiteindelijk kijken de baby en het serpent elkaar zelfs niet aan. Op die manier worden de verwachtingen van de lezer, die mogelijk de echo's heeft geconcretiseerd en daar allerlei duistere vooronderstellingen aan heeft verbonden, volledig ondermijnd. Statius speelt een literair spel waarin hij schijnbaar een prominente rol aan de Gorgoon toekent, maar haar brute kracht kan zich nooit manifesteren. In wellicht het meest Callimacheïsche boek in het epos creëert de dichter met andere woorden een speelse sfeer waarin hij niet enkel de spot drijft met zijn eigen Medusa-netwerk, maar ook met de participerende lezer.

4. CONCLUSIE EN VRAGEN VOOR VERDER ONDERZOEK

Dit artikel heeft gewezen op het belang van de *ekphrasis* van de schaal in het eerste boek van Statius' *Thebaïis*. Vanuit de *ekphrasis* ontspint zich een netwerk dat het beeld van de Gorgoon op talrijke plaatsen impliciet activeert. Dit gebeurt niet enkel in de onmiddellijke context van de *ekphrasis*, maar bijvoorbeeld ook in de belangrijke Opheltispassage in het vijfde boek, waar de Gorgoon zelfs het voorwerp van spot wordt. Fundamenteel in de creatie van dit web is de relatie tussen de tekst en de lezer, die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Enerzijds vormt de tekst (*ekphrasis*) een sturend narratief mechanisme dat aan de hand van talrijke echo's allerlei associaties en allusies oproept. Anderzijds is het aan de lezer om de lege plekken die de *ekphrasis* laat in te vullen.

De vraag rijst of de rol van Medusa beperkt blijft tot een wijdvertakt motief in het epos of dat haar introductie in de *ekphrasis* – parallel met de *ekphrasis* van Harmonia's halssnoer in het tweede boek – ook vanuit een poëticaal perspectief gelezen kan worden. Als uitgangspunt voor dit onderzoek kan de eventuele aanwezigheid van Medusa in het wagenrennen in het zesde boek worden genomen, waar Statius de lijkspelen voor de kleine Opheltis beschrijft. Volgens Lovatt vormt de wagenrace een metapoëtische verbeelding

van de spanning tussen de traditionele autoritaire poëzie enerzijds (belichaamd door de ziener Amphiaräus) en de vernieuwende ongecontroleerde poëzie anderzijds (gesymboliseerd door de wagen van het onstuimige paard Arion, dat zijn menner heeft afgeworpen).³⁴ De zege die de wagen van de vernieuwing uiteindelijk behaalt, is mede te danken aan een ingreep van Apollo, die als poëtische figuur gepresenteerd wordt.³⁵ De god van de dichtkunst roept namelijk een monster op vanuit de onderwereld dat ervoor zorgt dat Arion zich definitief van zijn menner (de laatste controle) verlost en als een bezetene als eerste over de finish rent. Opmerkelijk genoeg vertoont dit gedrocht uiterlijke en verbale parallellen met de beschrijving van Medusa in de *ekphrasis*. Het creatieve gevecht dat Statius met de traditie voert, lijkt met andere woorden te worden gewonnen door een ingreep met een Medusa-achtig monster dat binnen een poëtische context door Phoebus wordt opgeroepen of zelfs vervaardigd.

Vertrekkend vanuit deze scene kan haar eventuele verschijning in andere metapoëtische reflecties bestudeerd worden en kunnen de mogelijke consequenties van een dergelijke 'poëtica van Medusa' onderzocht worden voor het verloop of de opbouw van het verhaal, alsook voor de lezer wiens ogen voortdurend de (dodelijke Medusa)blik van de tekst kruisen.

³⁴ Lovatt H., *Statius and Epic Games. Sport, Politics and Poetics in the Thebaid*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005, pp. 23-40.

³⁵ De representatie van Apollo als figuur van de dichter wordt vlak voor de start van het wagenrennen onderstreept. Zo speelt Phoebus onder meer op de berg Parnassus een filosofisch lied voor de muzen.

Het modern taalkundig concept van de intonatie-eenheid in de Laat Middeleeuws Griekse πολιτικὸς στίχος poëzie

Jorie SOLTIC

Abstract

In this article, I hope to strengthen the case that the study of so-called dead languages can benefit from modern linguistic theory. More concretely, I show that we can apply the modern linguistic concept of the intonation unit, which is a theoretical notion fully developed on the basis of contemporary spoken (!) languages, to the Late Medieval Greek πολιτικὸς στίχος poetry (12th-15th century). This type of poetry is conceptually made up of short, simple, “chunks” of information. More precisely, each verse consists of two (stylized) intonation units, demarcated by the fixed caesura, which can thus be equated with an Intonation Unit boundary. This thesis is supported by various arguments, both of a metrical (e.g. avoidance of elision) and of a syntactico-semantic nature (e.g. position of the P2 particles).

INTRODUCTIE

Het taalkundig concept van de intonatie-eenheid (IE) is een theoretisch concept dat vanaf de jaren ‘80 ontwikkeld is om te benadrukken dat wij in natuurlijk gesproken taal niet spreken in complexe grammaticaal correcte zinnen, maar in korte, simpele “brokken” – “chunks” – van informatie. Dit concept vond onmiddellijk ingang bij vele linguïsten die vaststelden dat de traditionele syntactische notie van “zin” – een notie die *in se* gebaseerd is op *geschreven* taal – niet geschikt was om natuurlijk gesproken taal te analyseren.

Ook al is dit concept dus volledig ontwikkeld op basis van moderne gesproken talen, toch wil ik in deze bijdrage aantonen dat we het ook kunnen toepassen op de Laat Middeleeuws Griekse (LMG) πολιτικὸς στίχος poëzie en dat deze toepassing tot verhelderende inzichten in deze zogenaamde dode taal kan leiden.

Dit artikel is als volgt gestructureerd: in een eerste sectie wordt het modern concept van de IE gedefinieerd (1). Daarna stel ik mijn corpus, i.e. de LMG πολιτικὸς στίχος poëzie, kort voor en ga ik dieper in op de gelijkenis ervan met (taalkundig onderzoek naar) de welbekende Homerische poëzie (2). Vervolgens breng ik talrijke argumenten aan waarom we de IE kunnen toepassen op LMG πολιτικὸς στίχος poëzie én waarom dit zinvol kan zijn (3).

1. INTONATIE-EENHEID

gesproken vs. geschreven taal

Bij de ontwikkeling van het concept van de IE heeft vooral de Amerikaanse linguïst Wallace Chafe een voortrekkersrol gespeeld (cf. reeks van artikels: 1987; 1988; 1993; 1998 & 2001). Hij vertrok van de idee dat gesproken taal anders georganiseerd is dan geschreven taal. In vergelijking met een zuiver geschreven discours wordt informatie in natuurlijk gesproken taal minder compact gepresenteerd en in kleinere stukjes overgebracht. De reden voor dit verschil in organisatie is evident: schrijvers en lezers kunnen *op eigen tempo* schrijven en lezen (én zelfs herschrijven en herlezen), terwijl sprekers en luisteraars de informatie *in één keer* moeten meedelen en verwerken. Het “gefragmenteerde” karakter van gesproken taal is dus een logisch gevolg van het feit dat spreken een veel sneller cognitief proces is dan schrijven.

Een ander gevolg hiervan is dat gesproken taal paratactisch is georganiseerd, eerder dan hypotactisch: “One of the most widely recognized features of oral narrative, artistic or conversational, is its paratactic organization” (Fleischman 1985: 862). Hiermee wil men zeggen dat een gesproken discours een voorkeur vertoont voor nevenschikking door middel van simpele voegwoorden, zoals bijvoorbeeld “en”, daar waar men in een zuiver geschreven tekst ingewikkelde onderschikkingen durft te gebruiken (Chafe 1988: 10). Gesproken discours is met andere woorden “additive rather than subordinative” (Ong 1982: 37).

prosodische, semantische en syntactische eenheid

Nu, het concept van de IE weerspiegelt dit fundamentele cognitieve verschil tussen gesproken en geschreven taal:

“The primary difference between speech and text, oral and written language, is the organization of its units. In text, there is a central syntactic unit, the main clause: the writer is at liberty to add subsidiary information in various types of embedded clauses, which are organised around the central unit. By contrast, speech has as its basic unit the *chunk*, a unit which in spoken language is recognizable by its intonation pattern, and which is therefore often called intonation unit. These intonation units are information units at the same time” (Slings 2002: 53)

Zoals dit citaat van Slings reeds aangeeft, vormt de IE een eenheid op verschillende vlakken, met name op het prosodische, het semantische en het syntactische vlak. Om te beginnen vormt de IE een prosodische eenheid, zoals de

benaming “intonatie-eenheid” te kennen geeft¹: de IE is “a stretch of speech occurring under a single unified intonation contour” (Chafe 1987: 22). Aldus worden er een aantal prosodische criteria gebruikt om opeenvolgende IEs van elkaar te onderscheiden, waarvan het meest vermelde criterium de adempauze is (Cruttenden 1997²: 30).

Elke IE vormt ook een betekenseenheid. Daarom spreekt Chafe in zijn vroeger werk over “idea units”, maar omdat dit een eerder vage, pretheoretische notie is, doet hij al snel afstand van deze term. Hoe dan ook, dit toont aan dat Chafe’s originele idee van de IE gebaseerd was op cognitieve gronden: de korte spreek-eenheden reflecteren het gelimiteerde aantal van (nieuwe) ideeën waarop we als sprekers/luisteraars bewust kunnen focussen. Volgens Chafe kan er dan ook maar één nieuwe idee per IE verschijnen.

Ook al is één van de cruciale gevolgen van de bevindingen van Chafe het feit dat de traditionele syntactische notie “zin” haar sleutelrol verliest (Bakker 2010: 152), toch is de identificatie van syntactische eenheden nog altijd belangrijk: IEs vallen immers toch vaak samen met syntactische eenheden (hoewel dat dus niet hoeft!), zoals bijvoorbeeld een zinsdeel: “These bursts often consist of a single grammatical phrase” (Johnstone 2008²: 68).

Samengevat kunnen we stellen dat de prototypische IE afgebakend wordt door een adempauze, een betekenseenheid vormt en overeenstemt met een syntactische eenheid én bovendien in een simpele, paratactische relatie staat met de omringende IEs.

2. DE LAAT MIDDELEEUWS GRIEKSE ΠΟΛΙΤΙΚΣ ΣΤΙΧΟΣ POËZIE

volkstaal

Alvorens dit modern taalkundig concept een toepassing kan vinden in de LMG πολιτικός στίχος poëzie, is het nodig om dit corpus kort te beschrijven. Met LMG verwijs ik naar de 12^e tot 15^e eeuw (cf. Browning 1999²). In deze periode breekt er een literaire stroming door die een ware breuk vormt met het verleden: na een eeuwenlange classicerende tendens, waarin Klassiek Grieks de te imiteren norm was, beginnen enkele auteurs dit “klassieke juk” van zich af te schudden en beginnen ze te schrijven in een taal die veel dichter aansluit bij de dagelijks gesproken taal van die tijd, de zogenaamde volkstaal (“vernacular”; cf. Rosenqvist 2007: 170).

Nu, de πολιτικός στίχος poëzie, i.e. poëzie geschreven in het metrum van de πολιτικός στίχος, wordt in nagenoeg alle geschiedenisboeken van Griekse literatuur geroemd als één van de belangrijkste getuigen van deze beweging –

¹ Er zijn echter ook andere benamingen in omloop: “sentence segment”; “intonation groups”; “intonation(al) phrases”; “tone units”; “tone groups”.

proza in de volkstaal is in deze periode nu eenmaal enorm schaars (Browning 1999²: 270). De link tussen het gebruik van de volkstaal en het gebruik van de πολιτικὸς στίχος is zo hecht, dat Beaton (1996²: 99) de πολιτικὸς στίχος zelfs bestempelt als “the natural medium for vernacular narrative”.² Het ziet er dus naar uit dat dit metrum de Grieken – eindelijk – van een middel heeft voorzien om in (een vorm van) de volkstaal te schrijven. Dit hoeft niet te verwonderen gezien de aard van de πολιτικὸς στίχος. In tegenstelling tot prosodische metra die gebaseerd zijn op het reeds lang verdwenen verschil tussen korte en lange klinkers (maar die ook toen nog gebruikt werden door klassicerende literatoren!), is de πολιτικὸς στίχος een accentueel metrum. Dat betekent dat de πολιτικὸς στίχος rekening houdt met de in werkelijkheid uitgesproken klemtoon. Meer precies: de πολιτικὸς στίχος bevat standaard 15 lettergrepen (vandaar ook de benaming “decapentasyllabos”), waarvan bij voorkeur de even syllabes een klemtoon dragen. Er bevindt zich steeds een zogenaamde cesuur na de 8^e lettergreep, waardoor elk vers wordt opgedeeld in een halfvers van 8 lettergrepen en in een halfvers van 7 lettergrepen (Lauxtermann 1999).

gelijkenissen met (onderzoek naar) de taal van Homerus

Er valt nog veel meer te vertellen over de taal van dit soort poëzie, maar vooral belangrijk voor mijn opzet is het feit dat de LMG πολιτικὸς στίχος poëzie formuair taalgebruik bevat. Inderdaad, de πολιτικὸς στίχος dichters voegen zo nu en dan een formule, i.e. een (quasi-)identiek halfvers, in, bijvoorbeeld:

ὄλοι νὰ τὸν ἀκούγουσιν, μικροί τε καὶ μεγάλοι (Livistros & Rodamni 635)³
“allen zullen hem horen, jong en oud”

γέροντες, νέοι, ἅπαντες, μικροί τε καὶ μεγάλοι (Livistros & Rodamni 2111)
“oude mannen, jongeren, allen, jong en oud”

καὶ πᾶσα πόλις καὶ λαός, μικροί τε καὶ μεγάλοι (Achilleïs Byzantina 1877)⁴
“en de hele stad en het volk, jong en oud”

Formules doen elke classicus uiteraard automatisch aan Homerus denken en aanvankelijk werd er door onderzoekers effectief een parallel getrokken met de nochtans véél oudere Homerische poëzie. Aangezien formules als mnemotechnische middeljes het kenmerk *par excellence* zijn van oraal gecomponeerde teksten, ging men er al te snel van uit dat ook de LMG πολιτικὸς στίχος poëzie het resultaat was van een lange orale traditie, net zoals de *Ilias* en *Odys-*

² Opgelet, men kan zeker niet spreken van een zuivere “vernacular”, aangezien de dichters nog altijd klassieke, geleerde linguïstische elementen (zoals de P2 partikels, cf. infra) invoegen; vandaar het label “macaronic” of “mixed language” (Toufexis 2008: 204).

³ Editie van Lendari (2007).

⁴ Editie van Agapitos, Hult & Smith (1999).

see dat waren (Hesseling 1938; Trypanis 1963). Vandaag is men het er echter over eens dat de orale achtergrond van de Homerische poëzie en de LMG πολιτικὸς στίχος poëzie fundamenteel verschillend is: de LMG gedichten vormen niet het resultaat van een eeuwenoude orale traditie in een pre-literaire samenleving en werden zelfs niet noodzakelijk oraal voorgedragen, maar zijn het literaire product van zelfbewuste schrijvers (Sifakis 2001; E. Jeffreys 2011). Desalniettemin is hun onderliggend discours oraal, net zoals bij de Homerische gedichten (cf. Soltic 2014).⁵ Men kan dus stellen dat beide types van poëzie *oraal geconcipieerd* zijn (cf. Oesterreicher 1997).⁶

Nu, verschillende onderzoekers zijn ervan overtuigd dat de cognitieve principes van natuurlijk gesproken taal enerzijds en oraal geconcipieerde poëzie anderzijds gelijkaardig zijn. Het is vooral Egbert Bakker die deze opvatting heeft uitgewerkt met betrekking tot de Homerische poëzie: hij relateert deze expliciet aan natuurlijk gesproken taal, zoals de titel van zijn boek “Poetry in Speech (Orality and Homeric Discourse)” verraaft (Bakker 1997a). Overtuigd van de idee dat de informatiestroom in oraal geconcipieerde poëzie dus eveneens verloopt in korte, simpele “chunks” heeft men het modern taalkundige concept van de IE toegepast op de Homerische poëzie, en met succes (Slings 1992; Bakker 1990a&b & 1997a&b; Janse 1998 & 2003; Allan 2009).

Traditioneel werden de delen waarin de dactylische hexameter, i.e. het metrum waarin de Homerische poëzie gecomponeerd is, door cesuren verdeeld is “cola” gelabeld. Deze cola werden beschouwd als pure metrische verschijnselen die weinig te doen hadden met natuurlijk gesproken taal. Fraenkel (1932; 1933 & 1965) en Janse (1998; 2003 & 2012) hebben aangetoond dat de cesuren eigenlijk een adempauze impliceren en dat dergelijke cola dus gelijkgeschakeld kunnen worden met de IEs die door moderne taalkundigen in *levende* talen geïdentificeerd werden. Ook Bakker (1990a: 5) argumenteert ervoor om het concept “zin” te laten varen ten voordele van de IE: “The application to the Homeric style of the concept of the fragmentation of oral narrative into idea units has, I think, an immediate appeal”. Uiteraard beseft Bakker dat een IE in de alledaagse gesproken taal niet zonder meer kan gelijkgeschakeld worden aan een IE in de *Ilias* of *Odysee*:

“The oral basis consists in abandoning, along the lines of Chafe, the concept of ‘sentence’ in favour of an approach in terms of ‘idea units’ reflecting the cognitive processes of the narrator (...) Of course, in Homer this process is a great deal more complicated, because of the exigencies posed by the verse, but I believe that the principle basically applies” (Bakker 1990a: 19)

⁵ De meest gelezen verklaring voor de aanname van zo’n oraal discours is het feit dat ze inspiratie – of zelfs rechtvaardiging – zochten in een orale traditie van *volksliederen*, aangezien er geen andere (geschreven) literaire modellen voorhanden waren (e.g. Beaton 1986: 115).

⁶ De Homerische poëzie is daarenboven oraal gecomponeerd en oraal voorgedragen.

Daarom spreekt Bakker (1997a: 53) over *gestileerde* IEs in de Homerische poëzie.⁷

Hoe dan ook, deze toepassing heeft geleid tot enkele verhelderende inzichten in de taal van de Homerische poëzie. Enjambement, bijvoorbeeld, werd voorheen gezien als een zuiver metrisch fenomeen: het werd traditioneel gedefinieerd als een complexe grammaticale *zin* waarvan het laatste deel meer ruimte inneemt dan één enkel vers. Binnen een IE-benadering wordt enjambement echter een cognitief fenomeen (louter dan een zuiver metrisch): enjambement is simpelweg een volgende IE in een serie van IEs. Bakker (1990a: 2) pleit er zelfs voor om de term “enjambement” in zijn geheel achterwege te laten. Ter illustratie geef ik een passage uit de Ilias, waarin de opeenvolging van korte “chunks” van informatie (afgebakend door |) zeer duidelijk is:

Ἔκτωρ δ' ἐξ ὀχέων | σὺν τεύχεσιν ἄλτο χαμᾶζε,
 πάλλων δ' ὄξεα δοῦρα | κατὰ στρατὸν ὄχετο πάντη
 ὀτρύνων μαχέσασθαι, | ἔγειρε δὲ φύλοπιν αἰνήν.
 οἱ δ' ἐλελίχθησαν | καὶ ἐναντίοι ἕσταν Ἀχαιῶν,
 Ἀργεῖοι δ' ἐτέρωθεν | ἐκαρτύναντο φάλαγγας.
 ἀρτύνη δὲ μάχη, | στὰν δ' ἀντίοι· | ἐν δ' Ἀγαμέμνων
 πρῶτος ὄρουσ', | ἔθελεν δὲ πολὺ | προμάχεσθαι ἀπάντων (Il. 11.211-217; cf. Bakker 1990a: 6)

Het valt op dat bijna al deze IEs verbonden zijn door het P2 partikel δέ (cf. infra), dat duidelijk functioneert als een simpel voegwoord tussen opeenvolgende IEs (cf. ons voegwoord “en”).

3. ARGUMENTATIE: VASTE CESUUR ~ IE-GRENS

Het is tijd om over te gaan naar een passage uit de LMG πολιτικός στίχος poëzie:

καὶ παρευθὸς ἐγύρισεν ἀπὸ τοσοῦτον ὕψος
 “en onmiddellijk daalde hij neer van zo'n hoogte”
 κ' ἔπεσεν μὲ τὸ ταίριον <του> καὶ εὐρέθη φονεμένον.
 “en hij viel met zijn maatje en werd dood gevonden.”
 Καὶ εἶδα καὶ ἐξεπίσθη το καὶ μέριμνα μὲ ἐσέβην (Livistros & Rodamni 145-147)
 “en ik zag het en ik verwonderde me erover en een zorg overviel me”

Deze passage toont al onmiddellijk aan dat de traditionele syntactische notie “zin” ook hier weinig zin heeft: ergens een leesteken, met name een punt,

⁷ Volgens Bakker (1997b: 304) reflecteren ook formules in essentie natuurlijk gesproken taal: “Formulas derive from the very nature of spoken language, as a regularization of its basic segment, the cognitively determined intonation unit”.

invoeegen is een arbitraire zaak. Het lijkt er bovendien sterk op dat καί hier nu functioneert op dezelfde manier als het partikel δέ in de Homerische passage, met name als een eenvoudig voegwoord dat opeenvolgende IEs op paratactische wijze met elkaar verbindt (Toufexis & Thoma 2004). Inderdaad, ik ben er van overtuigd dat het modern taalkundig concept van de (weliswaar gestileerde) IE ook toepasbaar is op de LMG πολιτικὸς στίχος poëzie. In feite werd er reeds op de nood aan een “unit of speech” voor de analyse van dit soort poëzie gewezen door Eideneier (1989: 180): “Es ist ja nicht zu verkennen, daß auch Texte im einfachen Erzählstil rhythmischen Gegebenheiten der Spracher unterliegen”.

In wat volgt, zal ik argumenteren dat niet enkel het einde van elk vers een adempauze vertegenwoordigt – wat evident is –, maar ook dat de vaste cesuur aan de 8^e syllabe (vanaf nu aangeduid met #) een IE-grens impliceert. De vaste cesuur vormt dan niet enkel een metrische grens, maar ook een prosodische grens. Zodoende kunnen we de twee standaard halfverzen van respectievelijk 8 en 7 lettergrepen vergelijken met (gestileerde) IEs. In dit perspectief worden deze dan niet enkel metrische, maar ook cognitieve eenheden. Blijkbaar dacht ook Eideneier (1999: 104) aan de cesuur als de grens tussen de “rhythmischen Gegebenheiten der Sprache”:

“Wenn wir von einem menschlichen Atemvolumen für den Vortrag von Versen zwischen 12 und 17 Silben ausgehen (...) ist eine solche Mittelzäsur eine zusätzliche Möglichkeit zur Sinn-gliederung und Pausenmarkierung”

Om deze hypothese te rechtvaardigen, zal ik een aantal argumenten aanhalen, die ik omwille van de duidelijkheid ingedeeld heb in twee categorieën, met name die van een syntactisch-semanticke aard en die van een eerder metrische aard.

metrische argumenten

Het belangrijkste metrische argument waarom de cesuur een adempauze en dus een IE-grens impliceert is de vaststelling dat elisie vermeden wordt aan de cesuur, terwijl elisie elders wél toegelaten wordt (Apostolopoulos 1984: 211).⁸ Ik heb de test gedaan in drie πολιτικὸς στίχος gedichten (Achilleïs Byzantina; Velthandros & Chrysandza⁹ en Livistros & Rodamni – samen goed voor 7299 πολιτικοὶ στίχοι) en, effectief, in 96%¹⁰ van de verzen waarin zowel de 8e als

⁸ Cf. Lendari (2007: 132).

⁹ Editie van Egea (1998).

¹⁰ 96% = 553/575. Op een totaal van 7299 verzen, is het onderscheid elisie/hiaat niet toepasbaar in 6724 gevallen, aangezien men ofwel twee medeklinkers ofwel een medeklinker en een klinker aantreft aan de cesuur.

de 9^e syllabe eindigt op/begint met een klinker wordt elisie vermeden, bijvoorbeeld:

ἐκεῖνος πάλιν κείτεται # ἄψυχος, νεκρωμένος. (Livistros & Rodamni 3539)
 “hij ligt opnieuw neer, levenloos, als een lijk”

Wat men krijgt is dus een hiaat aan de cesuur. Terwijl de aanwezigheid van elisie de mogelijkheid van een adempauze lijkt uit te sluiten, wijst hiaat op een onderbreking in de ademstroom en dus in de richting van een adempauze.

Verder is het ook relevant om op te merken dat de vermoedelijke oorsprong de interpretatie van de twee halfverzen als twee IEs ondersteunt: de πολιτικὸς στίχος zou samengesteld zijn uit een octosyllabisch en een heptasyllabisch metrum (Lauxtermann 1999: 18).

syntactisch-semantic argumenten

Waarom het nu precies waardevol is om een dergelijk modern taalkundig concept toe te passen op de LMG πολιτικὸς στίχος poëzie moge duidelijker worden aan de hand van de volgende (syntactisch-semantic) argumenten.

correctieve “afterthoughts”

Het is bijvoorbeeld niet ongewoon om in de LMG πολιτικὸς στίχος poëzie een gebrek aan grammaticale congruentie aan te treffen. Ik onderscheid hiervan twee vormen, te beginnen met incongruentie tussen het voornaamwoord en diens referent, bijvoorbeeld:

καὶ ἀτοί τους τὸν ἐνδύσασιν # ἐκεῖνον καὶ τὴν κόρην (Achilleïs Byzantina 1502)
 “en de zijnen kleedden hem aan, hem en het meisje”

Volgens traditionele grammaticale normen, die meestal een geschreven bias hebben, hadden we hier de meervoudsvorm van het voornaamwoord, i.e. τους (“hen”) in plaats van het enkelvoud το (“hem”) verwacht, aangezien wordt verwezen naar zowel Achilles als zijn meisje. Het is belangrijk op te merken dat een verandering van τον in τους geen invloed zou hebben op het metrische patroon van het vers (beide monosyllabisch en onbeklemtoond).

Ten tweede kan er ook incongruentie optreden tussen het werkwoord en zijn onderwerp, bijvoorbeeld:

καὶ ὁ Ἀχιλλεύς ἐθαύμασεν # καὶ οἱ δώδεκά του ἀγούροι (Achilleïs Byzantina 578)
 “en Achilles verwonderde zich erover en zijn 12 makers”

Ook hier hadden we volgens strikte normen van de schrijftaal de werkwoordelijke meervoudsvorm ἔθαύμασαν verwacht, die nota bene identiek dezelfde metrische waarde (zelfde aantal lettergrepen en zelfde klemtonen) heeft als de enkelvoudsvorm ἔθαύμασεν – van *metri causa* kan hier dus opnieuw met andere woorden geen sprake zijn. Een gelijkaardig voorbeeldje is:

ἦλθεν ὁ δοῦξ ὁ Αἰνεῖας # καὶ πάντες μεγαστᾶνοι (Bellum Troianum 11491)¹¹
 “de leider Aeneas kwam en alle edelen”

Dit soort van incongruentie krijgt al (te) snel het etiket “onhandig” of zelfs “fout” opgeplakt, met name in traditionele grammaticale benaderingen die de geschreven norm als uitgangspunt nemen. In de editie van het LMG πολιτικὸς στίχος gedicht “Bellum Troianum” van Papathomopoulos & E. Jeffreys (1996: lxxvi) lezen we bijvoorbeeld hetvolgende: “this text shows very few of the small-scale anacoloutha and syntactic awkwardnesses (*singular verbs for plural subjects* etc.) that are frequently characteristic of this type of literature” (zelf geursiveerd). In alle waarschijnlijkheid verwijzen de editors hiermee naar die voorbeeldjes van incongruentie tussen werkwoord en onderwerp.

In de moderne taalkunde zouden de bovenstaande referenten van voornaamwoorden en onderwerpen, die als het ware toegevoegd worden aan de “eigenlijke” idee, echter beschouwd worden als correctieve “afterthoughts” (De Boel 2008). Men gaat er bovendien van uit dat dergelijke correctieve “afterthoughts” normaliter vergezeld worden door een IE-grens in gesproken taal, met name tussen de eigenlijke idee (het “reparandum” in de woorden van Geluykens 1994: 182) en de “afterthought” zelf. Een adempauze geeft de spreker immers wat tijd om na te denken en zichzelf te corrigeren (Bakker 1990a: 11).

Wanneer we onze voorbeeldjes van correctieve “afterthoughts” nu herbejken (supra steeds onderlijnd), valt het op dat deze steeds mooi te vinden zijn onmiddellijk *na* de vaste cesuur – en bijvoorbeeld nooit midden in een halfvers. Deze observatie versterkt derhalve de hypothese dat de cesuur een IE-grens impliceert.

P2 partikels

De hypothese van de vaste cesuur als een IE-grens wordt tot slot ook ondersteund door de kleinste woordjes uit de Griekse taal, met name de zogeheten P2 partikels, zoals γάρ, γοῦν, δ(έ), μέν en οὔν.¹² Men heeft aangetoond dat deze partikels steeds na het eerste woord/constituent van de IE verschijnen

¹¹ Editie van Papathomopoulos & E. Jeffreys (1996).

¹² Aangezien dergelijke partikels reeds lang in de gesproken taal waren uitgestorven (Jannaris 1897: 400), getuigen zij van de zogenaamde “mixed language” die zowel contemporaine volkse als klassieke elementen bevat (cf. supra).

(Janse 2008: 173), vandaar tweede positie of simpelweg P2 (in de vakliteratuur naar verwezen met “de Wet van Wackernagel”). Bijgevolg kunnen de P2 partikels dienst doen als een hulpmiddel om IE-grenzen te diagnosticeren. Zoals te verwachten is, vinden we de P2 partikels in mijn corpus terug na het eerste woord/constituent van het vers:

ἀντάμα γὰρ ἐσφάζονταν, # διχῶς ἐλεημοσύνης. (Bellum Troianum 917)
 “want ze werden samen geslacht, zonder medelijden”

Het is echter veelzeggend dat ze zich niet beperken tot deze positie: we treffen γάρ en co ook vaak aan na het eerste woord/constituent *na* de cesuur, bijvoorbeeld:

ἡμᾶς ἀθρόεντης πέφυκεν, # σὸς δὲ υἱὸς τυγχάνει (Achilleïs Byzantina 164)
 “hij was van nature een leider voor ons, maar hij is toevallig jouw zoon”

Beide posities kunnen uiteraard ook samen voorkomen:

οἱ μὲν εἰς στόλους τὸ ἔκοπταν, # οἱ δὲ καὶ εἰς τὰ σκουτάρια (Achilleïs Byzantina 724)
 “de enen sloegen op de zuilen, de anderen op de schilden”

De distributie van deze partikels – of beter: het feit dat ze niet enkel in P2 voorkomen in het eerste halfvers, maar ook in P2 in het *tweede* halfvers – bewijst dat na de vaste cesuur een nieuwe IE begint.

CONCLUSIE

Concepten die specifiek ontwikkeld zijn op basis van levende talen kunnen een meerwaarde bieden voor de studie van zogenaamd dode talen. Zo was het modern taalkundige concept van de IE reeds succesvol toegepast op de Homerische poëzie. In deze bijdrage was het mijn bedoeling om aan te tonen dat de LMG πολιτικὸς στίχος poëzie zich ook uitstekend leent tot een analyse in IEs.

Meer concreet: op basis van metrische (e.g. het vermijden van elisie tussen de 8^e en 9^e syllabe) en syntactisch-semantic argumenten (e.g. de positie van de P2 partikels) heb ik geargumenteed voor een interpretatie van de vaste cesuur aan de 8^e syllabe als een IE-grens en dus van de twee standaard halfversen als twee (weliswaar gestileerde) IEs.

De aanname van dit concept kan vervolgens tot verhelderende inzichten in de taal en in het discours van dit soort poëzie leiden: het is bijvoorbeeld aangewezen om de zogenaamde correctieve “afterthoughts” te interpreteren als een constructie die getuigt van de paratactische aaneenschakeling van IEs die zo eigen is aan gesproken taal (en dus ook aan oraal geconcipieerde poëzie), eerder dan om deze te beschouwen als “fouten”.

BIBLIOGRAFIE

- Agapitos, P.A., Hult, K. & Smith, O.L. (1999), *The Byzantine Achilleid. The Naples Version* (Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften)
- Allan, R.J. (2009), Orale elementen in de Homerische grammatica: intonatie-eenheid en enjambement, *Lampas* 42, 136-151
- Apostolopoulos, P. (1984), *La langue du roman Byzantin Callimaque et Chrysorrhoe* (Athens: Ακαδημία Αθηνών)
- Bakker, E.J. (1990a), Homeric Discourse and Enjambment: A Cognitive Approach, *Transactions of the American Philological Association* 120, 1-21
- Bakker, E.J. (1990b), Homerus als orale poëzie. De recente ontwikkelingen, *Lampas* 23, 384-405
- Bakker, E. J. (1997a), *Poetry in Speech: Orality and Homeric Discourse* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press)
- Bakker, E.J. (1997b), The Study of Homeric Discourse. In I. Morris & B. Powell (eds.), *A New Companion to Homer* (Leiden: Brill), 284-304
- Bakker, E. J. (2010), Pragmatics: Speech and Text. In E.J. Bakker (ed.), *A Companion to the Ancient Greek Language* (Chichester: Wiley-Blackwell), 151-167
- Beaton, R. (1996²), *The Medieval Greek Romance* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Browning, R. (1999²), *Medieval and Modern Greek* (Cambridge: Cambridge University Press)
- Chafe, W.L. (1987), Cognitive Constraints on Information Flow. In R. Tomlin (ed.), *Coherence and Grounding in Discourse: Outcome of a Symposium, Eugene, Oregon* (Amsterdam/Philadelphia: Benjamins), 21-51
- Chafe, W.L. (1988), Linking Intonation Units in Spoken English. In J. Haiman & S.A. Thompson (eds.), *Clause Combining in Grammar and Discourse* (Amsterdam/Philadelphia: Benjamins), 1-27
- Chafe, W.L. (1993), Prosodic and Functional Units of Language. In J.A. Edwards & M.D. Lampert (eds.), *Talking Data. Transcription and Coding in Discourse Research* (Hillsdale, N.J.: Erlbaum), 33-43
- Chafe, W.L. (1998), Language and the Flow of Thought. In M. Tomasello (ed.), *The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure* (Hillsdale, N.J.: Erlbaum), 93-111
- Chafe, W.L. (2001), The Analysis of Discourse Flow. In D. Schiffrin, D. Tannen & H.E. Hamilton (eds.), *The Handbook of Discourse Analysis* (Oxford: Blackwell), 673-687
- Cruttenden, A. (1997²), *Intonation* (Cambridge: Cambridge University Press)
- De Boel, G. (2008), The Genesis of Clitic Doubling from Ancient to Medieval Greek. In D. Kallulli & L. Tasmowski (eds.), *Clitic Doubling in the Balkan Languages* (Amsterdam/Philadelphia: Benjamins), 89-103
- Egea, J.M. (1998), *Historia extraordinaria de Beltandro y Crisanza* (Granada: Athos-Pérgamos)

- Eideneier, H. (1989), KAI als Auftakt zur (rhythmischen) Phrase. Zur verbalisierten Pausenmarkierung im Mittel- und Neugriechischen, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 39, 179-200
- Eideneier, H. (1999), *Von Rhapsodie zu Rap: Aspekte der griechischen Sprachgeschichte von Homer bis heute* (Tübingen: Narr)
- Fleischman, S. (1985), Discourse Functions of Tense-Aspect Oppositions in Narrative: Toward a Theory of Grounding, *Linguistics* 23, 851-882
- Fraenkel, E. (1932), Kolon und Satz. Beobachtungen zur Gliederung des antiken Satzes I, *Nachrichten der Gottinger Gesellschaft der Wissenschaften, philologisch-historische Klasse*, 73-92
- Fraenkel, E. (1933), Kolon und Satz. Beobachtungen zur Gliederung des antiken Satzes II. *Nachrichten der Gottinger Gesellschaft der Wissenschaften, philologisch-historische Klasse*, 319-354
- Fraenkel, E. (1965), *Noch einmal Kolon und Satz* (München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften)
- Geluykens, R. (1994), *The Pragmatics of Discourse Anaphora in English. Evidence From Conversational Repair* (Berlin/New York: de Gruyter)
- Hesseling, D.C. (1938), Le Roman de Belthandros et Chrysantza, *Neophilologus* 23, 375-379
- Jannaris, A.N. (1897), *An Historical Greek Grammar Chiefly of the Attic Dialect* (London: Macmillan)
- Janse, M. (1998), Homerische metriek. Orale poëzie in de praktijk, *Didactica Classica Gandensia* 38, 125-151
- Janse, M. (2003), The Metrical Schemes of the Hexameter, *Mnemosyne* 56, 343-348
- Janse, M. (2008), Clitic Doubling from Ancient to Asia Minor Greek. In D. Kallulli & L. Tasmowski (eds.), *Clitic Doubling in the Balkan Languages* (Amsterdam/Philadelphia: Benjamins), 165-202
- Janse, M. (2012), *Inleiding tot de Homerische taal en metriek* (Gent: Academia Press)
- Jeffreys, E. (2011), Medieval Greek Epic Poetry. In K. Reichl (ed.), *Medieval Oral Literature* (Berlin/New York: de Gruyter), 459-484
- Johnstone, B. (2008²), *Discourse Analysis* (Malden, MA: Blackwell)
- Ong, W.J. (1982), *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word* (London/New York: Routledge)
- Lauxtermann, M.D. (1999), *The Spring of Rhythm: An Essay on the Political Verse and Other Byzantine Metres* (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften)
- Lendari, T. (2007), *Livistros and Rodamne. The Vatican Version* (Athens: MIET)
- Oesterreicher, W. (1997), Types of Orality in Text. In: E. Bakker & A. Kahane (eds.), *Written Voices, Spoken Signs* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press), 190-214
- Papathomopoulos, M. & Jeffreys, E. (1996), Ὁ Πόλεμος τῆς Τρωάδος (Athens: MIET)
- Rosenqvist, J.O. (2007), *Die byzantinische Literatur. Vom 6. Jahrhundert bis zum Fall Konstantinopels 1453* (Berlin/New York: de Gruyter)

- Sifakis, G.M. (2001), Looking for the Tracks of Oral Tradition in Medieval and Early Modern Greek Poetic Works, *Journal of the Hellenic Diaspora* 27, 61-86
- Slings, S.R. (1992), Written and Spoken Language: An Exercise in the Pragmatics of the Greek Sentence, *Classical Philology* 87.2, 95-109
- Slings, S.R. (2002), Oral Strategies in the Language of Herodotus. In E. Bakker, I. de Jong & H. van Wees (eds.), *Brill's Companion to Herodotus* (Leiden: Brill), 53-77
- Soltic, J. (2014), The Late Medieval Greek Vernacular Πολιτικός Στίχος Poetry: A Modern Linguistic Analysis into Intonation Units, *Journal of Greek Linguistics* 14.1, 84-116
- Toufexis, N. (2008), Diglossia and Register Variation in Medieval Greek, *Byzantine and Modern Greek Studies* 32.2, 203-217
- Toufexis, N. & Thoma, C. (2004), *The Distribution of the Discourse Marker 'kai' in Greek Narratives*, paper given at the "Logos Conference. Controlling Language", London, 09-11/09/2004
- Trypanis, C. A. (1963), Byzantine Oral Poetry, *Byzantinische Zeitschrift* 56.1, 1-3

GESCHIEDENIS

Rust in vrede?

Begrafenissen en religieuze controversen in Brugge tijdens de Nederlandse Opstand (1562-1584)

Tiffany BOUSARD

Abstract

Did encounters with Protestants always result in Catholic violence in the Southern Netherlands during the sixteenth century? The Dutch historian Judith Pollmann showed that this was only rarely the case in this geographical area. In fact, most of the Roman Catholics adopted a rather passive attitude towards the increasing number of Protestants. According to Pollmann, the catholic clergy played a major role in this 'passivity of the laity'. Was this also the case in Bruges during the Dutch Revolt or not? And did not, on the other hand, the tempestuous political context at that time activate the Roman Catholics? Based on research on the funeral life and landscape of Bruges during the period 1564-1584, this article tries to answer these questions.

Was katholiek geweld vanzelfsprekend bij confrontaties met protestanten in de zestiende-eeuwse Habsburgse Nederlanden? De Nederlandse historica Judith Pollmann beantwoordde deze vraag alvast negatief.¹ Pollmann wees er namelijk op dat de meeste rooms-katholieken in de Zeventien Provinciën een nogal passieve houding aannamen tegenover het groeiende aantal protestanten. Hun Franse geloofsgenoten verzetten zich daarentegen zowel actief als agressief tegen de hugenoten. De verschillende houding van de clerus in beide geografische gebieden verklaarde voornamelijk dit opvallende verschil, aldus Pollmann.² De Franse geestelijken spoorden de katholieken via prediking aan gezamenlijk actie te ondernemen tegen de hugenoten om de zuiverheid en eenheid van de traditionele geloofsgemeenschap te vrijwaren.³ De Nederlandse clerici beschouwden de Reformatie echter enerzijds als een louter theologisch discussiepunt. Anderzijds meenden ze dat de rooms-katholieke leken zich op

¹ Twee artikels waarin Pollmann deze visie toelicht, zijn J. Pollmann, 'Catholics and Community in the Revolt of the Netherlands', C.S. Dixon e.a. red., *Living with Religious Diversity in Early-Modern Europe* (St Andrews Studies in Reformation History), Farnham en Burlington, 2009, 183-202; J. Pollmann, 'Countering the Reformation in France and the Netherlands: Clerical Leadership and Catholic Violence 1560-1585', *Past & Present*, 190 (2006), 83-120.

² Zie Pollmann, 'Catholics and Community', 184-185; Pollmann, 'Countering the Reformation in France and the Netherlands', 84-85, 96.

³ Zie Pollmann, 'Catholics and Community', 185; Pollmann, 'Countering the Reformation in France and the Netherlands', 96, 110, 119-120.

hun eigen begane zonden dienden te concentreren, alvorens de protestanten op hun doctrinaire dwaling(en) te wijzen.⁴

Dit artikel toetst Pollmanns centrale these aan inzichten uit onderzoek naar het funeraire leven en landschap van de stad Brugge ten tijde van de Nederlandse Opstand.⁵ Meer specifiek wordt nagegaan in welke mate het beleid van de bisschoppen enerzijds en de gebeurtenissen tijdens de Opstand anderzijds het Brugse begrafeniswezen hebben beïnvloed. Hoewel Pollmann de toenmalige politieke ontwikkelingen als een minder voornamelijk oorzaak van het katholieke passivisme beschouwde, hebben ze de geleidelijk toenemende polarisatie tussen rooms-katholieken en protestanten ongetwijfeld beïnvloed.⁶ Daarom krijgt de impact van de turbulente zestiende-eeuwse politieke context hier ook de nodige aandacht.

In wat volgt, wordt inleidend een beknopt algemeen beeld van de stad Brugge rond het midden van de zestiende eeuw geschetst. Daarna komt een chronologisch-thematisch overzicht aan bod dat aanvangt in 1562, het jaar waarin de eerste Brugse bisschop is aangetreden.⁷ Het jaar 1584 vormt hier de *terminus ad quem*. Toen slaagden de koninklijke troepen er onder leiding van Alexander Farnese in de stad te heroveren.⁸ Afsluitend worden de voornaamste bevindingen voor Brugge in het licht van Pollmanns these beknopt samengevat.

BRUGGE CIRCA 1550

Rond het midden van de zestiende eeuw behoorde Brugge politiek-territoriaal beschouwd tot de grotere steden van het graafschap Vlaanderen.⁹ Hoewel de stad toen economisch gezien steeds meer in de schaduw van de metropool Antwerpen kwam te staan, bleef Brugge weliswaar nog steeds een belangrijk centrum voor de textielsector. Hiervan getuigde bijvoorbeeld de blijvende aanwezigheid van de Engelse wolstapel, die er sinds de veertiende eeuw was gevestigd.¹⁰

⁴ Zie Pollmann, 'Catholics and Community', 185-186; Pollmann, 'Countering the Reformation in France and the Netherlands', 102-103, 118-119.

⁵ Binnen het kader van mijn ongepubliceerde masterscriptie heb ik namelijk de mate waarin protestantse begrafenis in Antwerpen en Brugge voor controversen hebben gezorgd tijdens de Nederlandse Opstand geanalyseerd en vergeleken. Zie T. Bousard, *Rust in vrede? Begrafenis en religieuze controversen in Antwerpen en Brugge tijdens de Nederlandse Opstand (1565-1585)*, Onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2013.

⁶ Pollmann, 'Countering the Reformation in France and the Netherlands', 88-91.

⁷ J. Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren. 76), I, Brussel, 1975, 151.

⁸ V. Soen, 'Reconquista and Reconciliation in the Dutch Revolt: The Campaign of Governor-General Alexander Farnese (1578-1592)', *Journal of Early Modern History*, 16 (2012), 2, 6.

⁹ P. Arnade, *Beggars, Iconoclasts, and Civic Patriots: The Political Culture of the Dutch Revolt*, Ithaca (New York), 2008, 95-96.

¹⁰ Zie Arnade, *Beggars, Iconoclasts, and Civic Patriots*, 95-96; Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen*, I, 167 noot 250.

Vanuit religieus oogpunt werd Brugge op 12 mei 1559 omgevormd tot bisschopszetel van het gelijknamige nieuwe bisdom. Voordien ressorteerde de stad onder het diocees Doornik, waar zich de voormalige bisschopszetel bevond.¹¹ Door de beperkte wereldlijke inmenging van de plaatsvervangende vicaris te Brugge kwam het stedelijke bestuur haast uitsluitend aan de magistraatsleden toe.¹² De oprichting van de bisschoppelijke zetel zou hier echter verandering in brengen.

Juridisch gezien beschikten enkel de katholieke meerderheid en sommige andersgelovige handelaars over religieuze rechten en ruimte(n) voor het voltrekken van hun begrafenissen. Zo mochten de leden van de Engelse handelsnatie bijvoorbeeld de westelijk gelegen Sint-Joriskapel sinds het midden van de veertiende eeuw voor hun religieuze diensten benutten.¹³ De meerderheid van de Brugse andersgelovigen diende zich hiervoor echter elders of clandestien te organiseren.

GROEIEND CONFLICT TUSSEN BISSCHOP EN STADSMAGISTRAAT (1562-1565)

Vanaf 8 februari 1562 oefende Pieter de Corte of Petrus Curtius als eerste het ambt van bisschop van het toen recent opgerichte diocees Brugge uit.¹⁴ Als voormalig inquisiteur en vertegenwoordiger van het Concilie van Trente (1545-1563) ijverde Curtius voor een rechtlijnig religieus beleid te Brugge.¹⁵ Hij kon hiervoor rekenen op de steun van verschillende reguliere geestelijken, zoals de dominicaan Alfonso de San Emiliano en de augustijn Lorenzo de Villavicencio. Beiden wierpen zich tijdens de jaren 1562-1565 op als fervente Spaanse protagonisten van het orthodoxe rooms-katholicisme en moedigden de bisschoppelijke initiatieven resoluut aan.¹⁶

Op funerair vlak verzette Curtius zich tegen het begraven van niet-katholieken in gewijde aarde. Geheiligde grond diende volgens de roomse geloofsleer namelijk voorbehouden te worden voor gelovigen die voor hun dood de laatste sacramenten hadden ontvangen, zijnde de biecht, de communie en/of het heilig oliesel.¹⁷ Door hun geloof in de predestinatieleer verwierpen de protestan-

¹¹ E. Van Mingroot, 'Pieter de Corte (1562-1567)', M. Cloet, B. Janssens De Bisthoven en R. Boudens, *Het bisdom Brugge (1559-1984): Bisschoppen, priesters, gelovigen*, Brugge, 1984, 34.

¹² E. Van Mingroot, 'Oprichting en omschrijving van het bisdom', M. Cloet, B. Janssens De Bisthoven en R. Boudens, *Het bisdom Brugge (1559-1984): Bisschoppen, priesters, gelovigen*, Brugge, 1984, 17.

¹³ Dit bedehuis maakte deel uit van het convent van de karmelieten of Onze-Lieve-Vrouwebroeders. Zie Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen*, I, 164, 164 noot 234.

¹⁴ Van Mingroot, 'Pieter de Corte', 34.

¹⁵ Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen*, I, 158.

¹⁶ Zie Ibidem, 165-167; Van Mingroot, 'Pieter de Corte', 37.

¹⁷ Zie P. Roberts, 'Contesting sacred space: burial disputes in sixteenth-century France', B. Gordon en P. Marshall red., *The Place of the Dead: Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*, Cambridge, 2000, 139; E. Muir, *Ritual in Early Modern Europe* (New Approaches to European History. 33), 2de uitg., Cambridge en New York, 2005, 53; B.J. Kaplan, *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Cambridge (Massachusetts), 2007, 94-95.

ten deze roomse *ritual industry of death*.¹⁸ Om te vermijden dat andersgelovigen de traditionele katholieke begraafplaatsen zouden ‘vervuilen’ of ontheiligen, pleitte Curtius ervoor dat ze buiten de Brugse stadswallen ter aarde werden besteld. Dit stuitte op hevige tegenreactie van de anglicaanse koopmannen, die zich allereerst van hun funeraire privileges beroofd zagen. Daarnaast beschouwden ze de profane aarde buiten de stadsmuren als een oneervolle laatste rustplaats.¹⁹ Die ruimte werd binnen de roomse gemeenschap immers voorbehouden voor de begraving van marginale, ondeugdzaame gelovigen, zoals misdadigers, geëxcommuniceerden en diegenen die ten gevolge van zelfmoord het leven lieten.²⁰ Misnoegd kaartten de leden van de Engelse handelsnatie te Brugge de zaak dan ook bij het stadsbestuur aan.²¹

Hoewel Curtius en de stadsmagistraten aanvankelijk nog een goede verstandhouding onderhielden, geraakten ze door deze funeraire kwestie vanaf het najaar van 1563 in een lang bevoegdheidsconflict verwickeld.²² Plots dienden de wereldlijke wethouders een geestelijke machthebber naast zich te dulden. Om de commerciële belangen van de stad te behartigen, riepen de magistraten de hulp in van Margaretha van Parma, de toenmalige landvoogdes. Zij schaarde zich meerdere malen aan hun zijde. Naar het voorbeeld van onder meer Antwerpen drong de landvoogdes er bij Curtius op aan een toleranter Brugs begrafenisbeleid te voeren.²³ De bisschop bond onwillig in en diende de ter aarde bestelling van niet-katholieken in gewijde grond aanvankelijk dus toe te laten.²⁴

Onder andere een vernietigend verslag over dit conflict van de hand van Villavicencio aan Filips II bracht hier verandering in.²⁵ Na inzage ervan bevestigde de Habsburgse vorst immers op 13 mei 1565 de bisschoppelijke suprematie inzake religieuze aangelegenheden.²⁶ Voortaan vormden de profane aarde buiten de stadsmuren de laatste rustplaats van Brugse protestanten of, ruimer beschouwd, andersgelovigen. De boodschap van Curtius was duidelijk: niet-katholieken maakten geen volwaardig deel uit van de Brugse geloofsgemeenschap.

¹⁸ Zie Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, 58; K.P. Luria, ‘Separated by Death? Burials, Cemeteries, and Confessional Boundaries in Seventeenth-Century France’, *French Historical Studies*, 24 (2001), 194; S.C. Karant-Nunn, *The reformation of ritual: An interpretation of early modern Germany* (Christianity and society in the modern world), Londen en New York, 2007, 149.

¹⁹ Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen*, I, 164, 166-167.

²⁰ Zie Roberts, ‘Contesting sacred space’, 139; Kaplan, *Divided by Faith*, 95.

²¹ Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen*, I, 164.

²² Van Mingroot, ‘Pieter de Corte’, 35.

²³ Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen*, I, 167, 167 noot 250.

²⁴ *Ibidem*, 167.

²⁵ Villavicencio’s negatieve rapporten, waarin hij de toenmalige omstandigheden te Brugge aanklaagde, lagen aan de basis van de latere zogenaamde Segoviabrieven van Filips II. Hierin verklaarde hij onder meer zijn antiprotestantse geloofspolitiek te willen voortzetten. Zie Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen*, I, 153, 168; G. Dorren, ‘Lorenzo de Villavicencio en Alonso del Canto. Twee Spaanse informanten over de Nederlandse elite (1564-1566)’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 111 (1998), 354, 359-360.

²⁶ Decavele, *De dageraad van de Reformatie*, I, 170.

DE SUPREMATIE VAN DE BRUGSE BISSCHOPPEN (1565-1578)

Na de dood van Curtius, op 16 oktober 1567, zetten zijn opvolgers het rechtlijnige beleid van hun voorganger voort.²⁷ Onder zowel de plaatsvervangende vicarissen-generaal als de nieuwe bisschop Remi Drieux of Remigius Driutius kenden de Brugse protestanten geen officiële bewegingsvrijheid voor de uitvoering van hun begrafenis *intra muros*.²⁸ De hoogste kerkelijke gezagsdragers werden hierin voornamelijk door de centrale overheid gesteund. Zo behartigden de hertog van Alva en Luis de Requesens, de toenmalige landvoogden, actief de belangen van de katholieke zaak in de door hen gecontroleerde gebieden.²⁹ Net als zijn voorganger ontfermde de op 4 december 1569 ingehuldigde Driutius zich persoonlijk over de problematiek van de rechtgelovigheid van zijn religieuze onderdanen.³⁰ Hij wendde bijvoorbeeld het op circa 25 juli 1570 afgekondigde generaal pardon aan als een instrument in zijn bekeringsstrijd tegen de protestanten. Door zijn inspanningen wist de bisschop na het verzoeningsoffensief dan ook het succesvolle aantal van 4000 reconciliaties aan Alva voor te leggen.³¹ Door zowel de oprichting van het pastoraal kleinseminarie als de stichting van het eerste Brugse jezuïetencollege, begunstigde Driutius daarnaast de verspreiding van de Tridentijnse decreten in zijn diocees.³²

De bisschoppen waren tijdens de jaren 1565-1578 de voornaamste hoeders van het katholicisme te Brugge. Ze beschouwden de strijd tegen de Reformatie als een duidelijk interne aangelegenheid die enkel door theologen kon worden gevoerd. De roomse gelovigen dienden daarentegen een zo vroom mogelijke levenswandel na te streven. Het leiderschap van de bisschoppen werkte de katholieke strijdbaarheid te Brugge dus niet in de hand, zoals aangetoond door Pollmann.³³

Naast het krachtdadig beleid van de bisschoppen zorgde ook het verloop van de Opstand ervoor dat het rooms-katholicisme het openbare religieuze leven in de stad tot 1578 domineerde. Zo bleef Brugge tijdens het wonderjaar of *annus mirabilis* gespaard van de Beeldenstorm. Door de militaire steun van Lamoraal van Egmond, de toenmalige Vlaamse gouverneur, en efficiënte

²⁷ Van Mingroot, 'Pieter de Corte', 39.

²⁸ Zie Ibidem; E. Van Mingroot, 'Remi Drieux (1569-1594)', M. Cloet, B. Janssens De Bisthoven en R. Boudens, *Het bisdom Brugge (1559-1984): Bisschoppen, priesters, gelovigen*, Brugge, 1984, 40.

²⁹ Voor voorbeelden van Requesens' uiteenlopende initiatieven, zie G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie: Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*, Antwerpen, 1996, 170-171, 175-176.

³⁰ Van Mingroot, 'Remi Drieux', 41, 48.

³¹ V. Soen, *Geen pardon zonder Paus! Studie over de complementariteit van het koninklijk en pauselijk generaal pardon (1570-1574) en over inquisiteur-generaal Michael Baius (1560-1576)* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Nieuwe Reeks. 14), Brussel, 2007, 206, 215-216, 221.

³² Van Mingroot, 'Remi Drieux', 46-47.

³³ Pollmann, 'Countering the Reformation in France and the Netherlands', 103, 110, 114.

voorzorgmaatregelen verhinderden de wethouders dat de rondtrekkende iconoclasten *non seulement ladicte ville, ... mais aussy generalement tout le plat pays alentour* binnendrongen.³⁴ Brugge was zelfs één van de weinige plaatsen waar niet alleen de algemene rust, maar ook de roomse eredienst grotendeels werden gevrijwaard.³⁵ In tegenstelling tot in verschillende andere steden, zoals Antwerpen, functioneerde de Beeldenstorm er dan ook niet als katalysator van de, weliswaar veelal temporele, protestantse emancipatie.³⁶

De afkondiging van de Pacificatie van Gent op 8 november 1578, een andere belangrijk evenement tijdens de Opstand, bevestigde grotendeels het toenmalig religieuze *status quo*.³⁷ Dit pragmatisch vredescontract tussen de loyale en rebelse gewesten herbevestigde namelijk de suprematie van de rooms-katholieke religie.³⁸ Hierdoor diende de hervormde minderheid zich nog steeds clandestien in Brugge te organiseren. Het verdrag leidde echter wel tot de vernieuwing van het protestantse zelfvertrouwen en de doorbraak van de radicale calvinisten te Gent. Zo pleegden ze er op 28 oktober 1577 een succesvolle staatsgreep.³⁹ De gereformeerden wilden van Gent het nieuwe Genève – of volgens Anne-Laure Van Bruaene ook wederom het oude Gent – maken en van daaruit het hele Vlaamse graafschap tot één Calvinistische Republiek omvormen.⁴⁰ Met dit doel voor ogen zetten ze de koningsgezinde Driutius rond eind oktober 1577 gevangen en maakten ze zich op 20 maart 1578 meester van Brugge.⁴¹ Hierdoor werd ook in deze stad een nieuw bewind geïnstalleerd, waardoor de calvinisten geleidelijk aan meer en meer politieke macht en religieuze bewegingsvrijheid verwierven.⁴² De Pacificatie van Gent vormde dus een indirecte mogelijkhedenvoorwaarde voor zowel de uitbouw

³⁴ Zie L. Vandamme, 'Het Calvinisme te Brugge in beweging (1560-1566)', D. Van Der Bauwhede en M. Goetinck red., *Brugge in de Geuzentijd: Bijdragen tot de Geschiedenis en de Hervorming te Brugge en het Brugse Vrije tijdens de 16de eeuw*, Brugge, 1982, 114; A. Goosens, *Slachtoffer van verraad en intrige: Graaf Lamoraal van Egmond. 1522-1568*, H. Vandormael vert., Leuven, 2007, 129-130, 137.

³⁵ Zie Vandamme, 'Het Calvinisme te Brugge in beweging', 114; C. Coudeville, *Het cultureel beleid te Brugge tijdens het Calvinistisch Bewind (1578-1584)*, 'Historische schets: 2. De Opstand der Nederlanden'.

³⁶ Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, 129-130.

³⁷ A.-L. Van Bruaene, 'Les républiques calvinistes (1577-1585)', A. Morelli red., *Rebelles et subversifs de nos régions: des Gaulois jusqu'à nos jours*, Charleroi, 2011, 83-84.

³⁸ Zie H. Cools, 'Tolerantie gevat in een contract: De Pacificatie van Gent (1576)', J. Tollebeek en H. Te Velde red., *Het geheugen van de Lage Landen*, Rekkem, 2009, 22; G. Marnef, 'Brabants calvinisme in opmars: de weg naar de calvinistische republieken te Antwerpen, Brussel en Mechelen, 1577-1580', *Bijdragen tot de geschiedenis: Religieuze stromingen te Antwerpen voor en na 1585*, 70 (1987), 8.

³⁹ Van Bruaene, 'Les républiques calvinistes', 84.

⁴⁰ Ibidem, 89.

⁴¹ Zie Van Mingroot, 'Remi Drieux', 41-42; J. Decavele, 'Het herstel van het Calvinisme in Vlaanderen in de eerste jaren na de Pacificatie van Gent (1577-1578)', D. Van Der Bauwhede en M. Goetinck red., *Brugge in de Geuzentijd: Bijdragen tot de Geschiedenis en de Hervorming te Brugge en het Brugse Vrije tijdens de 16de eeuw*, Brugge, 1982, 9; N. Debruyne, 'Een Gentse staatsgreep: De gevangenneming van de Hertog van Aarschot en andere edelen te Gent op 28 oktober 1577', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 64 (2010), 188.

⁴² Zie Van Bruaene, 'Les républiques calvinistes', 84-85; Decavele, 'Het herstel van het Calvinisme in Vlaanderen', 16-17; Coudeville, *Het cultureel beleid te Brugge*, 'Historische schets: 4. De radicalisering van het Calvinistisch Bewind te Brugge'.

van de Brugse Calvinistische Republiek, als de funeraire veranderingen die voortaan ten nadele van de katholieken zouden plaatsvinden.

MINDER PUBLIEKE BEWEGINGSVRIJHEID VOOR ROOMSE CLERICI EN LEKEN (1578-1579)

Na de succesvolle staatsgreep van 20 maart 1578 installeerden de radicale Gentse calvinisten een meer staatsgezind stadsbestuur te Brugge. Dit betekende echter niet dat de hervormden voortaan vrij spel hadden. Ter bevordering van een vreedzame co-existentie tussen rooms-katholieken en protestanten kozen de wethouders namelijk aanvankelijk voor een evenwichtspolitiek. In tegenstelling tot hun Gentse tegenhangers volgden zij dus een gematigdere koers, waardoor de protestantisering van het Brugse publieke leven zich geleidelijker zou voltrekken.⁴³

Hoewel de magistraten officieel de bepalingen van de Pacificatie van Gent navolgden, traden ze officieus veelal niet zo hardhandig op tegenover de zich steeds sterker manifesterende calvinisten.⁴⁴ Bovendien trokken de wereldlijke wethouders geleidelijk aan meer religieuze bevoegdheden naar zich toe. Dit stootte voornamelijk op verzet bij de reguliere en in mindere mate de seculiere Brugse geestelijken. Zo stuurden ze bijvoorbeeld meerdere verzoekschriften waarin ze bij de stadsbestuurders aandrongen op een meer rigoureuus optreden tegenover de gereformeerden. Deze rekwesten bleven echter meestal dode letter.⁴⁵ De kanunniken van het Sint-Donaaskapittel daarentegen, die sinds de gevangenschap van Driutius ressorteerden onder de vicaris-generaal Jacob Vereecke of Eeckius, stelden zich gematigder op.⁴⁶ Tijdens de jaren 1578-1579 waren het dan ook vooral de reguliere geestelijken die zich opwierpen als voorvechters van de roomse zaak te Brugge.

De wethouders zouden de sterk antiprotestantse en koningsgezinde bedelorden echter steeds meer wantrouwen en viseren.⁴⁷ Hun misnoegen jegens deze reguliere clerici bereikte een hoogtepunt tijdens het voorjaar en de zomer van 1578. Toen arresteerden ze wellicht ongegrond een groot aantal minderbroeders of minorieten op verdenking van homoseksuele praktijken. Van de vijftien bestrafte bedelmonniken werden er drie tot de brandstapel veroor-

⁴³ Zie Decavele, 'Het herstel van het Calvinisme in Vlaanderen', 17; Coudeville, *Het cultureel beleid te Brugge*, 'Historische schets: 3. Brugge in de zestiende eeuw'.

⁴⁴ Decavele, 'Het herstel van het Calvinisme in Vlaanderen', 17-20.

⁴⁵ Zie Ibidem, 17, 20; A.C. De Schrevel, 'Rectifications historiques', *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 69 (1926), 303-305.

⁴⁶ Zie Van Mingroot, 'Remi Drieux', 43; *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux en Flandre 1577-1584*, A.C. De Schrevel ed. (Société d'Émulation de Bruges. Mélanges. 10), III., Brugge, 1928, 493-494; Resolutie van de Brugse magistraat, 27 april 1579 (nr. 756).

⁴⁷ Zie Decavele, 'Het herstel van het Calvinisme in Vlaanderen', 18; J. Decavele, 'Brugse en Gentse mendicanten op de brandstapel in 1578', H. Soly en R. Vermeir red., *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber Amicorum prof. dr. M. Baelde*, Gent, 1993, 91.

deeld.⁴⁸ De Brugse magistraten wendden het voorval duidelijk aan ter ontmanteling van niet alleen de reguliere, maar ook de seculiere geestelijkheid. In de nasleep van het gebeuren bepaalden ze immers dat achtereenvolgens de minderbroeders, jezuiten, dominicanen en augustijnen de stad binnen de hen opgelegde termijn dienden te verlaten.⁴⁹ Niet toevallig hadden deze orden zich als fervente tegenstanders van de Reformatie en het staatse bewind geprofileerd.⁵⁰ Onder beperkende voorwaarden, zoals het zoeken naar een nieuw onderkomen en het dragen van een wereldlijk habijt, mochten ze, indien gewenst, blijven.⁵¹ Bijgevolg verlieten een groot aantal reguliere clerici de stad en kwamen de door hen benutte kloosters en kapellen leeg te staan.

Op 31 oktober 1578 vaardigden de schepenen daarenboven een gelijkaardig hallengebod uit met betrekking tot de seculiere geestelijken. *Alle vremde priesters ende religieusen* moesten de stad binnen de acht dagen verlaten, tenzij de magistraatsleden hen toestemming verleenden om te blijven.⁵² De clerici die daarentegen in Brugge geboren waren of er het poorterrecht bezaten, dienden zich binnen diezelfde termijn te laten registreren bij de deken van hun parochie.⁵³ Terwijl de wereldlijke machthebbers zo hun greep op de aanwezige geestelijken vergrootten, zagen de katholieke gelovigen zich voortaan beroofd van een groot aantal religieuze leidersfiguren of funeraire begeleiders.

Na het terugdringen van de klerikale weerstand legaliseerden de Brugse wethouders de door hen gevoerde evenwichtspolitiek in de zomer en het najaar van 1578. Zo kondigden ze op respectievelijk 30 juli en 8 november 1578 de door Willem van Oranje geïnitieerde religievredes af.⁵⁴ Deze godsdienstvredes verleenden de calvinisten voor het eerst legale publieke bewegingsvrijheid voor het voltrekken van hun religieuze praktijken. Zo beschikten ze voortaan over locaties *intra muros* voor de voltrekking van hun begrafenissen. Hoewel de gereformeerden aanvankelijk een profane ruimte, namelijk het centraal gelegen Prinsenhof, toegewezen kregen, kenden de magistraten hen al snel

⁴⁸ Decavele, 'Brugse en Gentse mendicanten op de brandstapel', 73, 77, 79, 83-84, 88.

⁴⁹ Zie Coudeville, *Het cultureel beleid te Brugge*, 'Historische schets: 4. De radicalisering van het Calvinistisch Bewind te Brugge'; *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux*, II, 33: Resolutie van de Brugse magistraat, 8 augustus 1578 (nr. 233); Ibidem, 47-48: Rekwest van P. Robert Claeysone aan de Brugse magistraat, 14 augustus 1578 (nr. 239); Ibidem, 182-183: Resolutie van de Brugse magistraat, 11 oktober 1578 (nr. 319).

⁵⁰ Zie Decavele, 'Het herstel van het Calvinisme in Vlaanderen', 18; Coudeville, *Het cultureel beleid te Brugge*, 'Historische schets: 4. De radicalisering van het Calvinistisch Bewind te Brugge'.

⁵¹ Coudeville, *Het cultureel beleid te Brugge*, 'Hoofdstuk I: II. Houding tegenover de geestelijken'.

⁵² Zie Ibidem; *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux*, II, 295: Hallengebod van de Brugse magistraat, 31 oktober 1578 (nr. 368).

⁵³ *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux*, II, 295: Hallengebod van de Brugse magistraat, 31 oktober 1578 (nr. 368).

⁵⁴ Zie Ibidem, I, 575-576: Resolutie van de Brugse magistraat, 30 juli 1578 (nr. 219); Coudeville, *Het cultureel beleid te Brugge*, 'Hoofdstuk I: I. Kerken en kloosters'; Decavele, 'Het herstel van het Calvinisme in Vlaanderen', 24; L. Vandamme, 'De calvinistische kerkorganisatie in Brugge, 1581-1584', A. Bauwens e.a. red., *Opstand en verval. Aspecten van het dagelijks leven in het Brugse tijdens de laatste decennia van de 16de eeuw*, Brugge, 1987, 34.

geheiligde plaatsen toe.⁵⁵ Meer specifiek beschikten ze bijvoorbeeld in de zomer en het najaar van 1578 over de noordoostelijk te situeren Sint-Annakerk en het zuidoostelijk gelegen klooster van de inmiddels vertrokken franciscanen.⁵⁶ De boodschap van de wereldlijke machthebbers was duidelijk: niet alleen rooms-katholieken, maar ook calvinisten behoorden tot de Brugse geloofsgemeenschap.

Terwijl de gereformeerden hun funeraire, en ruimer beschouwd religieuze, rechten en ruimten zagen uitbreiden, werden die van hun roomse tegenhangers geleidelijk aan meer beperkt. Zoals reeds aangehaald, zorgden de religievredes er allereerst voor dat de katholieke gelovigen enkele van hun traditionele cultusplaatsen aan de calvinisten verloren. Daarnaast beperkten zowel de godsdienstvredes als latere voorschriften ook hun rituele vrijheid. Zo verboden de stadsbestuurders op 22 januari 1579 bijvoorbeeld enig klokkengelui in de parochiekerken voor het slaan van de *poortclocke*.⁵⁷ Alle roomse diensten, en dus ook de begrafenisceremonies, die ervoor plaatsvonden, dienden bijgevolg *zonder* [traditioneel] *geluyt* te geschieden.⁵⁸ Bovendien beslisten de schepenen op 27 april 1579 om de Heilig-Bloedprocessie op grond van de Eeuwige Religievrede (8 november 1578) dat jaar niet te laten uitgaan.⁵⁹ Deze belangrijke rooms-katholieke ommegang vond jaarlijks op Hemelvaartsdag plaats en vertrok aan de centraal gelegen Sint-Basiliuskapel, waar het relikwie van het Heilig Bloed werd bewaard.⁶⁰ De Eeuwige Religievrede verbood echter niet alleen de uitvoering van publieke optochten, maar ook de katholieke ingebruikname van de stedelijke kapellen.⁶¹ De roomse Bruggelingen zagen zich bijgevolg beroofd van één van hun voornaamste religieuze tradities.

De steeds grotere beknotting van de traditionele publieke bewegingsvrijheid van zowel de katholieke geestelijken als gelovigen had twee belangrijke gevolgen. Ten eerste groeide het zelfbewustzijn van vooral de calvinisten, wat op 25 september 1578 leidde tot de uitbraak van een beeldenstorm te Brugge. Voor het eerst werd de roomse eredienst er tijdelijk gestaakt.⁶² Ten tweede namen de spanningen tussen de beide confessionele groepen geleidelijk aan meer en meer toe. Onder de rooms-katholieken ontstond zelfs een brede mili-

⁵⁵ Zie *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux*, I, 576: Resolutie van de Brugse magistraat, 30 juli 1578 (nr. 219); Coudeville, *Het cultureel beleid te Brugge*, 'Hoofdstuk 1: I. Kerken en kloosters'.

⁵⁶ Zie *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux*, II, 85-86: Resoluties van de Brugse magistraat, 28-29 augustus 1578 (nr. 264); Coudeville, *Het cultureel beleid te Brugge*, 'Hoofdstuk 1: I. Kerken en kloosters'; Decavele, 'Brugse en Gentse mendicanten op de brandstapel', 89.

⁵⁷ *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux*, III, 123: Resolutie van de Brugse magistraat, 22 januari 1579 (nr. 566).

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem, 493-49: Resolutie van de Brugse magistraat, 27 april 1579 (nr. 756).

⁶⁰ Zie Arnade, *Beggars, Iconoclasts, and Civic Patriots*, 24; *Sanguis Christi*, 'De processie: De geschiedenis'.

⁶¹ *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux*, II, 324-325: Religievrede afgekondigd te Brugge, 8 november 1578 (nr. 380).

⁶² Decavele, 'Het herstel van het Calvinisme in Vlaanderen', 24.

tante oppositie, die ook sterk royalistisch was.⁶³ De vreedzame co-existentie die de wereldlijke machthebbers aanvankelijk aan de hand van beide religievredes hadden nagestreefd, bleek dus steeds moeilijker te realiseren.

DE DOORBRAAK VAN HET RADICAAL CALVINISTISCH BEWIND (1579-1582)

Tijdens de zomer van 1579 bereikte de polarisatie tussen katholieken en protestanten te Brugge een hoogtepunt. De magistratsleden beslisten namelijk zich begin juli 1579 te vervoegen bij de radicaal staatsgezinde en calvinistisch georiënteerde Unie van Utrecht.⁶⁴ Hierna bezetten de rooms-katholieken de Burg en eisten ze onder andere de aansluiting bij de Unie van Atrecht. De leden van dit samenwerkingsverband hadden zich daarentegen wederom met Filips II gereconcilieerd en zwerden bij de suprematie van het catholicisme.⁶⁵ Aangezien de stadsbestuurders niet al hun eisen inwilligden, probeerden sommige resterende roomse geestelijken en gelovigen samen het toenmalige bewind omver te werpen.⁶⁶ Hoewel moeilijk te achterhalen viel of de katholieke clerici de leken hiertoe hadden aangespoord, streden ze voor het eerst samen voor de roomse zaak. Ondanks hun samenwerking sloegen de wethouders er weliswaar nipt in de roomse staatsgreep te verijdelen en de gevestigde orde te handhaven.⁶⁷

In de directe nasleep van het gebeuren pakten de stadsbestuurders niet alleen de katholieke gelovigen, maar ook, en vooral, de geestelijken aan. Allereerst werden een veertigtal rooms-katholieke opstandelingen gestraft.⁶⁸ Daarnaast bepaalden de magistratsleden op 11 juli 1579 dat zowel de nog aanwezige niet-Brugse clerici als de kloosterloze religieuzen de stad binnen de drie dagen moesten verlaten. Enkel mits hun toestemming mochten ze, indien gewenst, blijven.⁶⁹ Zo poogden de wethouders zich opnieuw van een deel van de resterende clerus, waarvan velen de roomse oppositiebeweging actief hadden gesteund, te ontdoen.⁷⁰ Bijgevolg verloren de roomse gelovigen wederom een aanzienlijk aantal van hun religieuze leiders.

⁶³ Zie Coudeville, *Het cultureel beleid te Brugge*, 'Historische schets: 4. De radicalisering van het Calvinistisch Bewind te Brugge'; A. Duke, 'Calvinist Loyalism: Jean Haren, Chimay and the Demise of the Calvinist Republic of Bruges', J. Pollmann en A. Spicer red., *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Aldershot, 2009, 256.

⁶⁴ Zie Coudeville, *Het cultureel beleid te Brugge*, 'Historische schets: 4. De radicalisering van het Calvinistisch Bewind te Brugge'; Duke, 'Calvinist Loyalism', 256.

⁶⁵ Duke, 'Calvinist Loyalism', 256.

⁶⁶ Coudeville, *Het cultureel beleid te Brugge*, 'Historische schets: 4. De radicalisering van het Calvinistisch Bewind te Brugge'.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Coudeville, *Het cultureel beleid te Brugge*, 'Historische schets: 4. De radicalisering van het Calvinistisch Bewind te Brugge'.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ibidem.

Op iets langere termijn leidde de revolte van 4 juli 1579 bovendien tot de doorbraak van een duidelijk radicaler calvinistisch bewind te Brugge.⁷¹ De (pro-)gereformeerde schepenen die deel uitmaakten van het sinds 2 september 1579 grotendeels vernieuwde stadsbestuur zouden de uitbouw van vooral de calvinistische kerkorganisatie namelijk op verschillende manieren ondersteunen.⁷² Zo startten ze tijdens de jaren 1579-1580 ten eerste een grootschalige inventarisatie en verkoop van katholieke kerk- en kloostergoederen. De opbrengsten hiervan werden vooral aangewend ter financiering van de gereformeerde noden en militaire aangelegenheden.⁷³ Ten tweede slaagden de calvinisten er met medewerking van de stedelijke overheid in zich stapsgewijs alle parochiekerken toe te eigenen tijdens de jaren 1580-1582. Terwijl de Nederlandstalige gemeente achtereenvolgens de kerken van Sint-Walburga, Sint-Jacobs, Sint-Salvator, Onze-Lieve-Vrouwe en Sint-Gillis verwierf, verkreeg de Franstalige de inmiddels gedegradeerde Sint-Donaaskerk. Enkel het parochiale bedehuis van Sint-Anna, dat in de loop van het jaar 1581 was afgebroken, viel niet in gereformeerde handen.⁷⁴

In tegenstelling tot de voormalige roomse parochiekerken en bijhorende kerkhoven verloren de meeste kloosters onder het gereformeerde bewind hun godsdienstige functie. De stedelijke gezagsdragers verwereldlijkten namelijk zowel een groot aantal mannen- als vrouwenconventen en lieten deze ofwel afbreken, ofwel verbouwen naargelang de nieuwe functie ervan.⁷⁵ Zo werden op de plaats van het kort na 26 juli 1580 vernielde minderbroederklooster bijvoorbeeld een blekerij en een houtmarkt opgericht.⁷⁶ Enkel de kloosterlijke gebouwen van de orden die eveneens een belangrijke maatschappelijke rol vervulden, bleven onaangetaast. Zo mochten de cellebroeders door hun werken van barmhartigheid, waaronder het verzorgen van zieken en het begraven van doden, tot dan toe hun convent blijven benutten.⁷⁷ Het merendeel van het resterende kloosterleven te Brugge werd tijdens de jaren 1580-1581 weliswaar aan banden gelegd.

Naast de ondersteuning van de calvinistische kerkorganisatie bleven de wethouders de nog aanwezige en in hun ogen overbodige katholieke clerici viseren.⁷⁸ Zoals reeds aangehaald, wierpen de meeste resterende geestelijken zich immers veelal op als protagonisten van de roomse zaak. Dit bemoeilijkte niet alleen de installatie, maar ook de legitimatie van de nieuwe orde voor de

⁷¹ Zie Ibidem; Vandamme, 'De calvinistische kerkorganisatie in Brugge', 34.

⁷² Coudeville, *Het cultureel beleid te Brugge*, 'Historische schets: 4. De radicalisering van het Calvinistisch Bewind te Brugge'.

⁷³ Vandamme, 'De calvinistische kerkorganisatie in Brugge', 37.

⁷⁴ Zie Ibidem; Coudeville, *Het cultureel beleid te Brugge*, 'Hoofdstuk 1: I. Kerken en kloosters'.

⁷⁵ Coudeville, *Het cultureel beleid te Brugge*, 'Hoofdstuk 1: I. Kerken en kloosters'.

⁷⁶ Zie Ibidem; Decavele, 'Brugse en Gentse mendicanten op de brandstapel', 89.

⁷⁷ Coudeville, *Het cultureel beleid te Brugge*, 'Hoofdstuk 1: I. Kerken en kloosters'.

⁷⁸ Ibidem, 'Hoofdstuk 1: II. Houding tegenover de geestelijken'.

wereldlijke machthebbers. Met het oog hierop zetten ze op 31 mei 1580 Eeckius uit zijn ambt, waardoor de werking van het bisdom stilviel en de rooms-katholieke stedelingen het zonder hoogste kerkleider moesten stellen.⁷⁹

HET EINDE VAN DE KATHOLIEKE CULTUS (1581-1584)

Na de verdere uitbouw van de Calvinistische Republiek en de volledige ontmanteling van het klerikale leven schroefden de stadsbestuurders de roomse religieuze bewegingsvrijheid verder terug. De resoluties van 27 en 28 juni 1581 vormden hiervan het culminatiepunt. Van toen af aan verboden de schepenen namelijk *generalick d'exercitie vande catholycke ende alle andere religies dan de ghereformeerde*.⁸⁰ Het stedelijk besluit vervatte echter geen concrete bepalingen omtrent de uitvoering van roomse teraardebestellingen. Ook de daaropvolgende, bewaarde funeraire voorschriften vermeldden geen duidelijk onderscheid (meer) tussen roomse en hervormde rituelen of begraafplaatsen.⁸¹ Bijgevolg viel moeilijk te achterhalen waar en onder welke eventuele, beperkende voorwaarden de katholieken hun overledenen voortaan mochten begraven.

De stedelijke prescripties die tijdens het uitbreken van de pest in de jaren 1582-1584 werden uitgevaardigd, brachten weliswaar enige verandering in het toenmalige Brugse funeraire leven en landschap teweeg.⁸² De hoge mortaliteit maakte een verschillende behandeling van de overledenen naargelang hun religieuze overtuiging namelijk praktisch onmogelijk. Daarom legden de magistraten zowel de protestanten als de katholieken dezelfde rituele en ruimtelijke beperkingen op. Vanuit funerair oogpunt had de pestepidemie tijdens de laatste jaren van de Calvinistische Republiek dus een egaliserend effect.

Terwijl de roomse gelovigen zich tijdens de zomer van 1579 agressief én collectief verzetten tegen de pro-calvinistische maatregelen van het stadsbestuur, deden ze dat in juni 1581 niet (meer). Dit bevestigt grotendeels Pollmanns these over de invloed van de klerikale houding op de strijdbaarheid van de katholieke leken.⁸³ De roomse geestelijken hadden zich immers tot

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Zie SAB, *Oud Archief*, 118. Resolutieboeken van de schepenen, 1575-1585, fol. 314v: Resolutie van de Brugse magistraat, 27 en 27 juni 1581; Vandamme, 'De calvinistische kerkorganisatie in Brugge', 34.

⁸¹ Zie ter illustratie SAB, *Oud Archief*, 120. Registers van de hallengeboden, 1574-1583, fol. 391v: Hallengebod van de Brugse magistraat, 10 maart 1582; Ibidem, fol. 407v-408r: Hallengebod van de Brugse magistraat, 2 oktober 1582.

⁸² Zie SAB, *Oud Archief*, 120. Registers, 1574-1583, fol. 391v: Hallengebod van de Brugse magistraat, 10 maart 1582; Ibidem, fol. 408r: Hallengebod van de Brugse magistraat, 2 oktober 1582; W. Weydts, *Chronique flamande, 1571-1584*, É. Varenbergh ed., Gent, Brugge en Den Haag, 1869, 81.

⁸³ Pollmann, 'Countering the Reformation in France and the Netherlands', 96, 119-120.

dan toe opgeworpen als voornaamste hoeders van het katholicisme te Brugge. Met mogelijk uitzondering van de mislukte staatsgreep op 4 juli 1579 mobiliseerden ze de gelovigen haast niet in hun strijd tegen de Reformatie.⁸⁴ De katholieke leken vonden het mede hierdoor wellicht niet vanzelfsprekend om het gezamenlijk voor hun geloof op te nemen. Hoewel de meesten ontevreden waren met de toenmalige situatie, zagen ze wellicht geen andere mogelijkheid dan het nieuwe religieuze regime te aanvaarden of clandestien te omzeilen.⁸⁵

Onder het gouverneurschap van de hertog van Anjou (1582-1583) leefde de katholieke hoop te Brugge even op. Zo dachten velen dat de nieuwe landvoogd de antikatholieke maatregelen van het inmiddels volledig calvinistische stadsbestuur mogelijk kon terugschroeven.⁸⁶ Anjou slaagde er tijdens zijn korte verblijf in de stad, van 17 juli tot 19 augustus 1582, echter niet in enige toegevingen ten aanzien van de katholieken af te dwingen.⁸⁷ Het religieuze *status quo* ten voordele van de calvinisten bleef dus tot eind mei 1584 gehandhaafd.

EEN KRACHTIG KATHOLIEK HERSTEL NA DE TERUGKEER VAN DRIUTIUS (24 MEI 1584)

In de loop van het voorjaar van 1584 sloeg Alexander Farnese erin Brugge te heroveren en wederom met Filips II te verzoenen.⁸⁸ Het op 20 mei 1584 uitgevaardigde reconciliatieverdrag betekende *de facto* een terugkeer naar de religieuze toestand van voor 1578.⁸⁹ Het akkoord erkende namelijk de suprematie van het katholicisme en verbood elke publieke uitvoering van de protestantse erediensten.⁹⁰ Vier dagen later, op 24 mei 1584, nam Driutius na zijn zevenjarige afwezigheid opnieuw het ambt van bisschop waar.⁹¹ In samenwerking met Farnese wilde hij de orde van voor de Calvinistische Republiek zo snel mogelijk herstellen. Zo trok Driutius niet alleen wederom clerici aan naar de stad, maar ook voorzag hij de katholieke Bruggelingen van hun traditionele cultus-

⁸⁴ Coudeville, *Het cultureel beleid te Brugge*, 'Historische schets: 4. De radicalisering van het Calvinistisch Bewind te Brugge'.

⁸⁵ Pollmann, 'Catholics and Community', 191-192.

⁸⁶ A.-L. Van Bruaene, 'Spectacle and Spin for a Spurned Prince. Civic Strategies in the Entry Ceremonies of the Duke of Anjou in Antwerp, Bruges and Ghent (1582)', *Journal of Early Modern History*, 11 (2007), 264-265, 274, 278.

⁸⁷ Van Bruaene, 'Spectacle and Spin for a Spurned Prince', 265-266.

⁸⁸ Duke, 'Calvinist Loyalty', 261, 264-266.

⁸⁹ Ibidem, 267-268.

⁹⁰ Zie Ibidem, 268; C.-F. Custis, *Jaer-boecken der stad Brugge, behelsende de gedenckweerdigste geschiedenissen, de welke soo binnen de selve stad, als daer ontrent, voorgevallen zyn, sedert haere eerste beginnen tot den jegenwoordigen tydt toe*, III., 2de uitgave, Brugge, Joseph Van Praet, 1765, 142.

⁹¹ Hoewel Driutius op 15 augustus 1581 was vrijgekomen, hadden de antiklerikale maatregelen van het inmiddels geradicaliseerde calvinistische bestuur te Brugge een vroegere terugkeer verhinderd. Zie Van Mingroot, 'Remi Driex', 42; Debryne, 'Een Gentse staatsgreep', 210.

plaatsen.⁹² Inzake begrafenissen herwijdde hij bijvoorbeeld verschillende, in zijn ogen ontheiligde, kerkelijke en kloosterlijke begraafplaatsen.⁹³ Door de verzoening met Filips II verwierven de roomse gelovigen ten eerste dus wederom hun traditionele funeraire rechten en ruimten. Ten tweede manifesteerde de Brugse bisschop zich opnieuw als voorname beschermer van de katholieke kerk.

De calvinisten, en ruimer beschouwd de andersgelovigen, waren terug bij af. Gedurende de met Farnese overeengekomen verzoeningstermijn mochten de nog in de stad residerende protestanten hun overgangsrituelen blijven voltrekken, zonder daarbij weliswaar enig schandaal te veroorzaken.⁹⁴ Zo dienden ze hun overleden geloofsgenoten onder beperkte voorwaarden op de hen toegewezen profane plaats(en) ter aarde te bestellen.⁹⁵ Hoewel het aanvankelijk een ruimte *intra muros* betrof, namelijk het centraal gelegen Pand, verkregen ze er al snel één buiten de stadswallen.⁹⁶ Driutius koos dus wederom voor een duidelijke funeraire uitsluitingpolitiek. In tegenstelling tot de jaren 1560, steunde het recent vernieuwde stadsbestuur het rechtlijnig beleid van de Brugse bisschop en koos het voortaan voor een radicaal roomse koers. De samenwerking tussen kerk en staat gaf dus een krachtige impuls aan de Contrareformatie te Brugge.⁹⁷ Ook konden de stedelingen voortaan opnieuw rekenen op de traditionele behartiger van hun religieuze belangen.

BESLUIT: GEEN ECHT KATHOLIEK ACTIVISME TE BRUGGE VOOR 1584

Deze gevalstudie toont aan dat begrafenissen een belangrijk punt van controverse zijn geweest in het zestiende-eeuwse Brugge (1562-1584). Het behoud of de toekenning van funeraire rechten en ruimte vormde een belangrijk strijdpunt van de achtereenvolgens vooral katholiek (1562-1579, 1584) en calvinistisch (1579-1584) georiënteerde religieuze en stedelijke overheden. Bij deze hoofdzakelijk normatieve strijd deden de geestelijken geen beroep op de gelovigen of leken. Tijdens de jaren 1562-1578 en na 24 mei 1584 wierpen de cle-

⁹² Zie V. Soen, 'De reconciliatie van "kettters" in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)', *Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 14 (2005), 355-356; G. Janssen, *The Dutch Revolt and Catholic Exile in Reformation Europe*, Cambridge, 2014, 142-143; A. Spicer, 'After Iconoclasm: Reconciliation and Resacralization in the Southern Netherlands, ca. 1566-85', *Sixteenth Century Journal*, 44/2 (2013), 432.

⁹³ Zie ter illustratie BAB, *Acta episcoporum Brugensium*, B4. Acta Episcopatus van Remi Drieux, fol. 94r: Beschrijving van de herwijding van het Onze-Lieve-Vrouwekerkhof, 15 juli? 1584; BAB, *Acta episcoporum Brugensium*, B4. Acta Episcopatus van Remi Drieux, fol. 129v: Beschrijving van de herwijding van de kapel en het kerkhof van de heilige-geestzusters, 22 februari 1585.

⁹⁴ Zie Duke, 'Calvinist Loyalism', 268; Custis, *Jaer-boecken der stad Brugge*, III, 142; Soen, 'De reconciliatie van "kettters"', 355-356.

⁹⁵ J. Ranson, *Brugge na de reconciliatie met Filips II. De rol van het stadsbestuur in de constructie van de katholieke stadsgemeenschap (1584-1598)*, Onuitgegeven masterproef, Universiteit Gent, Vakgroep Geschiedenis, 2010, 68, 70-71.

⁹⁶ Ranson, *Brugge na de reconciliatie met Filips II*, 64-65, 68.

⁹⁷ *Ibidem*, 71-72.

rici, en dan vooral de bisschoppen, zich namelijk op als voornaamste beschermers van het traditionele funeraire leven en landschap, en meer algemeen de katholieke geloofsleer. Vanuit klerikaal oogpunt dienden de leken immers elk individueel een zo vroom mogelijke levenswandel na te streven. Ook tijdens de Calvinistische Republiek (1578-1584) hielden de clerici vast aan deze overtuiging. Een mogelijke uitzondering vormde de mislukte roomse revolte van 4 juli 1579. Toen verzetten geestelijken en leken zich voor het eerst samen tegen het staatsgezinde en steeds meer pro-calvinistische bewind. De turbulente politieke context bracht dus enige tegenreactie bij de roomse gelovigen teweeg. Van een echt katholiek activisme was tijdens de periode 1562-1584 echter nog geen sprake te Brugge. Deze gevalsstudie bevestigt dus grotendeels Pollmanns these over het verband tussen het passivisme van de katholieke gelovigen en de klerikale houding.

BIBLIOGRAFIE

Uitgegeven bronnen

Recueil de documents relatifs aux troubles religieux en Flandre 1577-1584, A.C. De Schrevel ed. (Société d'Émulation de Bruges. Mélanges. 10), 3 dln., Brugge, 1921-1928.

Weydts, W., *Chronique flamande, 1571-1584*, É. Varenbergh ed., Gent, Brugge en Den Haag, 1869.

Gedrukte bronnen

Custis, C.-F., *Jaer-boecken der stadt Brugge, behelsende de gedenckweerdigste geschiedenissen, de welcke soo binnen de selve stadt, als daer ontrent, voorgevallen zyn, sedert haere eerste beginselen tot den jegenwoordigen tydt toe*, 3 dln., 2de uitgave, Brugge, Joseph Van Praet, 1765.

Onuitgegeven bronnen

Bisschoppelijk Archief Brugge (BAB)

Acta episcoporum Brugensium, B4. Acta Episcopatus van Remi Drieux, 03.02.1576-12.05.1594.

Stadsarchief Brugge (SAB)

Oud Archief, 118. Resolutieboeken van de schepenen, 1575-1585.

Oud Archief, 120. Registers van de hallengeboden, 1574-1583.

Werken

Arnade, P., *Beggars, Iconoclasts, and Civic Patriots: The Political Culture of the Dutch Revolt*, Ithaca (New York), 2008.

- Bousard, T., *Rust in vrede? Begrafenissen en religieuze controversen in Antwerpen en Brugge tijdens de Nederlandse Opstand (1565-1585)*, Onuitgegeven masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 2013.
- Cools, H., 'Tolerantie gevat in een contract: De Pacificatie van Gent (1576)', J. Tollebeek en H. Te Velde red., *Het geheugen van de Lage Landen*, Rekkem, 2009, 19-25.
- Debruyne, N., 'Een Gentse staatsgreep: De gevangenneming van de Hertog van Aarschot en andere edelen te Gent op 28 oktober 1577', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 64 (2010), 167-212.
- Decavele, J., *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren. 76), 2 dln., Brussel, 1975.
- Decavele, J., 'Het herstel van het Calvinisme in Vlaanderen in de eerste jaren na de Pacificatie van Gent (1577-1578)', D. Van Der Bauwhede en M. Goetinck red., *Brugge in de Geuzentijd: Bijdragen tot de Geschiedenis en de Hervorming te Brugge en het Brugse Vrije tijdens de 16de eeuw*, Brugge, 1982, 9-33.
- Decavele, J., 'Brugse en Gentse mendicanten op de brandstapel in 1578', H. Soly en R. Vermeir red., *Beleid en bestuur in de oude Nederlanden. Liber Amicorum prof. dr. M. Baelde*, Gent, 1993, 73-93.
- De Schrevel, A.C., 'Rectifications historiques', *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 69 (1926), 271-330.
- Dorren, G., 'Lorenzo de Villavicencio en Alonso del Canto. Twee Spaanse informanten over de Nederlandse elite (1564-1566)', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 111 (1998), 352-376.
- Duke, A., 'Calvinist Loyalism: Jean Haren, Chimay and the Demise of the Calvinist Republic of Bruges', J. Pollmann en A. Spicer red., *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries*, Aldershot, 2009, 251-272.
- Goosens, A., *Slachtoffer van verraad en intrige: Graaf Lamoraal van Egmond. 1522-1568*, H. Vandormael vert., Leuven, 2007.
- Janssen, G., *The Dutch Revolt and Catholic Exile in Reformation Europe*, Cambridge, 2014.
- Kaplan, B.J., *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Cambridge (Massachusetts), 2007.
- Karant-Nunn, S.C., *The reformation of ritual: An interpretation of early modern Germany* (Christianity and society in the modern world), Londen en New York, 2007.
- Luria, K.P., 'Separated by Death? Burials, Cemeteries, and Confessional Boundaries in Seventeenth-Century France', *French Historical Studies*, 24 (2001), 185-222.
- Marnef, G., 'Brabants calvinisme in opmars: de weg naar de calvinistische republieken te Antwerpen, Brussel en Mechelen, 1577-1580', *Bijdragen tot de geschiedenis: Religieuze stromingen te Antwerpen voor en na 1585*, 70 (1987), 7-21.
- Marnef, G., *Antwerpen in de tijd van de Reformatie: Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*, Antwerpen, 1996.
- Muir, E., *Ritual in Early Modern Europe* (New Approaches to European History. 33), 2de uitg., Cambridge en New York, 2005.

- Pollmann, J., 'Countering the Reformation in France and the Netherlands: Clerical Leadership and Catholic Violence 1560-1585', *Past & Present*, 190 (2006), 83-120.
- Pollmann, J., 'Catholics and Community in the Revolt of the Netherlands', C.S. Dixon e.a. red., *Living with Religious Diversity in Early-Modern Europe* (St Andrews Studies in Reformation History), Farnham en Burlington, 2009, 183-202.
- Ranson, J., *Brugge na de reconciliatie met Filips II. De rol van het stadsbestuur in de constructie van de katholieke stadsgemeenschap (1584-1598)*, Onuitgegeven masterproef, Universiteit Gent, Vakgroep Geschiedenis, 2010.
- Roberts, P., 'Contesting sacred space: burial disputes in sixteenth-century France', B. Gordon en P. Marshall red., *The Place of the Dead: Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*, Cambridge, 2000, 131-148.
- Soen, V., *Geen pardon zonder Paus! Studie over de complementariteit van het koninklijk en pauselijk generaal pardon (1570-1574) en over inquisiteur-generaal Michael Baius (1560-1576)* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Nieuwe Reeks. 14), Brussel, 2007.
- Soen, V., 'De reconciliatie van "kettters" in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)', *Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 14 (2005), 337-362.
- Soen, V., 'Reconquista and Reconciliation in the Dutch Revolt: The Campaign of Governor-General Alexander Farnese (1578-1592)', *Journal of Early Modern History*, 16 (2012), 1-22.
- Spicer, A., 'After Iconoclasm: Reconciliation and Resacralization in the Southern Netherlands, ca. 1566-85', *Sixteenth Century Journal*, 44/2 (2013), 411-433.
- Vandamme, L., 'Het Calvinisme te Brugge in beweging (1560-1566)', D. Van Der Bauwhede en M. Goetinck red., *Brugge in de Geuzentijd: Bijdragen tot de Geschiedenis en de Hervorming te Brugge en het Brugse Vrije tijdens de 16de eeuw*, Brugge, 1982, 102-122.
- Vandamme, L., 'De calvinistische kerkorganisatie in Brugge, 1581-1584', A. Bauwens e.a. red., *Opstand en verval. Aspecten van het dagelijks leven in het Brugse tijdens de laatste decennia van de 16de eeuw*, Brugge, 1987, 33-54.
- Van Bruaene, A.-L., 'Spectacle and Spin for a Spurned Prince. Civic Strategies in the Entry Ceremonies of the Duke of Anjou in Antwerp, Bruges and Ghent (1582)', *Journal of Early Modern History*, 11 (2007), 263-284.
- Van Bruaene, A.-L., 'Les républiques calvinistes (1577-1585)', A. Morelli red., *Rebelles et subversifs de nos régions: des Gaulois jusqu'à nos jours*, Charleroi, 2011, 82-97.
- Van Mingroot, E., 'Oprichting en omschrijving van het bisdom', M. Cloet, B. Janssens De Bisthoven en R. Boudens, *Het bisdom Brugge (1559-1984): Bisschoppen, priesters, gelovigen*, Brugge, 1984, 17-21.
- Van Mingroot, E., 'Pieter de Corte (1562-1567)', M. Cloet, B. Janssens De Bisthoven en R. Boudens, *Het bisdom Brugge (1559-1984): Bisschoppen, priesters, gelovigen*, Brugge, 1984, 33-39.

Van Mingroot, E., 'Remi Drieux (1569-1594)', M. Cloet, B. Janssens De Bisthoven en R. Boudens, *Het bisdom Brugge (1559-1984): Bisschoppen, priesters, gelovigen*, Brugge, 1984, 40-49.

Websites

Coudeville, C., *Het cultureel beleid te Brugge tijdens het Calvinistisch Bewind (1578-1584)* (http://www.ethesis.net/brugge_calvinistisch/brugge_calvinistisch_inhoud.htm).

Geraadpleegd op 5 januari 2015.

Sanguis Christi, [2013] (<http://www.holyblood.com/>). Geraadpleegd op 5 januari 2015.

Hofrituelen en koloniale recuperatie van de Oostendse Compagnie in 18de-eeuws Bengalen en China

Wim DE WINTER

Abstract

This article forms a critique on the formation of a colonial historiography concerning the interactions of the maritime 'Ostend Company' (GIC) in eighteenth century China and India. This historiography has ignored aspects of intercultural communication, which provided the conditions of possibility for any further interaction and exchange. The conceptual influence of colonialism on this discourse, and its recuperation of the Ostend Company's interactions in Bengal, are traced through its manifestations in historiography as well as popular visual culture. This is contrasted with a source-based approach which sheds new light on vital issues of courtly communication as a learning process involving specific acts and symbols.

DE OOSTENDSE COMPAGNIE: HAAR GESCHIEDENIS ALS KOLONIAAL DISCOURS

De Generale Keyserlijke Indische Compagnie (GIC), of 'Oostendse Compagnie', werd in 1722 opgericht naar het voorbeeld van handelscompagnieën zoals de Britse East-India Company (EIC), met als doel het systematisch organiseren van handel vanuit de Oostenrijkse Nederlanden naar China en Bengalen.¹ Aanvankelijk voeren individuele handelsexpedities vanuit Oostende naar Indische kusten, zoals de expeditie van de la Merveille, die reeds in 1717 een factorij stichtte in Cabelon (Sadatpatnam).² Met het oog op de oprichting van de compagnie werden ook oudgediende officieren en schepen van de Britse EIC ingelijfd.³ Zo zond men in 1720 koopman Alexander Hume naar Bengalen om er een handelstoelating te verkrijgen. In 1723 volgde daarop een officiële GIC-reis waarbij Hume, kapitein Harrison en luitenant-generaal Jacobus-André Cobbé een factorij probeerden te stichten om systematische handel voor de Compagnie te ontwikkelen. Uiteindelijk zou men pas in 1726 een factorij kunnen bouwen in Banquibazar (Bengalen).⁴ De GIC kende slechts een kortstondige geschiedenis van overzeese handel en culturele interactie, maar vormde een uitgebreid archief. Dit bestaat uit onderlinge correspondentie tus-

¹ De Winter W., Parmentier J., "Factorijen en Forten. Zuid-Nederlanders in achttiende-eeuws India". In: Goddeeris I. (ed.), *Het Wiel van Ashoka* (Leuven: Lipsius, 2013), 43-46

² Parmentier J., *Oostende & Co. Het verhaal van de Zuid-Nederlandse Oost-Indiëvaart 1715-1735*, (Gent: Ludion, 2002), 77.

³ Parmentier J., "Vriend en Vijand. De Zuid-Nederlanders en de VOC tijdens de achttiende eeuw". In: Parmentier J. (ed.), *Noord-Zuid in Oost-Indisch perspectief* (Zutphen: Walburg, 2005), 151-152.

⁴ De Winter W., Parmentier J., op. cit., 44.

sen personeel en bestuurders, persoonlijke documenten van overzeese GIC-reizigers, en administratieve bronnen zoals gerechtelijke stukken en boekhouding ('journalen') van factorijen en schepen. Wegens hangende proceszaken en een aanzienlijk deel niet-opgeëist kapitaal werd het archief na 1734 verder bewaard in de bovenlokalen van de Antwerpse Beurs, in de hoop het kapitaal te herinvesteren of er zelfs de overzeese handel mee te hernemen. Later verhuisden de archiefstukken naar het Stadsarchief Antwerpen, waar stadsarchivaris Floris Prims ze systematisch zou ontsluiten.⁵ De bronnen met betrekking tot de Aziatische activiteiten van de GIC werden van 1902 tot 1953 door de historici Huisman, Dumont, Laude en Prims aangewend in een koloniale geschiedschrijving.

Huisman publiceerde als onderzoeker aan de ULB in 1902 een eerste politieke en commerciële geschiedenis van de GIC, hiertoe aangespoord door Leopold II via diens afgevaardigde baron Emile de Borchgrave⁶, naar eigen zeggen omdat historici en economen zich in een moment bevonden waarin "koloniale expansie de geesten beroert van hen die de welvaart van België wensen te ontwikkelen"⁷. Het doel van zijn studie was om het bestuur en de daden van de GIC uitgebreid te duiden in haar economische en politieke rol, als product van haar tijd en omgeving. Hiervoor consulteerde hij zowel binnenlandse archieven als diplomatieke bronnen in Wenen, Parijs, Berlijn en Den Haag.⁸ Vervolgens publiceerde kanunnik Floris Prims in 1926 een verhalende geschiedenis van de GIC, waarbij hij zich aanvankelijk op Huismans werk baseerde. Hij presenteerde zijn doorlopend menselijk verhaal als een "Vlaamse geschiedenis", met als aanvankelijk doel om de 'sea-scouts' "een voorbeeld van ondernemingszin uit harde tijden" te brengen⁹. Voor dit werk waren vooral persoonlijke en verhalende bronnen zoals dagboeken en brieven van belang. In 1944 verscheen Norbert Laudes boek over de koloniale activiteiten van de Oostendse Compagnie in Bengalen. Hij was als onderzoeker en directeur verbonden aan het 'Koloniaal Instituut', en wenste met zijn werk noch Huismans diplomatieke en economische geschiedenis, noch Prims' "pittorische details" na te volgen, maar aan te tonen hoe de organisatie en administratie van de GIC exploitatie-kolonies ontwikkelden¹⁰.

⁵ Prims F., *Inventaris op het Archief der Generale Indische Compagnie* (Antwerpen: Boekhandel Veritas, 1925).

⁶ Tassier S., "La Compagnie d' Ostende". In: *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*. Vol 9.3 (1954), Colin, Parijs, 1954, 378.

⁷ Zoals hij zelf aangeeft in Huisman M., *La Belgique commerciale sous l'empereur Charles VI*. (Brussel: Lamertin, 1902), vii.

⁸ Huisman M., *La Belgique commerciale sous l'empereur Charles VI*. (Brussel: Lamertin, 1902), vii-ix.

⁹ Prims F., *De reis van den St. Carolus, Kap. Cayphas, 1724: uit den tijd der Oostendse compagnie*. (Antwerpen: Leeslust, 1926), 4.

¹⁰ Laude N., *La Compagnie d'Ostende et son activité coloniale au Bengale (1725-1730)*. (Brussel: Van Campenhout, 1944), 3-4.

Ten slotte bracht historicus Georges-Henri Dumont in 1948 *Banquibazar* uit, met als doel aan te tonen hoe een “door oorlogen verwoest België” zich kon verheffen om via een elitaire ondernemingsgeest maritieme handel te ontwikkelen, wat volgens hem leidde tot een kolonisatorisch oeuvre¹¹. Bij al deze auteurs is duidelijk hoe een koloniaal perspectief hun werk onderbouwde, waardoor zich de ‘koloniale geschiedenis’ van de GIC vormde.

In later onderzoek leek de GIC-historiografie dit koloniale aspect te verlaten en een descriptieve economische invalshoek aan te nemen¹², die echter minder belang hechte aan aspecten van culturele interactie. Deze zijn nochtans van cruciaal belang, aangezien zij de voorwaarden voor de mogelijkheid van economische interactie bepaalden¹³. Deze voorwaarden moesten in Bengalen en China door specifieke communicatie via hoffelijke gezanten en deelname aan hofrituelen verkregen worden¹⁴. Mijn hypothese luidt bijgevolg dat buitenlandse reizigers, zoals de GIC, binnen die communicatie als vreemdelingen werden beschouwd en via rituelen in ondergeschikte machtsverhoudingen tot lokale autoriteiten werden geplaatst, waarbinnen men moest leren onderhandelen. Dit scheidt een omgekeerd beeld tegenover de noties van koloniale dominantie die men in de vroegere GIC-historiografie terugvindt. In dit artikel wens ik dan ook een kritiek te ontwikkelen op deze eurocentrische koloniale benadering, aangezien die door haar focus niet in staat bleek het belang van culturele interactie adequaat te behandelen. Hiermee poog ik een andere wending aan de GIC-historiografie te geven, waarin deze dimensie centraal komt te staan. De verhalende bronnen die Huisman en Prims reeds in hun koloniale historiografie gebruikten kunnen opnieuw worden aangewend in deze alternatieve benadering. Zo zal in dit artikel blijken dat er uit het dagboek en de correspondentie van Cobbé’s hofreis elementen traceerbaar zijn die een omkering of nuancering van het koloniale discours mogelijk maken. Deze bijdrage verwijst daarbij naar het uitvoeren van ‘salammen’ als symbolische handelingen, en het schenken van betekenisvolle voorwerpen als betel en rozenwater. De koloniale geschiedenis van de GIC kan zo in contrast worden gebracht met een historische praktijk die aan de wortels van haar discours ligt, maar een ander beeld schept dan zij weergaf. Een kritiek van deze koloniale geschiedenis creëert vervolgens ruimte voor een intercultureel historisch perspectief op de activiteiten van de Oostendse Compagnie. Of zoals Barlow beweert, zal “wanneer de wereld die tot hiertoe door het koloniale discours werd verborgen onthuld

¹¹ Dumont G.-H., *Banquibazar*. (Antwerpen: L’Amitié par le Livre, 1948), 12-13.

¹² Bijvoorbeeld in Parmentier J., *Oostende & Co. Het verhaal van de Zuid-Nederlandse Oost-Indiëvaart 1715-1735*. (Gent: Ludion, 2002).

¹³ Dit was ook het geval voor Engelse reizigers in Japan, zoals beschreven in De Winter W., “Gift-exchange as a Means of ‘Handling Diversity’: Japanese-European interactions in the Seventeenth Century”. In: *The Medieval History Journal*, vol. 16.2 (2013), Sage Publications, Londen, 2013.

¹⁴ De Winter W., Parmentier J., op. cit., 46.

wordt, het raadsel van de incommensurabiliteit het geweld van het koloniale discours vervangen”¹⁵.

Alvorens deze alternatieve benadering aan te vatten dient men eerst te begrijpen hoe deze geschiedenis tot koloniale geschiedenis werd gevormd, en welke elementen haar vormgaven. Vanuit een door Foucaults archeologie¹⁶ geïnspireerde kritiek kan onderzocht worden hoe het geheel van Huisman, Prims, Laude en Dumonts teksten zich in onderlinge relatie vormden tot de koloniale historiografie van de Oostendse Compagnie¹⁷. Daarin vindt men als objecten van haar discours een ensemble aan noties zoals ‘dépendances’, exploitatie, civilisatie, expansie en het onttrekken van rijkdom, die niet eigen waren aan de achttiende-eeuwse context die ze beschreven¹⁸, maar aan latere vormen van kolonialisme. Daarbij hoort het besef dat deze geschiedenis zelf ook een product is van haar tijd.

Robert Young schetst de historische ontwikkeling van kolonialisme als een domineringsvorm, waarbij de vroegmoderne Europese zeevaart de economische schakel tussen overzeese volkeren en hun thuisland vormde. Deze dynamiek raakte verbonden met imperialisme, als een staatsbeleid gedreven door grootse machtsprojecten, resulterend in de negentiende-eeuwse ‘domination colony’.¹⁹ De context van dergelijk negentiende- en twintigste eeuws kolonialisme zou ook het denken over overzeese contacten en koloniale activiteiten bij toenmalige historici beïnvloeden. Zo merkt Bowen terecht op dat er, in de recentere historiografie over achttiende-eeuwse handelscompagnieën, naast het kolonialisme ook een econocentrisch denkbeeld bestaat. Economische historici zien daarin de vroegmoderne handelscompagnieën als voorlopers van huidige multinationals of transnationale economische vormen, waarbij langdurige continuïteiten benadrukt worden en er gewezen wordt op ‘moderne’ organisatorische eigenschappen betreffende hiërarchieën, omgang met informatie en boekhouding. Deze eigenschappen vormen een institutioneel contactpunt tussen de vroegmoderne en moderne zakenwereld.²⁰

Ook de GIC kan in dit licht als een product van achttiende-eeuws handelskapitalisme worden beschouwd. Zo heeft Karel Degryse de GIC terecht als een ‘risicodragende belegging’ van kapitaalcrachtige Antwerpse investeerders

¹⁵ Barlow, T. E., “Introduction: ‘On Colonial Modernity’”. In: Barlow T. E. (ed.), *Formations of Colonial Modernity in East Asia* (Durham: Duke University Press, 1997), 5-6.

¹⁶ Deze methode heeft niets te maken met archeologie in de courante betekenis van het woord, maar analyseert het historische ontstaan en voorkomen van discursieve formaties als samenhangend geheel van teksten en ideeën. Dergelijke kritiek werd over de GIC nog niet geformuleerd.

¹⁷ Zie voor de beschrijving van deze methode Foucault M., *Archéologie du Savoir* (Parijs: Gallimard, 1969), 18-19.

¹⁸ Zoals deze methode ook anachronistische concepten bekritiseert, volgens Foucault M., *Ibid.*, 48-50.

¹⁹ Young R., *Postcolonialism: An Historical Introduction* (Oxford: Blackwell, 2001), 15-17.

²⁰ Bowen H.V., “‘No Longer Mere Traders’: Continuities and Change in the Metropolitan Development of the East-India Company, 1600-1834”. In: Bowen H.V., Lincoln M., Rigby N. (eds.), *The Worlds of the East India Company* (Rochester: D.S. Brewer, 2002), 23-24.

getypeerd²¹. De exclusieve blik van dergelijke benaderingen wordt door Bowen bekritiseerd, wanneer hij stelt dat handelscompagnieën moeilijk als voorlopers van multinationals kunnen beschouwd worden, aangezien ze ook eigenschappen bevatten die daar niet in thuishoren, vooral wat territoriaal bestuur en dominantie betreft²². Merkwaardig genoeg lijken dit net die vermeende koloniale kenmerken te zijn die in de eerste golf van GIC-historiografie benadrukt werden.

Een verklaring voor dergelijke historiografische denkbeelden ligt in het nauwe verband tussen cultuur en imperialisme, wat door Saïd werd omschreven als de ontwikkeling van praktijken, theorieën en houdingen vanuit een dominerend centrum over veraf gelegen gebieden. Imperialisme en kolonialisme steunden daarbij op ideologische kennisformaties. Vanuit concepten als 'dependency' en 'expansie' vormde het negentiende-eeuwse imperialisme zich tot een consistente en continue onderneming, die door cultuur en kennisproductie denkbaar werd gemaakt.²³ Volgens Brennan dient men deze relatie tussen cultuur en imperialisme expliciet te verbinden met een historisch-economische logica van expansie, accumulatie en de creatie van nieuwe markten, wat hij beschouwt als fundamentele aspecten van kolonialistisch kapitalisme²⁴. Dit sluit aan bij de notie van koloniale moderniteit, door Barlow geformuleerd als een discursief-analytisch kader, waarin kolonialisme en moderniteit als essentieel verbonden kenmerken van een globaliserend kapitalisme worden gezien²⁵. In deze beweging kan men ook de GIC-historiografie als product van dergelijke kennisproductie en koloniale moderniteit beschouwen.

De historische overgang van handel naar kolonialisme werd reeds in 1813 door John Hume opgemerkt, toen hij tegen de aandeelhouders van de Britse East India Company verklaarde dat haar directeurs zich gedroegen als "monarchen van een rijk (...) groter in aantal, uitgezonderd China, dan enig ander in de wereld"²⁶. Dit citaat bevat drie aspecten die men ook in de GIC-historiografie kan terugvinden: kolonialisme als machtsvorm, de onduidelijke en conceptueel problematische positie van China, en de plaats van de GIC binnen de wereld. Het eerste aspect betreft een transformatie in machtspositie van handelaars naar monarchistische bestuurders, wat een heel andere interpretatie en motivatie aan historische actoren toekent. Binnen de koloniale GIC-historiografie gaven de historici zelf weer hoe hun denkkaders koloniale dominantie

²¹ Degryse K., "De Antwerpse fortuinen: kapitaalaccumulatie, -investering en rendement te Antwerpen in de 18de eeuw" (PhD diss., Universiteit Gent, 1985), 531-532.

²² Bowen H.V., op. cit., 24.

²³ Saïd E., *Culture & Imperialism* (London: Vintage, 1994), 8-10 en 128.

²⁴ Brennan T., "Edward Said as a Lukácsian Critic: Modernism and Empire". In: *College Literature: A Journal of Critical Literary Studies*, 40.4, Fall 2013, West Chester University, Pennsylvania, 21.

²⁵ Barlow. T. E., "Introduction: 'On Colonial Modernity'". In: Barlow T. E. (ed.), *Formations of Colonial Modernity in East Asia* (Durham: Duke University Press, 1997), 1-6.

²⁶ Aangehaald in Bowen H.V., op. cit., 19.

legitimeerden. Zo benoemde Laude het koloniale doel van de GIC als de ontwikkeling van een administratie door een Europees moederland dat autoriteit uitoefende over overzeese gebieden, gekoppeld aan de exploitatie van haar kolonies²⁷. De achttiende-eeuwse GIC-activiteiten kenden voornamelijk een economische drijfveer, terwijl haar historiografie vanuit latere imperialistische tendensen ontstond. Hierdoor lijkt deze historiografie soms in scherp contrast te staan met concrete machtsverhoudingen waarin de GIC in Bengalen of China terecht kwam, en die er de voorwaarden van verdere activiteiten bepaalden.

Als tweede aspect bemerkt men de uitzondering van China, wat minder goed in de koloniale GIC-historiografie paste, en daarom gedurende lange tijd consequent en bewust werd genegeerd. Men kan zich daarbij afvragen waarom men zich voornamelijk op Bengalen en minder op China concentreerde, hoewel deze bestemming vanuit economisch oogpunt het meest winst opbracht²⁸. Een eerste verklaring luidt dat de bronnensituatie voor deze context beperkter is. Huisman bood daarvoor als verklaring dat men in Canton geen administratie nodig had, gezien slechts enkele agenten er het handelspaviljoen onderhielden²⁹. Binnen de dagelijkse Chinese onderhandelingen werd men door de autoriteiten toegewezen aan vaste handelaren, terwijl in Bengalen correspondentie met diverse individuen en instanties plaatsvond³⁰. Dit verklaart het verschil in archiefmateriaal, maar nog niet de aandachtskeuze van historici.

Een bijkomende denkpiste is dat de contacten die in China plaatsvonden moeilijker te plaatsen waren in een conceptueel kader dat gevormd was door noties van kolonialistisch imperialisme. Het bewust ontbreken van China in deze historiografie onthult een ideologische keuze van de auteurs om zich specifiek op historisch kolonialisme te richten. Zo beweerde Huisman dat men in China eerder commerciële dan koloniale bedoelingen had³¹, waarmee hij een veelzeggend onderscheid maakte tussen beide motivaties. Zijn blik was eerder gericht op verondersteld kolonialisme dan op achttiende-eeuwse handel, aangezien men in Bengalen ook commerciële bedoelingen had. Dumont verwees in zijn keuze om China geheel te negeren ook naar kolonialisme, waarbij hij aangaf de activiteiten van de GIC in China opzettelijk te hebben genegeerd. Volgens hem vervolgden de 'Belgen' in Canton immers een puur commercieel doel, zonder enige koloniale bekommernis. Bijgevolg beschouwde hij Banqui-

²⁷ Laude N., op. cit., 156.

²⁸ De GIC-activiteiten in China leverden enorme winstmarges op, zoals aangetoond door Parmentier J. *Thee van overzee: maritieme en handelsrelaties tussen Vlaanderen en China in de 18de eeuw*. (Aalst: Ludion, 1996), 51-112.

²⁹ Huisman M., op. cit., 371.

³⁰ Huisman M., op. cit., 373.

³¹ "ayant pour but unique le négoce", Huisman M., op. cit., 268.

bazar en haar ‘dépendances’ in Bengalen en op de Coromandel-kust als de ‘enige echte Belgische kolonie’ in de achttiende eeuw.³²

Volgens Huisman gebruikte men in de opgerichte Bengaalse kolonie het “gemengde systeem van commerciële kolonisatie”³³, waarbij Bengalen een te exploiteren terrein bezat, terwijl China aan het begin van de achttiende eeuw een quasigeheel gesloten indruk gaf, waarbij geen enkele territoriale toegeving werd gedaan door de Keizer of mandarijnen³⁴. Daarin lijkt China op vroegmodern Japan, wat door historici ook lange tijd als een ‘gesloten land’ werd beschouwd, maar waarover de waardegeladen notie van ‘opening’ intussen onhoudbaar is geworden³⁵. De toestemming of mogelijkheid een handelshuis te betrekken werd binnen een koloniaal denkbeeld blijkbaar als minder prestigieus beschouwd dan het verwerven en besturen van overzees eigendom.

Het onderscheid tussen het ‘puur commerciële’ en de ‘commerciële kolonisatie’ werd ook gevoed door een oriëntalistische fascinatie voor denkbeeldige rijkdommen die men in India kon ontdekken. Men kan zich daarbij afvragen of bepaalde elementen die de koloniale verbeelding van historici prikkelden wel effectief voorkwamen in de verslagen van achttiende-eeuwse reizigers. Zo beweerde Huisman dat de methodische Canton-handel niet de nationale trots bevredigde:

“hier bevonden zich geen legenden als het koninkrijk van Golconde, geen goudmijnen die kunnen worden geëxploiteerd, geen edelstenen om te ontdekken; geen van deze elementen die de verbeelding voedden en dienen ter opwindend van avontuurlijke karakters. Het bleek minder glorieus om in Cathay te zoeken naar ‘les denrées exotiques’ en het monopolie van Hollandse kooplieden uit te dagen, dan het territorium van het moederland uit te breiden voorbij de zeeën en de Keizerlijke vlag te hijsen aan de oevers van de Ganges-rivier of op enkele stenen aan de Coromandel-kust”³⁶.

Cabelon (Sadatpatnam) werd hierbij afgebeeld als nauwelijks meer dan enkele rotsen. Deze beeldvorming leek te wijten aan een combinatie van factoren: haar verlieslatende economisch karakter, een twijfelachtig bestuur, de verminderde aandacht die ze ontving van het ‘moederland’, en het feit dat ze eerder dan de officiële oprichting van de Compagnie werd gesticht³⁷. Door dit pover beeld richtte de GIC-historiografie zich voornamelijk op Bengalen. Dit lijkt onterecht aangezien Cabelon ook een belangrijke rol vervulde op vlak van culturele interactie en sociale connecties. Zo vormde het voor Cobbé de eerste locatie waar hij in contact kwam met hofrituelen, en waar interactie met

³² Wat hij beweert in Dumont G-H., op. cit., 12.

³³ Huisman M., op. cit., 268.

³⁴ Huisman M., op. cit., 288-289.

³⁵ Zoals weergegeven in De Winter W., “Gift-exchange as a Means of ‘Handling Diversity’”, 567-568.

³⁶ Vertaald uit Huisman M., op. cit., 371.

³⁷ Factoren waaraan Cabelon van 1717 tot 1735 was onderworpen, zie De Winter W., Parmentier J., op. cit., 42.

machtshebbers plaatsvond. Hij vermeldde in een brief aan de Oostenrijkse autoriteiten hoe de ‘moorse’ kooplieden van Sadatpatnam hem bij aankomst verwelkomden en hem edelmetaal, textiel, en betel³⁸ schonken. De ochtend daarop bezocht hij Barasaab, de zoon van de gouverneur. Na deze omhelsd te hebben werd hij binnengeleid in het huis, waar men heel enthousiast bleek om hem het terrein en ‘moorse dorp’ dat aan de la Merveille was toegezegd over te dragen. Bij afscheid schonk Barasaab hem betel en rozenwater, en liet hij Cobbé roken uit zijn eigen pijp, als bijzonder teken van waardering en onderscheiding. Bij zijn vertrek kwamen edellieden hem bovendien nog een hofgevaad brengen.³⁹ De beleefdheid en vriendschappelijkheid van het inlandse onthaal in Cabelon werden bijzonder geapprecieerd, zoals Cobbé’s latere brieven aan Barasaab aantonen⁴⁰. Deze beschrijving toont reeds aan hoe dit bronnenmateriaal het potentieel heeft om een beeld te scheppen van culturele interacties, waarbij Cabelon en Bengalen als vergelijkbare omgevingen kunnen worden gezien, in tegenstelling tot een historiografisch beeld dat door koloniale beeldvorming werd beïnvloed. Een derde aspect van deze historiografie, dat hierboven reeds werd aangehaald, betreft de vermeende positie van de GIC tegenover andere Europese mogendheden in de wereld. Dit verbonden de koloniale historici met latere momenten van ‘koloniale expansie’ en met de figuur van Leopold II, die in de koloniale GIC-historiografie telkens als symbolische icoon werd aangehaald.

LEOPOLD II ALS ICOON VAN HET COMMERCIEEL KOLONIALISME

In de GIC-historiografie werd vaak ter legitimatie verwezen naar de Belgische vorst Leopold II, die als roemrijk koloniaal ondernemer in de voetsporen van de Oostendse Compagnie zou zijn getreden. Zo werd de achttiende-eeuwse geschiedenis via de iconische figuur van Leopold II verbonden met een latere koloniale agenda, en zelfs met de uiteindelijke belangen van Belgische ondernemingen in Congo. Dumont citeerde de vorst bij wijze van voorwoord: “Un viril esprit d’entreprise conduit les nations au progrès et à la prospérité”⁴¹. Diens economische ondernemingsgeest werd daarbij gekoppeld aan noties van vooruitgang, welvaart en beschaving, als symptomen van koloniale moderniteit. Dumonts nawoord geeft een nog explicietere imperialistische tendens weer:

³⁸ Een soort bereiding van pruimtabak in betel-bladeren, wat vandaag in India ‘pan’ heet.

³⁹ Cobbé J.-A., *Memoire des pieces envoyez et joint a La Lettre de Son Ex. Le Marquis de Prié a Scavoir*, 18de eeuw, (Stadsarchief Antwerpen, Antwerpen (SAA), *Archief der Generale Indische Compagnie*, IC 5772 “GIC Minuten en Copy Brieven v. J. A. Cobbé 1722-1724”).

⁴⁰ Cobbé J.-A., *A Saret Mijasaip denemarnagor le 14me de Jan 1724*, 18de eeuw, (SAA, *Archief der Generale Indische Compagnie*, IC 5772).

⁴¹ Dumont G.-H., op. cit., 15.

“Meer dan een eeuw ging voorbij voordat een reus opstond in ons land en ons een Imperium schonk in het hart van Afrika. Deze reus kende de geschiedenis van de Oostendse Compagnie, hij negeerde niet welke bron van grandeur en rijkdom Karel VI opgaf aan de hatelijke jaloezie van de grootmachten. Deze reus heette Leopold II.”⁴²

Kroonprins Leopolds laatste verre reis naar Bengalen en China in 1865 weerspiegelde via haar traject, al dan niet bewust, de eerdere reizen van de Oostendse Compagnie. In Bengalen bezocht hij per trein steden en theevelde, waar hij grote bewondering opdeed voor de Britse kolonisatie. Hij gaf ook opdracht aan zijn medewerkers om die kolonisatie uitgebreid te bestuderen.⁴³ Zo kreeg Emile de Borchgrave, afgevaardigde van Buitenlandse Zaken en informant van Leopold⁴⁴, vanuit Indië het verzoek om documentatie over Nederlandse Oost-Indische kolonies en voorlopers van Belgische expansie te verzamelen⁴⁵. De oprichting van een dergelijk koloniaal documentatienetwerk kaderde binnen een opkomende ‘aardrijkskundige beweging’ die door de verzameling en studie van historische, geografische en economische informatie mee de ‘koloniale doctrine’ vormgaf. Daarvoor haalden Leopold en zijn informanten inspiratie bij historische ‘geprivilegieerde compagnieën’ die bestonden uit een vennootschap van aandeelhouders, waarbij men tevens informatie verzamelde over de East-India Company en de Oostendse Compagnie.⁴⁶ Deze beweging bleek ook een eerste impuls tot wat de koloniale GIC-historiografie zou vormen, via de Borchgraves contact met Huisman.

Uit Leopolds geschriften blijkt hoe hij ervan droomde om een kolonie in het Verre Oosten te veroveren. Die droom was sterk verbonden met de economische logica van koloniale moderniteit, zo liet hij optekenen dat België er alle belang bij had om een handelscompagnie op te richten voor de exploitatie van de afzetmarkten in China⁴⁷. Een dergelijke visie op overzeese handelspolitiek kwam niet uitsluitend van de kroonprins zelf. Ginette Kurgan-Van Hentenryk toonde aan dat ook de acties van Belgische financiële groepen daar een belangrijke rol in speelden, eerder dan de focus die vele auteurs uitsluitend op Leopold II richtten⁴⁸. Het einde van de Sino-Japanse oorlog in 1895 stimuleerde immers bredere imperialistische ambities en commerciële belangen,

⁴² Vertaald uit Dumont G.-H., op. cit., 193.

⁴³ Vandersmissen J., *Koningen van de wereld: Leopold II en de aardrijkskundige beweging*. (Leuven: Acco, 2009), 345-347.

⁴⁴ Vandersmissen J., “Koningen van de wereld: de aardrijkskundige beweging en de ontwikkeling van de koloniale doctrine van Leopold II” (PhD diss., Universiteit Gent, 2008), 211.

⁴⁵ Vandersmissen J., *Ibid.*, 427-428.

⁴⁶ Vandersmissen J., *Ibid.*, 435.

⁴⁷ Delecourt, J.V. *Complément de l'oeuvre de 1830. Etablissements à créer dans les pays Transatlantiques: avenir du commerce et de l'industrie belge*. (Brussel: E. Guyot, 1859), 74.

⁴⁸ Kurgan-Van Hentenryk G., *Leopold II et les groupes financiers belges en Chine*. (Brussel: Académie Royale de Belgique, 1972), 7.

waarbij China plots als open terrein werd gezien⁴⁹. In dat tijds kader luidde Leopolds idee over mogelijke expedities naar China en Japan:

“Wij zullen het geld uit het Oosten halen, ter compensatie voor al het goeds dat we hun brengen. Een mens is het niet toegestaan om zijn gelijke te exploiteren, maar voor wie het Oosten kent, betekent de komst van Europa bevrijding”⁵⁰

Hij sloot zich aan bij de Britse visie om via concessies spoorwegen te verkrijgen die de thee- en zijdelanden doorkruisten richting Canton, met als doel het bekomen van commerciële hegemonie⁵¹. Hiertoe werd in 1898 een Frans-Belgische ‘Société d’Etude de Chemins de Fer en Chine’ opgericht, die de Peking-Hankow spoorwegverbinding bouwde en ondermeer via de ‘Société Générale’ territorium-, mijnbouw- en spoorwegconcessies verkreeg⁵². Deze ervaringen in China zouden later zelfs aan de basis van spoorweg- en mijnbouw activiteiten in Congo liggen⁵³, waar spoorwegen een vitale functie hadden in het “vereenvoudigen van landelijke productie en de verlossing van hun rijkdommen”⁵⁴. Deze ontwikkelingen illustreren het commercieel kapitalisme waarvan spoorwegen het symbool bij uitstek vormden, met hun cruciale rol in de expansie van kapitaal en onttrekking van rijkdom. Handel werd daarbij niet langer als uitwisseling beschouwd, maar als exploitatie ten voordele van een moederland. Een dergelijke fascinatie voor nationale expansie, economisch gedragen door een commercieel kolonialisme en wetenschappelijk ondersteund door de reeds vermelde ‘aardrijkskundige beweging’, beïnvloedde de GIC-historiografie in zowel een geleerd als publiek discours. Daarin trad Leopold II niet op als exclusieve oorzaak, maar veeleer als cruciaal symboolfiguur en machtsicoon.

Laude plaatste de verklaring voor de ‘koloniale ondernemingszin’ en activiteiten van de GIC in een modernistisch vooruitgangsgeloof, waarbij hij deze beschouwde als

“een etappe in de geschiedenis van onze kolonisering, een schakel in onze expansionistische tradities: ze verbindt zich aan een lang verleden (...) Probeerde Leopold I, één eeuw na de opheffing van de Compagnie, niet om gronden te bemachtigen in Afrika, Amerika, in de Pacific en elders, hierdoor toe-

⁴⁹ Kurgan-Van Hentenryk G., *Ibid.*, 837.

⁵⁰ Een citaat wat refereert naar de “Dagboek aantekeningen van de hertog van Brabant gedurende zijn reis naar het Verre Oosten 1864-1865” uit het Fonds Goffinet, geciteerd in Clerckx K., *Reizen in het spoor van Leopold II* (Tielt: Lannoo, 2009), 122.

⁵¹ Janssens G., “De reisdagboek aantekeningen van de Hertog van Brabant. Een eersterangsbron voor een betere kennis van de ideeën van de toekomstige koning Leopold II”, In: Janssens G. en Stengers J. (eds.) *Nieuw Licht op Leopold I & Leopold II* (Brussel: Koning Boudewijnstichting, 1997), 125.

⁵² Kurgan-Van Hentenryk G., *Jean Jadot. Artisan de l’expansion Belge en Chine*. (Brussel: Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1965), 3-6 en 73.

⁵³ Kurgan-Van Hentenryk G., *Ibid.*, 82.

⁵⁴ Société des chemins de fer vicinaux du Congo (vicicongo). *Congo-Nil. Guide du Congo-Belge et du Ruanda-Urundi*. (Brussel: Les Editions Van Assche, 1950), 11-12.

staand dat de levendige krachten van het land over grenzen vloeiden die te beperkt waren voor de omvang van hun dynamisme?"⁵⁵

Hij vroeg zich daarbij af of Leopold II niet precies aan deze essentiële noodzaken beantwoordde door de stichting van een Maatschappij mogelijk te maken die enorme ondernemingen van expansie in China, en later in Afrika lanceerde⁵⁶. Daarmee kende hij een expliciete oorzaak toe aan het kolonialisme, vanuit de zogenaamde manifestatie van 'dynamische krachten' die zich als noodzaak uit beklemmende grenzen diende te bevrijden, slechts wachtend op avonturiers of grootse geesten om dit te bewerkstelligen⁵⁷. Tenslotte eindigde Laude zijn boek door het achttiende-eeuwse verleden rechtstreeks aan het Afrikaanse koloniale bestuur te koppelen:

"Is het niet dankzij een herontwaken van de expansionistische tradities van onze voorouders dat we de gedurfde en magnifieke verwezenlijkingen te danken hebben in ons domein in centraal Afrika, verwezenlijkingen die het moederland eren en de mooiste hoop voor zijn toekomst verzekeren?"⁵⁸.

Bij deze 'verwezenlijkingen' van de Afrikaanse kolonisering hoorde het geloof dat rationele exploitatie grote ontwikkelingen aan het gekoloniseerde land zou schenken⁵⁹. Laude plaatste ook de GIC in dit denkkader, door te beweren dat het koloniale bestuur van Alexander Hume bestond uit de uitoefening van autoriteit over gebieden en de ontwikkeling van urbanisme, terwijl de meest winstgevende handelswaar uit Bengalen onttrokken werd⁶⁰. Hiermee koppelde hij de legitimiteit van bestuurlijke onderwerping en onttrekking van rijkdom aan een beschavingsdiscours⁶¹. Ook Dumont beweerde zo dat de GIC in 1727, als teken van hoogstaande beschaving, een "sociale wetgeving" naar Bengalen zou hebben gebracht, via een verbod op kindslavernij⁶². Laude beschouwde dit verbod als onderdeel van Humes jurisdictie over de 'inboorlingen', die hij zou beschermen van "de Moorse gevaren die hen bedreigden"⁶³. Daarbij vroeg hij zich af "of dit decreet niet geheel gelijk is aan onze recente sociale wetten?"⁶⁴. Dit juridisch beschavingsdiscours is wat de GIC betreft historisch onjuist. Eerder dan een sociale wetgeving betrof het een

⁵⁵ Laude N., op. cit., 3.

⁵⁶ Laude N., *Ibid.*, 4.

⁵⁷ De voorgestelde onvermijdelijkheid van energetische expansie doet denken aan het Hegeliaanse standpunt omtrent geschiedenis als de noodzakelijke energetische ontplooiing van een wereldgeest, zoals beschreven in Hegel G.W.F., *The Philosophy of History* (Chicago: Encyclopaedia Britannica, 1952), 157-166.

⁵⁸ Vertaald uit Laude N., op. cit., 222-223.

⁵⁹ Société des chemins de fer vicinaux du Congo (vicicongo), op. cit., 314.

⁶⁰ Wat ook zo gekenschetst werd in Laude N., op. cit., 221.

⁶¹ Zoals het hierboven weergegeven citaat van Leopold II, waarin de komst van Europa naar het Oosten 'bevrijding' brengt.

⁶² Dumont G.-H., op. cit., 183.

⁶³ Laude N., op. cit., 116.

⁶⁴ Laude N., *Ibid.*, 117.

intern edict, door GIC-directeur Alexander Hume gericht aan zijn eigen personeel, die Bengaalse kinderen ontvoerden om ze als slaven in te zetten en te verkopen. Volgens Hume was dit schadelijk voor hun reputatie en voor de interactie met inlandse overheden. Voorafgaand aan de boekhouding van de factorij te Cassimbazar bevindt zich een brief waarin Hume deze praktijken verbiedt:

“dat er zich onder de Europeanen van onze Compagnie tot onze grote spijt ongelukkigen bevinden die vrije kinderen wegnemen, en er een beruchte en onmenselijke handel van maken, onder het voorwendsel deze bij zich te houden als betaalde dienaren of anderszins, een misdaad die niet enkel verachtelijk is, maar waarvan de gevolgen heel schadelijk zullen zijn voor de belangen van de Compagnie (...) om een goede verstandhouding met de Overheden van het Land te onderhouden, hebben we hiermee beslist om aan alle Europeanen en Christenen in dienst van onze Compagnie, of onder haar bescherming, te verbieden van op welke manier of onder welk mogelijk voorwendsel dan ook, geen enkele vrije Bengali of Moor, jongen noch meisje, te gebruiken die niet minstens de leeftijd van twaalf jaar hebben bereikt”⁶⁵

Bovendien was een dergelijk gebruik van slaven als dienaren bij de Europese handelscompagnieën niet zo merkwaardig. Zelfs hun rechtstreekse handel was met slavernij verbonden, aangezien de belangrijkste handelswaar bestond uit gekleurde katoenstoffen die, na verhandeling in Europa, gebruikt werden als ruilmiddel en kledij voor Afrikaanse slaven⁶⁶. Ook hier geven de GIC-bronnen dus een ander en meer genuanceerd beeld weer dan de koloniale historiografie.

KOLONIALE MACHTSVERHOUDINGEN EN HOFRITUELEN IN BEELDEND CONTRAST

Kolonialistische denkbeelden bleven niet beperkt tot geleerde kringen, maar verspreidden zich in de jaren '50 ook in de populaire cultuur. Zo circuleerden Liebig-prenten over ‘pogingen tot Belgische koloniale uitbreiding’ bij de voedingsproducten aan de keukentafel⁶⁷.

De Liebig-prent op p. 131 toont de hofceremonie waaraan Jacobus-André Cobbé in 1723 deelnam om handelstoelatingen te verkrijgen. Dit beeld contrasteert sterk met Cobbés wedervaren, zoals weergegeven in zijn dagboek en correspondentie met collega GIC-handelaren Hume en Harrison. Daaruit blijkt dat men zich als vreemden diende te schikken naar hoffelijke rituelen,

⁶⁵ Hume A., *Bengale. Journal de Cassembazar 1727* (SAA, *Archief der Generale Indische Compagnie*, IC 5669), 1r-1v.

⁶⁶ Parmentier J., *Oostende & Co.*, 80-84.

⁶⁷ Dergelijke prenten verschenen ook over Congo, zie hiervoor Morris W., “De kolonie als consumptiegoed.”, In: Viaene V., Van Reybrouck D., Ceuppens B. (eds.), *Congo in België. Koloniale cultuur in de metropool*. (Leuven: Leuven University Press, 2009), 183-202.

zonder dewelke handel noch verdere afspraken mogelijk waren. In een dergelijk kader benoemt Subrahmanyam het concept ‘culturele incommensurabiliteit’ als de vertalingsproblemen en ongelijkheden in interacties tussen verschillende culturele leefwerelden⁶⁸. Dit wijst volgens hem niet op vertalingsproblemen, maar op verschillen in waarden en gedrag, ingebed in specifieke instituties⁶⁹. Eerder dan wederzijds onbegrip ziet hij een verschuivende woordenschat en steeds veranderende improvisaties die uiteindelijk deel worden van een traditie. Dit kenmerkt zich door een ‘learning by doing’, in een bepaalde mate van reciprociteit.⁷⁰ Voor de GIC uitte dit zich zowel voor India als China in bepaalde manieren om met vreemdelingen om te gaan, die onderworpen waren aan de concrete gebruiken van deze uitwisselingen.

In wat volgt zal geïllustreerd worden hoe de hofbezoeken van GIC-ambassadeurs in Bengalen een moeizaam leerproces inhielden, aangezien men telkens opnieuw gelijkaardige fouten maakte door het hofritueel niet te respecteren. Hierboven werd reeds weergegeven hoe Cobbé al een hofbezoek had meegemaakt in Cabelon, en daar positieve herinneringen aan overhield. In Bengalen verliepen hofbezoeken enigszins moeizamer; zo werd een eerste hofbezoek afgelegd naar vice-gouverneur Mirza Backer, waar men bij aankomst heel beleefd werd ontvangen, zoals Cobbé neerschreef:

⁶⁸ Subrahmanyam S., *Courty Encounters. Translating Courtliness and Violence in Early Modern Eurasia* (Londen: Harvard University Press, 2012), 4-7.

⁶⁹ Subrahmanyam S., *Ibid.*, 22.

⁷⁰ Subrahmanyam S., *Ibid.*, 29-30.

“naer eenige onpartijdige discoursen en t’ Inquireere naar d’gesontheit wederzijts, zoo toonde dito heer Zig Seer geneegen om met d’ Heer Generaal overde jegenwoordige belangen te Spreeken”⁷¹

Bij Prims lezen we verder hoe men de volgende dag naar de woning van de Fousdar werd gebracht en werd neergezeten volgens rang. Daarbij nam Hume op onhoffelijke wijze het woord, waardoor de beledigde Fousdar zich niet meer met de zaak wou inlaten. Hij verweet Hume als een kind te werk te gaan, maar dat hij “bij hem om instructie kon komen” over hoe hij zich hoorde te gedragen. Bij het afscheid presenteerde de Fousdar met zijn eigen handen betels aan Cobbé en diens secretaris, maar niet aan Hume.⁷² Zo ziet men hoe Hume het hofritueel verbrak, waardoor hij als kind werd beschouwd, wat als connotatie impliceerde dat hij een leerproces hoorde te ondergaan om de juiste hoffelijke manieren te leren. Dit werd ook gesymboliseerd door het ontbreken van betel bij het ceremoniële afscheid. Men was ongetwijfeld vertrouwd met de betekenis hiervan, aangezien betel en ‘roosewater’ ook bewust langs Europese zijde als onderdeel van gastvrijheid en ceremonie werden gebruikt. Zo getuigt Cobbé’s dagboek op 11 Augustus hoe hij een bezoeker uitgeleide deed, en

“met Roosewater en betels Reguleerden, en zo beneevens een geschenkje lieten vertrekken. – Nota. Het geschenkje en goed tractement wierd gedaan om dat meergem. Een zeer goed vriend van de Moorsen gouverneur is en zoo men ons Segt veele vrienden aant hoff van de Nabab heeft die voor zijn voorspraak dienst zoude Cunnan doen”⁷³

Op 7 september ontving men een brief van de Fusdar van Hughli, dat men bij aankomst in een vreemd land eerst de vorst diende te ontmoeten. Deze riep de ‘Kapitein der Almanjes’ bij zich om “zijn ziens- en doenswijze te kennen, en hem te kunnen zeggen wat hij op het hart heeft en in het gemoed draagt”. Hij beklemtoonde daarbij dat het ongepast was om hiervoor een ambassadeur te sturen, en dat Cobbé dus zeker persoonlijk moest komen.⁷⁴ Zo trok men in november naar Murshidabad, om er de Nabab te bezoeken, waarbij men de dag tevoren reeds voorbereidingen trof bij het inoefenen van de hofrituelen:

“Informeeren ons naer de ordinarij Costume int maaken van de Salammen, Sitten en andere Moorsche manieren meer”⁷⁵.

Men kreeg bovendien te verstaan dat de performatieve handeling van het hofritueel cruciaal was. De voorwaarden en onderhandelingen waren reeds

⁷¹ Cobbé J-A. *Dagboek en klad van M. Cobbé juli 1723 – febr. 1724* (SAA, IC 769#7), 7.

⁷² Prims F., *De Oorlog van Mijnheer Cobbé* (Antwerpen: N.V. Leeslust, 1927), 92-93.

⁷³ Cobbé J-A. *Dagboek en klad van M. Cobbé*, 15.

⁷⁴ Prims F., op. cit., 108.

⁷⁵ Cobbé J-A. *Dagboek en klad van M. Cobbé*, 51.

vastgelegd in akten en verzoeken die vooraf werden bezorgd, maar als de formele audiëntie niet persoonlijk werd gedaan zou hen handelspas noch vestiging worden toegestaan, en konden afspraken te allen tijde worden verbroken.⁷⁶ Bij het hofbezoek werd men naar de woning van de Nabab gebracht, waarvan Cobbé het ontvangstritueel beschrijft waarbij men vele malen diende te buigen:

“alwaar gelijdt worden tot op een distantie wel hondert voet off Regt over dito vorst, alwaer 3 Salammen moesten maaken (:het maaken van Cervus (?) oft Salammen, bestaad in een nedergeboogen hoofd en Rug, en dat op de selve teyd als men neder geboogen is de Regter hant op de grond en vervolgens op staande aant voorhoofd brengt:) de welke afgelegd zijnde leyde men ons ter zijden aft om de Eere Cleeden aan te Schieten, waer agter weder met dit Moors habijt ten eerste gen: plaats gebragt zijnde, weder 3 Salammen voor de Selve aan de vorst moesten doen waernaer een geschenk paart voor zijn E. gebragt wiert, welkens Toom over de Schouder geleyd en dan 3 Salammen weder gemaakt zijnde, zoo avanceerde ten halve vande weg Naer de Nabab toe alwaer ons g'ordineert wiert Stil te Staen en weder te Salamneeren, waaragter avanceerde tot omtrend 5 a 6 Stappen van de vorst, en dan seijde men ons 2 van geseijde Salammen te maaken, en werden dan opwaerts beseijden de sit plaats van deesen Moorschen vorst geleijt, alwaer naer een Compliment gemaakt te hebben, en versoeck van des goed Jongstigheid (: tot het verleenen van een Tancijn en privilegie om 'S Keijzers vlag aanden boort vande Revier de ganges te moogen planten:)⁷⁷

De Nabab betwijfelde de waarachtigheid van de ‘Europeesche Natiën’, waarop Cobbé antwoordde tot een waarachtig volk te behoren, wat de Nabab leek te aanvaarden:

“als dat zoo is dan is het heel wel, waernaer zijn hant aant hoofd brengende, ons den betel deede geven en permissie gaff van te vertrecken (...) wanneer gelijk vooreens dog maar 2 Ceeren d'Salammen moeste afleggen”.⁷⁸

Deze beschrijving onthult, zelfs in haar weergave door Europese ogen, een heel ander beeld dan de Liebig-prent die in de latere populaire cultuur circuleerde. Zo stond men niet voor het hof als trotse overwinnaar, in een militaire houding met een buigende dienaar of bode voor zich, maar steeds buigend en zittend volgens rang, gekleed in een Bengaals hofgewaad. Bovendien is hier geen sprake van ‘pogingen tot koloniale uitbreiding’, maar van het verwerven van tijdelijke handelstoelatingen. Dit fragment toont hoe men zich binnen een ritueel, dat zelfs de lichamelijke houding bepaalde en waarin men moest wachten op permissie, diende te schikken volgens de lokale machtsverhoudingen.

⁷⁶ Cobbé J.-A., op. cit., 106.

⁷⁷ Cobbé J.-A., op. cit., 107.

⁷⁸ Cobbé J.-A., op. cit., 108.

Dit beeld en het bijhorende leerproces lijken ver verwijderd van de trotse koloniasator, zoals die in de eerdere historiografie werd voorgesteld.

Cobbés onderhandelingen zouden zeven maanden aanslepen, met slechts een voorlopige overeenkomst tot gevolg. Uiteindelijk raakte hij het wachten beu en ontketende hij een kleine oorlog.⁷⁹ De hoveling Sirdissarour schreef hem nog dat Cobbé bovenal heel nederig moest zijn, zodat de Nabab hem vergiffenis zou schenken, en dat alles met vriendschap kon geregeld worden⁸⁰. Uiteindelijk raakte Cobbé dodelijk gewond na een korte belegering door de troepen van de Nabab, en overleed op 27 juni 1724. De overgebleven Zuid-Nederlanders kregen onderdak in de Franse factorij Chandernagore.⁸¹ Hume zou later terugkeren om de zaken te redden: hij bewam in 1726 de concessie om een factorij te bouwen in Banquibazar, wat opnieuw een onderhandelingsproces vergde, waarbij hij de situatie ook weer forceerde door de scheepvaart op de Ganges te blokkeren⁸². Bij de daaropvolgende onderhandelingen werd koopman Jan Bos in 1727 naar de Nabab gestuurd, die hem vriendelijk ontving en zijn bescherming beloofde, op voorwaarde “dat men geen lawaai zou maken in dit land”⁸³. Bos onderbrak echter het hofritueel en haalde een papier boven waarin de voorheen afgesproken privileges vermeld stonden, waarop de Nabab verstoord antwoordde: “Ik weet reeds op voorhand wat u wilt, maar het is heden een tijd van ceremonie”⁸⁴. Opnieuw blijkt hieruit hoe machtsverhoudingen binnen het hofritueel verankerd waren, waarbij bezoekers een bepaalde gedragscode dienden te volgen. Wanneer men door geweld de situatie forceerde, of de ceremoniële logica doorbrak, volgde een prompte tegenreactie die de communicatie bemoeilijkte, waardoor men alsnog een hele reeks hoffelijke onderhandelingen diende te voeren om de situatie recht te zetten.

BESLUIT

De eerste golf van GIC-historiografie onthult wellicht meer over negentiende-eeuwse koloniale belangen en denkkaders, bijvoorbeeld met betrekking tot de ‘koloniale doctrine’ van Leopold II en latere belangen in Congo, dan over achttiende-eeuws Bengalen of China. Dit is het resultaat van de koloniale moderniteit die deze historiografie heeft vormgegeven, wat een vorm van dominantie impliceert die niet samenvalt met wat de achttiende-eeuwse bronnen aantonen. Vooraleer handel of andere activiteiten konden aanvatten, waar-

⁷⁹ De Winter W., Parmentier J., op. cit., 44.

⁸⁰ Prims F., op. cit., 290.

⁸¹ Parmentier J., *Oostende & Co.*, 85.

⁸² De Winter W., Parmentier J., op. cit., 44.

⁸³ Bos J. *Nous soussignez eclarons d'avoir rendu visite a Jafracan Nabab, le 16 may* (SAA, IC 5669 “Déclaration de Bos & Carum”), 1.

⁸⁴ Bos J., *Ibid.*

uit later al dan niet kolonialisme kon groeien, dienden immers eerst ceremonieel contact en uitwisseling te gebeuren. Dit artikel heeft reeds aangetoond dat een alternatieve benadering van GIC-bronnen de rol en impact van rituelen en machtsverhoudingen kan behandelen. Om een dergelijk contact historisch te interpreteren stelt Subrahmanyam dat men een theorie over interactie nodig heeft, eerder dan concepten als incommensurabiliteit of transculturatie, omdat deze niet-koloniale vormen van interactie en productie uitsluiten⁸⁵. In wat de narratieve bronnen van de GIC, zoals het dagboek en correspondentie van Cobbé, weergeven bleek deze interactie een moeizaam leerproces in te houden. Vanuit een verdere vergelijking tussen de Chinese en Bengaalse context kunnen dergelijke leerprocessen en wederkerigheid worden onderzocht. Pas door deze vergelijking in een bredere context te plaatsen zal men een werkbare theorie over interactie kunnen bekomen. Ook kan in het geval van Cobbé worden onderzocht wat de invloed was van zijn tekstuele universum, en de contacten die hij erop na hield, op zijn keuzes en gedrag in lokale interacties⁸⁶. Ten slotte dient ook de samenhang van interactie met uitwisseling van symbolische objecten geanalyseerd te worden. Zo kunnen betekenisrelaties getraceerd worden in specifieke rituele waren, zoals rozenwater en betel, die de verhoudingen van schenkers en ontvangers onthullen. Een aanzet hiertoe werd reeds in deze publicatie gegeven.

Deze benadering beschouwt de geschiedenis van de ‘Oostendse Compagnie’ als een geschiedenis van ontmoetingen, eerder dan als koloniale geschiedenis, en bestudeert hoe men in India en China met ‘vreemden’ omging via bepaalde handelingen en uitwisseling van geschenken. Die geschiedenis schenkt, via kritisch bronnenonderzoek, een alternatief beeld dan wat eerder door koloniale historici werd gecreëerd. Deze benadering dient ook bewust en kritisch-reflexief te zijn over haar eigen denkkaders, en de voorwaarden die haar eigen ontstaan mogelijk maken. Een dergelijke kritische reflectie op het historiografisch discours opent ten slotte de mogelijkheid om de Belgische ‘koloniale historiografie’, althans wat de GIC betreft, voor de eerste maal te betrekken bij het bredere internationale debat rond post-koloniale studies.

BIBLIOGRAFIE

Afbeeldingen

“Pogingen tot Belgische Koloniale Uitbreiding 7. Jacques-André Cobbé, baron de Burlack en de Oostendse Compagnie”. Compagnie Liebig, 1953, Uit de collectie van de auteur.

⁸⁵ Subrahmanyam S., op. cit., 25.

⁸⁶ Als microgeschiedenis over het gedrag van Cobbé vormt dit tevens een onderdeel van lopend doctoraats-onderzoek.

Onuitgegeven bronnen

- Stadsarchief Antwerpen (Felixarchief – SAAArchief der Generale Indische Compagnie)
- IC 5669 Bos, Jan. “Déclaration de Bos & Carum”
- IC 5669 Hume, Alexander. *Bengale, Journal de Cassembazar 1727*
- GIC Minuten en Copy brieven v. J. A. Cobbé 1722 – 1724
- IC 5772 Cobbé, Jacobus-André. *Memoire des pieces envoyez et joint a La Lettre de Son Ex. Le Marquis de Prié a Scavoir*
- IC 5772 Cobbé, Jacobus-André. *A Saret Mijasaip denemarnagor le 14me de Jan 1724*
- IC 5772 Cobbé, Jacobus-André. *Translat de la letre du fousdar du 18 a 11*
- IC 769#7 Cobbé, Jacobus-André. *Dagboek en klad van M. Cobbé juli 1723 – febr. 1724*

Literatuur

- Barlow, Tani E., “Introduction: ‘On Colonial Modernity’”. In: *Formations of Colonial Modernity in East Asia*, uitgegeven door Tani E. Barlow, Durham: Duke University Press, 1997, 1-20
- Bowen, Huw V., “‘No Longer Mere Traders’: Continuities and Change in the Metropolitan Development of the East-India Company, 1600-1834”. In: *The Worlds of the East India Company*, uitgegeven door Huw V. Bowen, Margarete Lincoln, Nigel Rigby, Rochester: D.S. Brewer, 2002, 19-32
- Brennan, Timothy, “Edward Said as a Lukácsian Critic: Modernism and Empire”. In: *College Literature: A Journal of Critical Literary Studies*, 40.4, Fall 2013, West Chester University, Pennsylvania, 14-32
- Clerckx, Kris, *Reizen in het spoor van Leopold II*, Tiel: Lannoo, 2009
- Degryse, Karel, “De Antwerpse fortuinen: kapitaalaccumulatie, -investering en rendement te Antwerpen in de 18de eeuw.” PhD diss., Universiteit Gent, 1985
- Delecourt, J.V. *Complément de l’oeuvre de 1830. Etablissements à créer dans les pays Transatlantiques: avenir du commerce et de l’industrie belge*. Brussel: E. Guyot, 1859
- De Winter, Wim, “Gift-exchange as a Means of ‘Handling Diversity’: Japanese-European interactions in the Seventeenth Century”. In: *The Medieval History Journal*, vol. 16.2 (2013), Sage Publications, Londen, 2013, 565-583
- De Winter, Wim, Jan Parmentier, “Factorijen en Forten. Zuid-Nederlanders in achttiende-eeuws India”. In: *Het Wiel van Ashoka*, uitgegeven door Idesbald Goddeeris, Leuven: Lipsius, 2013, 35-50
- Dumont, Georges-Henri, *Banquibazar*. Antwerpen: L’Amitié par le Livre, 1948
- Foucault, Michel, *L’Archéologie du Savoir* Parijs: Gallimard, 1969
- Hegel, Georg W.F., *The Philosophy of History*, Chicago: Encyclopaedia Britannica, 1952
- Huisman, Michel, *La Belgique commerciale sous l’empereur Charles VI*. Brussel: Lamertin, 1902

- Janssens, Gustaaf, "De reisdagboekantekeningen van de Hertog van Brabant. Een eersterangsbron voor een betere kennis van de ideeën van de toekomstige koning Leopold II". In: *Nieuw Licht op Leopold I & Leopold II*, uitgegeven door Gustaaf Janssens en Jean Stengers, Brussel: Koning Boudewijnstichting, 1997
- Kurgan-Van Hentenryk, Ginette, *Jean Jadot. Artisan de l'expansion Belge en Chine*, Brussel: Koninklijke Academie voor Overzeese Wetenschappen, 1965
- Kurgan-Van Hentenryk, Ginette, *Leopold II et les groupes financiers belges en Chine*, Brussel: Académie Royale de Belgique, 1972
- Laude, Norbert, *La Compagnie d'Ostende et son activité coloniale au Bengale (1725-1730)*, Brussel: Van Campenhout, 1944
- Morris, Wendy, "De kolonie als consumptiegoed.". In: *Congo in België. Koloniale cultuur in de metropool*, uitgegeven door Vincent Viaene, David Van Reybrouck en Bambi Ceuppens, Leuven: Leuven University Press, 2009, 183-202
- Parmentier, Jan, *Thee van overzee: maritieme en handelsrelaties tussen Vlaanderen en China in de 18de eeuw*. Aalst: Ludion, 1996
- Parmentier, Jan, *Oostende & Co. Het verhaal van de Zuid-Nederlandse Oost-Indiëvaart 1715-1735*, Gent: Ludion, 2002
- Parmentier, Jan, "Vriend en Vijand. De Zuid-Nederlanders en de VOC tijdens de achttiende eeuw". In: *Noord-Zuid in Oost-Indisch perspectief*, uitgegeven door Jan Parmentier, Zutphen: Walburg, 2005, 149-166
- Prims, Floris, *Inventaris op het Archief der Generale Indische Compagnie*, Antwerpen: Boekhandel Veritas, 1925
- Prims, Floris, *De reis van den St. Carolus, Kap. Cayphas, 1724: uit den tijd der Oostendsche compagnie*, Antwerpen: Leeslust, 1926
- Prims, Floris, *De Oorlog van Mijnheer Cobbé*, Antwerpen: N.V. Leeslust, 1927
- Saïd, Edward, *Culture & Imperialism*, London: Vintage, 1994
- Société des chemins de fer vicinaux du Congo (vicicongo). *Congo-Nil. Guide du Congo-Belge et du Ruanda-Urundi*. Brussel: Les Editions Van Assche, 1950
- Subrahmanyam, Sanjay, *Courtly Encounters. Translating Courtliness and Violence in Early Modern Eurasia*, Londen: Harvard University Press, 2012
- Tassier S., "La Compagnie d' Ostende". In: *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*. Vol 9.3 (1954), Colin, Parijs, 1954, 378-381
- Vandersmissen, Jan, *Koningen van de wereld: Leopold II en de aardrijkskundige beweging*. Leuven: Acco, 2009
- Vandersmissen, Jan, "Koningen van de wereld: de aardrijkskundige beweging en de ontwikkeling van de koloniale doctrine van Leopold II". PhD diss., Universiteit Gent, 2008
- Young, Robert C., *Postcolonialism: An Historical Introduction*, Oxford: Blackwell, 2001

Gulik: dynastieke belangen, oorlog en welvaart. De woordkeuze van de getrouwe patriot 1642-1652¹

Annemieke ROMEIN

Abstract

This article shows that the use of fatherland terminology (the words: *patria*, fatherland and patriot) was applied in tumultuous times in order to claim a presupposed, temporary ‘office’ to critique the prince. In Jülich, the position of Duke Wolfgang Wilhelm of Palatinate-Neuburg was contested due to a succession crisis. On top of this crisis, the Thirty Years War made it difficult to keep the principality safe from harm. Pillaging soldiers and financial contributions led the nobility to believe that the duke was incapable of ruling this fief. The nobility met – as ‘loyal patriots’ – in Cologne to discuss issues concerning the welfare of their fatherland. The use of this terminology helped to avoid the association with rebellion and undermining the government.

Op 3 maart 1645 publiceerden edelen uit Gulik een pamflet in de nabijgelegen Rijksstad Keulen.² De auteurs claimden deze te hebben opgesteld:

“[...] wegens overwegingen en continue loyaliteit vanuit een juiste en patriotische genegenheid en liefde voor het geliefde Vaderland en haar inwoners [...]”³

De tekst werd geschreven naar aanleiding van een bijeenkomst die werd gehouden in een klooster te Keulen. Dat er spanningen tussen de adel en de hertog van Gulik – Wolfgang Wilhelm van Palts-Neuburg – bestonden, wordt met de bovenstaande zinsnede geïllustreerd. De adel beschouwde het politiek beleid van de hertog als schadelijk voor het vorstendom en zodoende werd het nauwlettend in het oog gehouden. De woorden ‘patriottische genegenheid’ en ‘het geliefde Vaderland’ zijn voorbeelden van vaderlandsterminologie. Deze terminologie werd in de loop van de zeventiende eeuw steeds vaker gebruikt om kritiek op een vorst en zijn (falend) beleid te legitimeren.⁴

¹ De auteur wenst de volgende mensen te bedanken: in de eerste plaats de organisatie van het lentecongres van de KZM 2014, Dhr. Dr. S. Vanden Broecke, haar promotor Prof. Dr. R.C.F. von Friedeburg, alsook dhr. B. Canton MA. Tot slot wil zij haar grote dank aan de twee anonieme referenten van dit artikel, alsook aan dhr. Dr. M. Früh van het Landesarchiv Nordrhein-Westfalen te Düsseldorf/ Duisburg, uitspreken.

² Dit artikel is gebaseerd op een hoofdstuk uit de auteurs’ Engelstalige dissertatie.

³ Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Jülicher Landstände (hierna: JL) 40, Duitstalig pamflet, Keulen, 3 maart 1645, p. 6.

⁴ A. Schmidt, *Vaterlandsliebe und Religionskonflikt. Politische Diskurse im Alten Reich (1555-1648)*. (Leiden/ Boston 2007), p. 32 en p. 40.

Teksten met deze bewoordingen zijn eveneens gevonden in het Landgraafschap Hessen-Kassel, een vorstendom in het Heilig Roomse Rijk van gelijke omvang als Gulik.⁵ Hier worden de woorden ‘patriot’, ‘patria’ en ‘vaderland’ eveneens gebruikt wanneer er belastingen werden geheven zonder de vereiste toestemming en toen de inwoners veel druk van de Dertigjarige Oorlog ervoeren.⁶

In dit artikel wordt ingegaan op de loyaliteit van de Gulikse adel en hoe zij met behulp van vaderlandterminologie kritiek op het beleid van hun hertog tot uiting brachten. Om hier een beeld van te schetsen, is dit artikel in drie delen opgesplitst. Eerst zal worden ingegaan op hoe vaderlandterminologie in de 17de eeuw kan worden gezien. Vervolgens wordt de oorsprong van het conflict tussen de hertog en de adel besproken. Een bespreking van het hoogtepunt van de spanningen in de 1640-er jaren, staat in het derde deel van dit artikel centraal.

1. VADERLANDTERMINOLOGIE

De termen ‘vaderland’ of de Latijnse variant ‘patria’, alsook het woord ‘patriot’ kunnen in één woord vaderlandterminologie worden genoemd.⁷ Ook het woord ‘natie’ behoort tot deze vocabulaire.⁸ Door het gebruik van vaderlandterminologie werd een nauwe verbondenheid met het vorstendom of haar bevolking tot uiting gebracht. In de vroegmoderne context gaf het gebruik van deze woorden de mogelijkheid tot het claimen van een voorondersteld, tijdelijk ambt (Latijn: *officium*) om zodoende kritiek te leveren op een situatie. Volgens Conal Condren dient er te worden gesproken van een vooronderstelde positie omdat het gebezigde taalgebruik aanleiding geeft tot de aanname dat er een ambt was dat werd vervuld.⁹ Echter omdat het zó vanzelfsprekend voor tijdsgenoten was, werd de taakomschrijving niet meer expliciet benoemd en is de overlevering van deze taak uitsluitend terug te vinden in de omschrijvingen.¹⁰ De functie van – in dit geval – patriot werd weer neergelegd zodra het probleem of de ongewenste situatie verholpen was. Vaderlandterminologie

⁵ Zie bijvoorbeeld: C.A. Romein, ‘Fatherland rhetoric and the nobility’s loyalty in German principalities Jülich-Berg (1642-1652) and Hesse-Cassel (1646-1655)’, in: R. Quiros Rosado en C. Bravo Lozano, *Los hilos de Penélope. Lealtad y fidelidades en la Monarquía de España (1648-1714)* (Valencia 2015), pp. 57-66.

⁶ In de dissertatie van de auteur worden Gulik, Hessen-Kassen en het Franse Bretagne met elkaar vergeleken met betrekking tot het gebruik van vaderlandterminologie.

⁷ Zie ook het onderzoek naar de situatie in Hessen-Kassel: C.A. Romein, “Fatherland Rhetoric and the ‘threat of absolutism’: Hesse-Cassel and the Reichskammergericht (1646-1655)”: *Seventeenth Century*, volume 29, no. 3 (2014) pp. 277-292. <http://dx.doi.org/10.1080/0268117X.2014.926458>.

⁸ Hoewel ‘natie’ meegenomen is in het bronnenonderzoek, is dit woord niet aangetroffen. Zodoende wordt dit in de rest van dit artikel niet verder aangehaald.

⁹ C. Condren, *Argument and Authority in Early Modern England. The Presupposition of Oaths and Offices* (Cambridge 2006), 2.

¹⁰ Ibidem.

had niet tot doel een eenheid te smeden van het volk (nationalisme) zoals deze woorden in hedendaagse teksten zouden doen lijken.

Condren stelt in zijn werken over de vroegmoderne tijd dat de samenleving bijeen gehouden werd door ambten. Eén van de voorbeelden die Condren bespreekt is die van de vroedvrouw die, in geval van een groot risico op overlijden van een boreling, het kind ook mocht dopen.¹¹ Een noodsituatie waarin de plicht ontstond om meer te doen dan het normale ambt omvatte en zelfs om even een ander ambt – dat van priester – op zich te nemen.¹² Het ambt van patriot dient in een gelijk licht te worden gezien. De vooronderstelling van het bestaan van deze functie wordt afgeleid uit de oproepen aan ‘de getrouwe patriotten’ om te komen vergaderen.

Vanwege ondervonden wanbestuur of in elk geval een onvoldoende optreden van de vorst, kon het noodzakelijk zijn voor een kleine selecte groep mensen zich als patriot op te stellen. Omdat alleen bij politieke misstanden patriotten opstonden, kan er worden gesteld dat het een gelegenheidsambt betreft en geen aangeboren functie.¹³ De aangeboren functie van edellieden was namelijk die van raadgever.¹⁴ Vanuit dit vooronderstelde ambt van patriot kon er veilig kritiek worden geleverd op de vorst zonder dat dit tot de beschuldiging zou leiden dat er ongeoorloofd verzet werd gepleegd of dat de macht van de vorst werd ondermijnd. Het gaat daarom nadrukkelijk om een beperkt gezelschap dat deze functie kon vervullen, opdat er geen sprake van rebellie kon zijn. Dat deze positie en dit woordgebruik voornamelijk in crisistijd voorkwam, kan worden verklaard doordat op die momenten zichtbaar werd dat het beleid van de vorst schadelijke gevolgen voor een vorstendom had. Tijdens de 17^e eeuw was er sprake van een toename van oorlogsvoering. Hieraan gekoppeld was een stijging van belastingen en ervaren belastingdruk. Zodoende werd er in deze eeuw vaker vaderlandsterminologie gebruikt.¹⁵

Wanneer iemand het ambt van patriot op zich nam, moest hij ook aan plichten voldoen: handelen uit loyaliteit en het ambt moest neergelegd worden wanneer de problematische situatie over was. Deze positie diende te worden geïnterpreteerd als een ‘plicht’ of ‘verplichting’. Deze plicht omvatte ook het

¹¹ *Idem*, 40.

¹² *Idem*; Condren, ‘Historical Epistemology and the Pragmatics of Patriotism in Early-Modern England’, in: R.C.F. von Friedeburg (ed.) *‘Patria’ und ‘Patrioten’ vor dem Patriotismus. Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen im 17. Jahrhundert* (Wiesbaden 2005), pp. 67-90; Condren, ‘The Problem of Audience, Office and the Language of Political Action in Lawson’s *Politica* and Hobbes’s *Leviathan*’, in: Von Friedeburg (red.), *Widerstandsrecht in der frühen Neuzeit. Erträge und Perspektiven der Forschung im deutsch-britischen Vergleich* (Berlin 2001), pp. 287-303.

¹³ Condren, *Argument and Authority*, 149-171.

¹⁴ *Idem*, 149.

¹⁵ Von Friedeburg, ‘How ‘new’ is the ‘New Monarchy’?’; R.C.F. von Friedeburg, ‘State Forms and State Systems in Modern Europe’, on: *European History Online (EGO)*, published by the Institute of European History (IEG), Mainz 2010-12-03. URL: <http://www.ieg-ego.eu/friedeburg-2010-en> [20-11-2013].

beschermen van het vaderland, waarbij het toe-eigenen van teveel macht door de vorst moest worden gestopt.¹⁶

Georg Schmidt nam in zijn onderzoek aan dat vaderlandterminologie in de Duitse context uitsluitend werd gebruikt om te verwijzen naar het gehele Heilige Roomse Rijk.¹⁷ Echter, Robert von Friedeburg heeft aangetoond dat in Hessen-Kassel de terminologie strikt verwees naar het eigen landgraafschap en juist niet de grotere entiteit.¹⁸ Bovendien toont Von Friedeburg aan dat het woordgebruik ook een expliciete juridische implicatie heeft. Wanneer een gebied wordt aangemerkt als *patria* betekent dit, dat het wordt gezien als een coherent, gesloten juridisch district (een jurisdictie), in plaats van een samenraapsel van allerlei historisch gegroeide, collectieve rechten die de vorst over zijn horigen en vazallen bezat.¹⁹ Uit de rest van dit artikel zal blijken dat de toepassing van vaderlandterminologie in Gulik bovenvermelde functies had.

2. 17DE-EEUWS GULIK: DYNASTIEKE BELANGEN, OORLOGSVOERING EN CONFLICT

Op 25 maart 1609 overleed de kinderloze hertog Johann Wilhelm van Gulik-Kleef-Berg (*1562 – †1609). Een opvolgingsstrijd om het Neder-Rijngebied brak uit, waarbij verschillende potentiële opvolgers en geïnteresseerden van zich lieten horen.

Doordat er verschillende afspraken over het Neder-Rijngebied gemaakt waren, waren verschillende vorsten van mening dat zij een legitieme aanspraak konden maken.²⁰ Zo had het Huis Saksen in 1483 en 1486 de toezegging gekregen dat, wanneer er geen directe erfgenaam was, het Neder-Rijngebied aan Saksen zou toekomen.²¹

¹⁶ Condren, 'Historical Epistemology', p. 67-90; Condren, 'The Problem of Audience', p. 287-303.

¹⁷ G. Schmidt, '„Absolutes Dominat" oder „deutsche Freiheit"', in: Von Friedeburg (red.), *Widerstandsrecht in der frühen Neuzeit. Erträge und Perspektiven der Forschung im deutsch-britischen Vergleich* (Berlin 2001), pp. 265-284.

¹⁸ Von Friedeburg, "Widerstandsrecht und Landespatritismus: Territorialstaatsbildung und Patriotenpflichten in den Auseinandersetzungen der nieder-hessischen Stände mit Landgräfin Amelie Elisabeth und Landgraf Wilhelm VI von Hessen-Kassel 1647-1653", in A. De Benedictis en K.-H. Lingens (red), *Wissen, Gewissen und Wissenschaft im Widerstandsrecht (16.-18. Jh.)* (Frankfurt am Main 2003), pp. 267-326; Von Friedeburg, "The Making of Patriots: Love of Fatherland and Negotiating Monarchy in Seventeenth-Century Germany", *The Journal of Modern History* 77 (2005), pp. 881-916; Von Friedeburg, "Adel und ständische Vertretung: Repräsentationen des Landes? Weshalb aus „Rittern" und „Vasallen" „Patriotten" wurden", in: E. Conze, A. Jendorff en H. Wunder (red), *Adel in Hessen. Herrschaft, Selbstverständnis und Lebensführung vom 15. bis ins 20. Jahrhundert* (Marburg 2010), pp 169-186.

¹⁹ Von Friedeburg, 'Why did seventeenth-century estates address the jurisdictions of their princes as fatherlands? War, territorial absolutism and duties to the fatherland in seventeenth-century German political discourse', in: R.C. Head en D. Christensen (red.), *Orthodoxies and Heterodoxies in Early Modern German. Culture Order and Creativity 1500-1750* (Leiden/ Boston 2007), pp. 169-194, hier: p. 172.

²⁰ A.D. Anderson, *On the Verge of War. International Relations and the Jülich-Kleve Succession Crises (1609-1614)* (Boston 1999) 249.

²¹ *Iidem*, 250.

Daarnaast had keizer Karel V het *Privilegium Successionis* (opvolgingsprivilege) over Gulik, Kleef, Mark uitgesproken. Dit privilege hield in dat wanneer een mannelijke lijn uitgestorven raakte, een zoon van een zuster aangemerkt zou worden als wettige erfgenaam. Deze regel kende echter twee interpretaties. Ten eerste, alle mannelijke erfgenamen van de oudste zuster kwamen in aanmerking voor de opvolging – of dit nu een zoon, of kleinzoon was. Ten tweede, uitsluitend neven (oomzeggers) hadden het recht tot opvolging; hierbij diende eerst gekeken te worden naar de kinderen van de oudste zuster en vervolgens naar de jongere zusters van de overleden vorst. Op basis van deze verschillende interpretaties claimden de Huizen van Brandenburg (kleinzoon van de oudste zus) en Palts-Neuburg (oudste neef) de erfenis.

Naast de huizen van Saksen, Brandenburg en Palts-Neuburg toonden verschillende Habsburgers interesse, alsook de Republiek, Frankrijk, Engeland, Denemarken en Zweden. Het economisch belang dat het Neder-Rijngebied op het gebied van landbouw, mijnbouw (kolen en ijzer) en textiel industrie vertegenwoordigde kan deze belangstelling grotendeels verklaren.²² Bovendien was het gebied, strategisch gezien, erg aantrekkelijk omdat het grensde aan zowel Spaanse als Nederlandse gewesten en de Rijn. Hierdoor konden legers zich gemakkelijk toegang verschaffen tot deze gebieden wanneer zij het Neder-Rijngebied in handen kregen.²³

Het gebied was dun bevolkt met ongeveer 275.000 inwoners in 1618²⁴; het kende slechts een klein aantal steden en zodoende speelde de adel – eveneens klein in getal²⁵ – een aanzienlijke rol in de *Landstände*. Aangezien Gulik een klein geografisch gebied was, kende deze tweede stand nauwelijks gelaagtheid. Omdat de edelen dus een homogene groep vormden, mag er vanuit worden gegaan dat zij nagenoeg dezelfde doelen nastreefden: het vorstendom en haar inwoners beschermen. Daar veel kritiek van de adel zich richtte op de kwalijke gevolgen van de oorlog voor hun boeren en de voedselvoorziening, mag worden geconcludeerd dat de adel hier zelf in grote mate van afhankelijk was.²⁶

Er waren uiteindelijk een aantal verdragen (Dortmund, 1609; Hall, 1610; Jüterbog, 1611) voor nodig om in november 1614 tot een tijdelijke overeenkomst te komen in de Kleefse stad Xanten. Het duurde tot in de jaren 1670 totdat deze overeenkomst uiteindelijk ook door de keizer werd erkend en defini-

²² H. Smolinsky, 'Jülich-Kleve-Berg', in: A. Schindling (red.), *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Land und Konfession 1500-1650* (Vol. 3 Der Nordwesten, Münster 1991), pp. 86-106, hier: p. 89.

²³ J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*. (Oxford 1998) 407.

²⁴ U. Tornow, *Die Verwaltung der Jülich-Bergischen Landsteuern während der Regierungszeit des Pfalzgrafen Wolfgang Wilhelm (1609-1653)* (Bonn 1974) 22.

²⁵ Tornow spreekt over 212 edelen die in 1638 opgetekend waren. Zie: Tornow, *Die Verwaltung*, 23.

²⁶ JL Akten 39, 6 mei 1643 en JL Akten 45, 24 januari 1649.

tief vrede gesloten werd tussen de huizen van Brandenburg en Palts-Neuburg. In de tussentijd bleef het Neder-Rijngebied onder een gezamenlijk bestuur van beide vorstenhuizen vallen, aangezien het *Privilegium Unionis* (verbindend privilege) ervoor zorgde dat de erf-gebieden niet van elkaar gescheiden mochten worden zonder de keizers' toestemming. Dit leidde in praktijk tot veel onduidelijkheid. Om voor meer duidelijkheid te zorgen werd Kleef en Mark bestuurd door Brandenburg, en Palts-Neuburg nam de Gulik en Berg onder zijn hoede. De keizer erkende deze constructie niet en de inwoners van Gulik spraken dan ook over de hertog als 'bezitter' en niet als 'heerser' van het gebied.

De afspraken in Xanten waren nog maar net achter de rug of vier jaar later brak de Dertigjarige Oorlog uit. In deze periode trokken veel legers door het Neder-Rijngebied. In eerste instantie ging het om soldaten op doortocht, later werden er vooral pogingen tot het ronselen van verse troepen gedaan en werd het verkrijgen van voedsel een reden om de gebieden te bezoeken. Nederlandse garnizoenen ontvoerden met enige regelmaat priesters, om zo kritiek te uiten op het religieuze beleid van Palts-Neuburg.

In 1624 stemde de adel in met het heffen van belastingen om Gulik te beschermen. Al snel bleek dat Wolfgang Wilhelm zich niet aan de afspraken hield: hij hief meer belasting dan was afgesproken.²⁷ De hertog werd voor dit vergrijp door de Rijkshofraad bestraft in 1627 door middel van een *mandatum cassatorium et inhibitorium*.²⁸ Dit leek echter weinig indruk te maken op de vorst, aangezien hij in de erop volgende jaren vaker pogingen deed belastingen te heffen zonder toestemming.

Ondertussen werkte de hertog met beperkte financiële middelen aan de verdediging van de hertogdommen. Wolfgang Wilhelm probeerde, met toestemming van de keizer, Gulik en Berg buiten de oorlog te houden door neutraliteit na te streven. Het was echter de keizer die zelf problemen veroorzaakte, door het Neder-Rijngebied als verzamelpunt voor zijn troepen aan te wijzen. De soldaten moesten vervolgens financieel ondersteund worden en onderdak gebracht worden. De edelen klaagden dat er nauwelijks werd opgetreden wanneer de soldaten misdaden begingen, zoals brand stichtten of huizen en fruitbomen beschadigden. In de perceptie van de adel was het de schuld van de hertog dat deze rampspoed hun vorstendom trof. Hij had hen om advies moeten vragen en bovendien waren er niet uitsluitende de keizerlijke legers, maar ook de legers van Palts-Neuburg zelf, die problemen veroorzaakten. Toen in 1639

²⁷ R. Walz, *Stände und frühmoderner Staat. Die Landstände von Jülich-Berg im 16. Und 17. Jahrhundert* (Neustadt an der Aisch 1982) 43 en 146-149.

²⁸ Dit mandaat omvatte de bescherming van de eisers en hun goederen tegen mogelijke vervolging, zie voor meer informatie: A. Maruhn, *Necessitäres Regiment und fundamentalgesetzlicher Ausgleich. Der hessische Ständekonflikt 1646-1655* (Darmstadt/ Marburg 2004) 194.

troepen uit Hessen-Kassel in Gulik en Berg arriveerden, probeerde Wolfgang Wilhelm hun aanwezigheid voor de prijs van 60.000 rijksdaalders per jaar af te kopen. Dit resulteerde echter niet in het herwinnen van vrijheid, maar in het aantrekken van nog meer troepen die eveneens geld hoopten te onttrekken. De aantrekkingskracht van Gulik werd in januari 1642 onderstreept op St. Tönis Heide (nabij Uerdingen) toen de legers van de keizer, Keulen die en van Frankrijk, Weimar en Hessen-Kassel elkaar troffen in een veldslag.

3. DE REACTIE VAN DE ADEL: AANTASTING WELVAART

De rampspoed die door de aanwezigheid van de plunderende soldaten over Gulik werd afgeroepen, vormde een doorn in het oog van de adel. Een één pagina tellend pamflet werd op 29 oktober 1642 gedrukt en verspreid: het betrof een uitnodiging aan de loyale *patriotten* om op 8 november in Keulen te verzamelen in het dominicanenklooster. Aangezien Keulen buiten de jurisdictie van de hertog lag, kon hij de betreffende bijeenkomst noch verbieden, noch bijwonen omdat hij niet was uitgenodigd. De uitnodiging meldde dat het belangrijkste doel van de bijeenkomst was om:

“[...] over het lieve Vaderland te delibereren en de noodstand te bespreken [...]”²⁹.

Uit de notulen blijkt verder dat de ‘ongunstige contributies’ eveneens onderwerp van gesprek waren.³⁰

Dat de aanwezige soldaten de welvaart van het vaderland aantastten werd concreet toen de stad Düren beschadigd raakte door de ingekwartierde soldaten. Zodoende werd er op 2 mei 1643 wederom een bijeenkomst in Keulen georganiseerd waar deze schade werd besproken, alsook de recente illegale belastingheffingen. Dat de adel had geen begrip voor het handelen van hertog Palts-Neuburg. Dit bleek uit hun beschrijving van de desolate situatie van *hun* landerijen:

“[...] keizerlijke en hoogst verderfelijke krijgslieden en –tijd, waardoor de arme inwonende onderdanen roerende goederen, die door zowel vriend als vijand worden vernield door roof, onvreemden, plundering, rantsoeneren, brandschattingen en platbranden van plaatsen, gehuchten, kastelen en dorpen. Dergelijke onzalige misdrijven en kwellingen door het leger, die ook van jaar tot jaar wederom ingekwartierd worden, belastingen en contributies eisen en zodoende [iedereen] ruïneert, zodat de meesten huis en haard verlaten, dan in de ellende en aan de grillen van vreemde heren overgeleverd te worden [...]”³¹

²⁹ JL Akten 39, 29 oktober 1642.

³⁰ JL Akten 39, 9 november 1642.

³¹ JL Akten 39, 6 mei 1643, p. 2.

Kort voorafgaand aan de bijeenkomst in Keulen had de hertog in beide hertogdommen – Gulik en Berg – 1.000 rijksdaalders geïnd zonder dat hij hier toestemming voor had gekregen. Dit druiste wederom in tegen de eerdere bepaling van de Rijkshofraad. Vier dagen na de bijeenkomst van de edelen verscheen een pamflet waarin werd geschreven dat Wolfgang Wilhelm de “vrijheid, privileges, recht en justitie” ernstig schaadde.³² Dit pamflet stelde de schendingen publiekelijk aan de kaak en de illegale belastinginningen werden expliciet benoemd. Dit maakte aan de buitenwacht duidelijk dat de adel geprotesteerd had, maar hun kritiek genegeerd werd.

Het in de inleiding genoemde pamflet van 3 maart 1645 ging eveneens in op de voorwendzelen waaronder de financiën werden geïnd, terwijl deze niet op een landdag waren besproken. Deze onrechtmatige inningen leidden tot de beschuldigingen dat de hertog zich niet hield aan de keizerlijke beslissingen en bovendien zijn onderdanen bewust schade berokkende. Gedreven door hun patriottische gevoelens, voelden de auteurs zich verplicht om het geliefde vaderland te beschermen tegen de ‘bezitter’. In het pamflet bespraken zij dat de hertog tradities, procedures en overeenkomsten die in het verleden met zijn voorgangers gemaakt waren, had geschonden. De auteurs bespraken ook de motieven die de hertog voor deze handelingswijze had: “het zijn allen tekenen dat hij een *absolutus Dominatus*³³ in deze landen wil invoeren en wil vestigen.”³⁴ De aanwezige soldaten zouden aanwezig zijn om dit doel te bereiken.

Wanneer zij de hachelijke situatie waarin Gulik zich bevond wilden bespreken, troffen de edelen als ‘getrouwe patriotten’ elkaar in Keulen. Dit gebeurde veelal gezamenlijk met de adel van het nabijgelegen hertogdom Berg, aangezien zij ook door Wolfgang Wilhelm van Palts-Neuburg bestuurd werden. Onderdanen, inclusief de adel, dienden zich in principe niet te bemoeien met bestuurlijke aangelegenheden. Een uitzondering hierop vormde de belastingheffingen waar de *landstände* toestemming voor moesten geven. In de uitnodigingen voor de bijeenkomsten in Keulen werden de ‘*getrouwe patriotten*’ echter telkens weer gewezen op de noodzaak om over het bestuur van het *patria* te spreken. De edelen bemoeiden zich hier dus toch met een taak die door hun hertog zou moeten worden vervuld. De welvaart van het vaderland werd bedreigd wegens de aanwezigheid van vreemde soldaten; de adel gaf het falend beleid van Palts-Neuburg hiervan de schuld.

De onvrede met betrekking tot de belastinginningen en de religieuze inperkingen van protestanten was ook buiten de grenzen van Gulik bekend. In de Republiek verscheen op 15 februari 1647 een pamflet getiteld “Erf-Vereeniging

³² *Idem*, p. 6.

³³ Hier wordt arbitrair bestuur mee bedoeld.

³⁴ JL Akten 40, 3 maart 1645, p. 5.

der Landtstanden uyt Ridderschap ende Steeden der Hartogdommen Gulick, Cleve, Berge, ende der Graefschappen, Marck ende Ravensperg.”³⁵ Dit vertaalde pamflet refereerde aan het jaar 1496 toen het Neder-Rijngebied nog een eenheid vormde en de toenmalige hertog allerlei afspraken met zijn onderdanen was aangegaan. Deze geschonden afspraken vormden de rode draad door de tekst, die als doel leek te hebben de Nederlanders te mobiliseren. De Republiek had haar steun aan de bevolking van Gulik beloofd, toen zij het verdrag van Xanten (1614) beloofden te waarborgen. Op 20 april volgde in een pamflet de reactie van de Nederlandse Republiek. Hierin stonden twee onderwerpen centraal.³⁶ Ten eerste werd er stilgestaan bij de schendingen van de uitspraken van het keizerlijk gerechtshof: het niet bijeenroepen van de *Landstände* en de belastingheffingen zonder de benodigde instemming. Ten tweede werd er geschreven over de remonstranten die werden beperkt in de uitoefening van hun geloof. De garnizoenen in Wesel, Emmerik, Rees, Rijnberg en Orsoy werden in staat van paraatheid gebracht. Vijf maanden later werden bovendien de garnizoenen van Gennip, Ravenstein, Schenkenschans, Nijmegen, Bredevoort en Grol (Groenlo) gemobiliseerd.³⁷ Klaarblijkelijk had de Republiek geen verbetering in het beleid van Palts-Neuburg waargenomen en achtte zij het nodig deze maatregelen te treffen.

Aangezien Hessische troepen zich in Gulik ophielden en het vorstendom plunderden, organiseerden de *patriotten* twee bijeenkomsten in Keulen. In oktober en december 1647 werden hier de ervaren belastingdruk en de religieuze problemen besproken.³⁸ Ondanks de staat van paraatheid van de Nederlandse garnizoenen werd de hulp van de Republiek niet ingeroepen.

Op 21 november 1648 leek de adel opgelucht, in Munster werden de vredesonderhandelingen die een eind brachten aan de Dertigjarige Oorlog afgerond en er leek nu rust te kunnen komen. De afwezigheid van oorlog dwong de keizer, de vorsten en de adel om zich weer op hun eigen lenen te richten, de balans te hervinden en een nieuwe werkmodus te ontdekken. In Gulik behield de adel duidelijk haar positie en had mogelijk zelfs meer macht dan ooit tevoren: de positie van de hertog was immers nog steeds niet formeel erkend.

Ondanks de vrede keerde de rust nog niet terug in Gulik. De vijandelijke legers van Zweden en Hessen-Kassel zouden pas vertrekken nadat de afkoop som van 600.000 rijksdaalder was voldaan door Gulik en Berg. Hertog Palts-Neuburg sprak zijn begrip voor de teleurstelling van de bevolking uit, er moest

³⁵ Knuttel 4211, *Erf-Vereenige der Landtstenden uyt Ridderschap ende Steeden der Hartogdommen Gulick, Cleve, Berge, ende der Graefschappen, Marck ende Ravensperg* (n.p. 1647).

³⁶ JL Akten 42, 20 april 1647; Knuttel 4302, *Aenmaning schrijvens van de Hooghmogende Heeren Staten Generael der vereenigde Nederlanden. Aen den deurluchtigen heer Hartog van Nyborgh, &c* ('s Gravenhage 1647), p. 6; er is ook een handgeschreven versie beschikbaar in: JL Akten 42, 20 april 1647.

³⁷ JL Akten 43, 28 September 1647; Nederlands National Archief 1.01.02 bestand 3253, pagina 543; Nederlands National Archief 1.01.02 bestand 98.

³⁸ JL Akten 43, 1 oktober 1647; JL Akten 43, 7 december 1647.

nog steeds betaald worden terwijl de vrede zo nabij was. Dit besef werd hoogstwaarschijnlijk gevoed door het besef dat een groot deel van de bevolking tijdens de oorlogspierikelen ‘overleden of vertrokken was. De bevolking was met 60.000 mensen, dat was ruim 20% (21,8%) afgenomen. Dit had grote gevolgen voor de belastingdruk op het resterend deel van de bevolking.³⁹ De hertog leek de bevolking tegemoet te willen komen door nadrukkelijk te spreken van:

“jullie en onze getrouwe en gehoorzame lieve *landstanden* en onderdanen tijdelijke heil en welvaart bestaan, en hoe het een en ander geregeld kan worden door overleg en behandelen van de zaken [...]”⁴⁰

Hoewel in dit citaat geen terminologie van ‘vaderland’ en ‘patriot’ werd gebruikt, is het duidelijk dat Palts-Neuburg de adel tegemoet kwam door hun activiteiten voor de welvaart te erkennen. De hertog wilde mede hierom op korte termijn een gezamenlijke vergadering beleggen.

In juni 1651 kwam de relatie tussen hertog en de adel wederom op scherp te staan. De keurvorst van Brandenburg, bestuurder van Kleef en Mark, viel Gulik en Berg binnen omdat hij de protestanten ernstig benadeeld zag. Volgens de keurvorst van Brandenburg wilde hertog Palts-Neuburg zijn bevolking bekeren tot het rooms-katholieke geloof en dat kon hij als officieel medebestuurder niet toestaan. De Republiek bemoeide zich actief met deze strijd door de publicatie van pamfletten. Ook keizer Ferdinand III mengde zich in het conflict, om een herleving van de Dertigjarige Oorlog te voorkomen. In oktober kwam zogenaamde Koeienoorlog⁴¹ weer ten einde. De adel stelde zich tegenover beide vorsten bijzonder afwijzend op omdat beiden het vaderland in gevaar hadden gebracht.⁴²

In maart 1652 werden de *Landständen* voor een gezamenlijke vergadering met de hertog bijeengeroepen. In de officiële uitnodiging sprak de hertog nu over: ‘de onontkoombare nood en welvaart van het geliefde vaderland’.⁴³ Het is opvallend dat hier wordt gesproken van ‘het’ en niet ‘jullie’ vaderland wat Palts-Neuburg eerder deed. Dit lijkt een van de eerste momenten dat de hertog zich niet distantieert van de vaderlandsterminologie. Bovendien erkende hij bij de erop volgende bijeenkomst in mei dat hij zich ‘vaderlijk’ zou moeten opstellen en gevoelig diende te zijn voor de loyaliteit van de adel.

³⁹ Tornow, *Die Verwaltung*, 22.

⁴⁰ JL Akten 45, 24 januari 1649.

⁴¹ De crisis kreeg de bijnaam Kuhkrieg – omdat er eigenlijk alleen een paar koeien gestolen werden. C. Looz-von Coozwarem, ‘Der Düsseldorfer Kuhkrieg 1651’, in: S. Kleinborgartz (red.), *Fürsten, Macht und Krieg. Der Jülich-Klevische Erbfolgestreit* (Düsseldorf 2014), p. 90-129.

⁴² JL Akten 50, 17 juni 1651: *Protokollen*, p. 15 r°.

⁴³ JL Akten 51, 29 maart 1652.

CONCLUSIE

De problematische oorlogssituatie veroorzaakte het conflict tussen de adel en de hertog in Gulik. De oorlog was voelbaar vanwege de aanwezigheid van vele vijandelijke troepen en plunderingen als gevolg van de aanwezigheid van deze legers. De situatie werd bovendien bemoeilijkt doordat noch de keizer, noch de bevolking de Rooms-Katholieke Wolfgang Wilhelm van Palts-Neuburg als heerser erkenden. De hertog was daardoor slechts een bestuurder in praktijk (*de facto*) en geen formeel erkende hertog (*de jure*).

De hertog kon als gevolg van zijn *de facto* bestuur niet autonoom belastingen heffen. Zijn verdediging luidde echter dat hij met behulp van het geïnde geld het vorstendom beter kon beschermen. De adel weigerde desondanks toestemming te geven voor de heffingen. In de hoop zijn Neder-Rijngebied te beschermen onderhandelde Palts-Neuburg met het Hessische leger, dit resulteerde uiteindelijk in de betaling van 60.000 rijksdaalders per jaar door Gulik en Berg tezamen.

De adel bekritiseerde de politieke strategie van de hertog, omdat keer op keer de bevolking te maken kreeg met legers of hoge kosten. Door gebruik te maken van vaderlandsterminologie konden de edelen kritiek uiten op het beleid. Het tijdelijke ambt van patriot bood de ruimte om als het ware uit de functie van onderdaan te treden en heel even buiten de hiërarchie te treden met als intentie de vorst te berispen en tot de juiste inzichten te brengen. Zodra normale situatie hersteld was, kon het ambt van patriot weer neergelegd worden en was de normale hiërarchie weer hersteld.

De adel was van mening dat Palts-Neuburg de privileges van Gulik niet erkende, door hun toestemming in zake belastingen te vermijden. Zoals uit het pamflet geschreven in 1645 blijkt, hadden de edellieden zelfs het idee dat de hertog bezig was een arbitrair gezag te vestigen met behulp van de soldaten die hij van het onttrokken belastinggeld financierde. De adel trof elkaar – als loyale, getrouwe patriotten – in Keulen zodat zij buiten de jurisdictie van de hertog konden overleggen. Wanneer dit overleg binnen de gebiedsgrenzen van Gulik had plaatsgevonden, dan zou het aannemelijk zijn geweest dat Palts-Neuburg de samenkomst had verboden, aangezien het als een ondermijning van zijn macht kon worden geïnterpreteerd.

Het is opvallend dat er pamfletten door de adel werden geschreven. Tot de jaren 1640 werden de meningsverschillen in Gulik voor het Rijkskamergericht besproken, echter na 1640 wordt er gekozen voor het publiceren van pamfletteksten. In het landgraafschap Hessen-Kassel – waar eveneens spanningen tussen de adel en de vorst zijn – zijn geen pamfletten gepubliceerd, maar blijft de strategie om problemen voor het hoogste gerecht van het Heilig Roomse Rijk aanhangig te maken.⁴⁴ Het is goed mogelijk dat de gestarte vre-

desonderhandelingen in Westfalen in Gulik op de achtergrond een rol in spelen. Door middel van pamfletten kon het bestaande conflict in de openbaarheid worden gebracht en was het mogelijk om buitenlandse mogendheden bij het conflict te betrekken.

De welvaart in Gulik werd veel schade berokkend door de Dertigjarige Oorlog. Het was echter een grote stap om deze grove beschuldigingen aan het adres van de hertog in gedrukte, snel verspreidbare teksten te vermelden. De adel zag zich echter genoopt om hun geliefde vaderland en de aangetaste welvaart te beschermen. Zodoende moesten zij als 'patriotten' op te treden tegen de als arbitrair ervaren macht van de hertog. Aangezien er geen directe onderhandelingen mogelijk leken te zijn, moet deze expliciete, scherpe bewoording worden gezien als een roep om aandacht en een impliciete verzoek tot. Deze ondersteuning moest uiteindelijk het vaderland en de welvaart van Gulik ten goede moest komen.

⁴⁴ Zie het uitgebreide Duitstalige artikel betreffende Hessen-Kassel: C.A. Romein, "Vaterland', 'Patria' und 'Patriot' in den Rechtsangelegenheiten Hessen-Kassels (1647-1655)", in: A. Denzler, E. Franke & B. Schneider (red.), *Prozessakten, Parteien, Partikularinteressen Höchstgerichtsbarkeit in der Mitte Europas vom 15. bis 19. Jahrhundert* (bibliothek altes Reich, 17) (Oldenbourg 2015), pp. 87-105.

LETTERKUNDE

“Der Herrschaft alles Zeitlichen entgleitend”. Herinnerings(inter)teksten in Richard Beer-Hofmanns *Paula. Ein Fragment*

Mathias MEERT

Zusammenfassung

In seiner als “Erinnerungsbuch” konzipierten en postum veröffentlichten (Auto)Biographie *Paula. Ein Fragment* (1949) dialogiert der oostenrijks-jüdische Autor Richard Beer-Hofmann (1866-1945) op explizite Weise mit vorbildlichen Autoren wie Dante Alighieri en Adalbert Stifter. Der intertextuelle Hintergrund von Beer-Hofmanns fragmentarischen “Life-Writing” gewinnt vor allem bei der zentralen Thematisierung der Erinnerung Kontur, was sich im persönlich-afektiven Rahmen des Erinnerungsbuches mit autobiografischen Lektüren der markierten Schriftsteller als Erfahrungsgeossen verbindet.

(AUTO)BIOGRAFIE IN BALLINGSCHAP

Vier jaar na het overlijden van de Oostenrijks-Joodse auteur Richard Beer-Hofmann (1866-1945) in de Verenigde Staten verscheen postuum zijn (auto)biografie *Paula. Ein Fragment* (1949) bij de New Yorkse Johannespresse onder leiding van Otto Kallir.¹ Qua aanzet en ontstaansgeschiedenis kan Beer-Hofmanns tekst gelden als een “Dokument des Exils” (Elstun 1993: 87), geschreven in ballingschap in de VS na de late vlucht in 1939 uit het inmiddels geannexeerde Wenen. Zijn autobiografische terugblik vormt echter geen aanleiding tot een politiek geïnspireerd commentaar op het nieuwe leven in “Exil”, noch reflecteert het nostalgisch op een verloren gegane, ideale “Welt von Gestern” zoals die door zijn tijdgenoot Stefan Zweig werd geëvoceerd (cf. Bunzl 2000: 50f.).² Beer-Hofmanns *Paula* verzamelt daarentegen een hoogst persoonlijke en heterogene collectie van teksten, aforismen, vignetten, droomprotocollen en herinneringen aan de echtgenote van de auteur, Paula Lissy (1897-1939), die tijdens de vlucht naar de VS bij een tussenstop in Zwitserland aan de gevolgen van een hartaanval overleed. Uit de gesprekken die Beer-Hofmann later in New York voerde met de eveneens uit Europa gevluchte literatuurwetenschapper

¹ Voor de (postume) uitgave van *Paula* liet Beer-Hofmann precieze instructies na. Kallir verzorgde reeds eerder de publicatie van Beer-Hofmanns autobiografische fragment “Herbstmorgen in Österreich” (Beer-Hofmann 1944) dat ook in de latere autobiografie (Beer-Hofmann 1949) opnieuw werd opgenomen. Een blik op de genese van de verschillende hoofdstukken levert Kallir in zijn nawoord als “Herausgeber” van de tekst (cf. Beer-Hofmann 1963: 872-874).

² Zweig presenteert zijn autobiografische *Welt von Gestern* bovendien ook duidelijker als het verhaal van een hele maatschappij en een uitzonderlijke generatie, eerder dan van één specifiek individu: “[...] es wird eigentlich nicht so sehr *mein* Schicksal sein, das ich erzähle, sondern das einer ganzen Generation – unserer einmaligen Generation, die wie kaum eine im Laufe der Geschichte mit Schicksal beladen war.” (Zweig 2010: 7, cursivering in origineel)

Werner Vordtriede (1915-1985) blijkt dat de auteur zich bewust was van een mogelijks problematische receptie van de (uitsluitend) persoonlijk-intieme invulling die hij aan zijn “idyllische” herinneringsboek gaf:

[...] Aber erst nach all diesem kam es zum Persönlichsten und dem Hauptteil unseres Gesprächs, als er [*i.e. Beer-Hofmann*] sagte: “Die Menschen werden einmal sagen: Wie? Im Jahre 1943 schrieb er nichts weiter als eine Idylle? Denn ich zeichne ja nur Vergangenes auf” (Es ist das Erinnerungsbuch über seine Frau). “In solchen Zeiten hat er nichts andres zu tun als zu beschreiben, wie gut es ihm in Wien einmal gegangen ist?” (Vordtriede 1952: 133)

Met zijn autobiografische tekstverzameling ziet Beer-Hofmann zichzelf duidelijk niet als een in oorlogstijd ook politiek geëngageerd schrijver.³ Vordtriede van zijn kant plaatst in zijn replek *Paula* in een lange literaire traditie waaruit ogenschijnlijk alle literatuur ontspringt. Poëticaal gezien kenmerkt die zich door datgene wat “sonst verloren wäre” (Vordtriede 1952: 134) te documenteren en voor de vergetelheid te bewaren:

[...] Die Griechen haben es nicht anders getan. Das ist doch der Ursprung aller Dichtung, dass der Dichter, wie Homer, das Leben der Helden – vorbildlicher Menschen – dadurch von der Vergessenheit bewahrt, dass er sie späteren Geschlechtern zum Vorbild rückblickend wieder lebendig macht. Solch eine Dichtung will doch sagen: “Seht, so etwas gab es einmal, solche Menschen haben unter euch gelebt, so ist es gewesen!” (Vordtriede 1952: 134)

Vordtriede kaart hier een centrale herinneringsthematiek aan, die ook in Beer-Hofmanns terugblik een sterk ethisch karakter krijgt: herinneringen in tekstvorm redden de overleden echtgenote en hun bredere familiale omgeving van een zekere “Gedächtnisod”. In die context benadrukt Beer-Hofmann in zijn voorwoord bij *Paula* dan ook duidelijk dat zijn schrijven niets met “Dichtung” te maken heeft. Het is een “wahres, frommes, beglückendes Erinnern” (Beer-Hofmann 2011a: 7) waarin naar eigen zeggen geen “erwachte Phantasie” (Beer-Hofmann 2011a: 7) werd opgenomen, noch qua vorm, ritme of “schicksalshafte Verflochtenheit des Geschehens” (Beer-Hofmann 2011a: 7). Binnen dit opgeroepen spanningsveld tussen “Wahrheit” en “Dichtung” benadrukt de auteur weliswaar dat zijn (ver)dichtende verzameling herinneringen “oft eigenwillig” (Beer-Hofmann 2011a: 7) aandoet, tegelijkertijd lijkt zij “vielleicht, unbewusst, verhülltem Gesetz gehorsam” (Beer-Hofmann 2011a: 7). Retrospectief worden de verschillende episodes en stappen uit de levensverhalen van Paula en Beer-Hofmann namelijk ge(re)construeerd tot een voor de auteur zinvolle “Verflochtenheit” die in het narratief van het eerste hoofd-

³ “Jetzt heißt es, jeder Schriftsteller müsse heute zugleich ein politischer Schriftsteller sein. Für den, der das kann, mag das ja richtig sein; aber, wenn einer es nicht kann, soll man das nicht von ihm verlangen.” (Vordtriede 1952: 134)

stuk teleologisch zal uitmonden in hun eerste ontmoeting.⁴ Ook de opname van Beer-Hofmanns ruimere familiegeschiedenis en kinderjaren in de tekst, wat de verwachte biografische focus op Paula enigszins doorbreekt – “Seite um Seite füllt sich, und noch ist Paulas Name nicht genannt worden” (Beer-Hofmann 2011a: 30) –, wordt teleologisch in zijn “Life Writing”⁵ ingepast als een noodzakelijk te nemen (om)weg naar Paula toe: “all das muss ja *mit* mir den Weg langer Jahre zu ihr hin finden” (Beer-Hofmann 2011a: 30).

Beer-Hofmanns gepostuleerde “wahres [...] Erinnern” (Beer-Hofmann 2011a: 7) beroept zich daarbij niet enkel op de herinneringen van de auteur zelf. In de loop van de tekst duiken eveneens korte verwijzingen op naar familieliedocumenten (briefwisseling, boeken, teruggevonden notities) die de authenticiteit van het opgeroepen verleden strategisch onderstrepen. Zeker voor wat de eigen kindertijd betreft hebben Beer-Hofmanns herinneringen een duidelijk gemedieerd karakter, zowel overgeleverd als aangevuld door andere familieleden.⁶ De auteur streeft echter geen exhaustief beeld van Paula na, zoals duidelijk blijkt uit de expliciete conceptualisering van zijn tekst als “fragment”. Als grootste gemene deler moet de geïdealiseerde figuur van Paula “einmal den Inhalt dieser Blätter zusammenfassen”, ook al zal zijn schrijven “seinem innersten Wesen nach ‘Fragment’ bleiben *müssen*, nichts anderes sein *können*, nichts anderes sein *dürfen*” (Beer-Hofmann 2011a: 7, cursivering in origineel).⁷ Beer-Hofmann ziet de associatieve en heterogene indruk die ontstaat door het minder resp. sterker benadrukken van bepaalde elementen uit hun levensverhaal dan ook gelegitimeerd in het fragmentarische karakter van het leven zelf: “wie immer es sein wird – es wird nicht launenhafter, nicht ruheloser, nicht verwirrender, nicht dunkler, nicht *mehr* Stückwerk sein, als das Leben” (Beer-Hofmann 2011a: 8, cursivering in origineel). Met *Paula* gaat Beer-Hofmann echter niet alleen de dialoog aan met gemedieerde vormen van herinnering en hun fragmentarische vormgeving, maar ook duidelijk met andere literaire teksten die zijn eigen “Life Writing” intertekstueel mee vormgeven.⁸ In wat volgt zal net de sterke intertekstuele component

⁴ Zo blijkt de dagboekachtige en ogenschijnlijk willekeurig gekozen titel van het hoofdstuk – “Donnerstag, der fünfte Dezember, 1895” (Beer-Hofmann 2011: 10) – retrospectief gezien de symbolische dag van de eerste ontmoeting met Paula te zijn.

⁵ Als “Life Writing” karakteriseert Hermione Lee zowel “different ways of telling a life-story – memoir, autobiography, biography, diary, letters, autobiographical fiction” alsook teksten waarbij “the distinction between biography and autobiography is being deliberately blurred” (Lee 2005: 100). Vgl. ook Saunders 2010: 321f. Voor een verdere afbakening van de autobiografie binnen “Life-Writing”-genres zie Mittermayer 2009.

⁶ “Ganz frühe Erinnerung – ich muss ungefähr drei Jahre alt gewesen sein – (manches von Tante Agnes mir erzählt)” (Beer-Hofmann 2011: 75).

⁷ Voor een beperkte chronologische reconstructie van de levensloop van Paula en Richard op basis van de tekst zie Elstun 1993: 88f.

⁸ Scherer (Scherer 1993: 165f.) daarentegen plaatst *Paula* voornamelijk qua proza, stijl en motieven in de buurt van Beer-Hofmanns estheticistische vroegwerk *Der Tod Georgs* (1900). Elstun (1993: 92f.) wijst weliswaar kort op enkele thematische liefdesparallelismen met Dantes *Vita Nuova* maar betreft Stifter niet in haar intertekstuele analyse.

van Beer-Hofmanns (auto)biografie geanalyseerd worden aan de hand van de herinneringsthematiek die wordt opgeroepen via twee expliciet gemarkeerde auteurs: Adalbert Stifter en Dante Alighieri.

EXPLICIETE INTERTEKSTUALITEIT TUSSEN ANGST EN LUST

De duidelijke verwijzingen naar Dante en Stifter in Beer-Hofmanns autobiografie duiden niet enkel op een expliciete “Markierung” (Helbig 1996) van intertekstualiteit. Ze kaderen bovendien binnen een bredere thematiek van auteurspositionering en invloed. In de recente bundel *Der Dichter und sein Schatten. Emphatische Intertextualität in der modernen Lyrik* (2014) richten Uta Degner en Elisabetta Mengaldo hun aandacht op precies die vormen van een “imitationsbejahende Ästhetik” waarbij verwijzingen naar andere auteurs en teksten een “privaten Bekenntnischarakter” (Degner & Mengaldo 2014: 8) verkrijgen.⁹ Onder de noemer van “Einfluss-Lust” wordt daarbij gepoogd voorbij het strikt agonale kader van Harold Blooms *Anxiety of Influence* te denken. Blooms theorie van invloedangst ziet de dichter steeds interliterair in een relatie met andere dichters: “every poet is a being caught up in a dialectical relationship (transference, repetition, error, communication) with another poet or poets” (Bloom 1997: 91). Om echter als “sterke” auteur te kunnen overleven zal de dichter (als “efebe”) zijn voorganger(s) noodzakelijk fout interpreteren: “Poetic influence [...] always proceeds by a misreading of the prior poet, an act of creative correction that is actually and necessarily a misinterpretation” (Bloom 1997: 30). Blooms dichter zet zich binnen dit conflictmodel – “only the agon is the essence” (Bloom 1979: 5) – af van zijn inspiratiebron en zal daarbij fundamenteel de ondergane invloed van andere schrijvers loochenen en verbergen. Degner en Mengaldo prijzen weliswaar dat Bloom de nadruk legt op deze “emotionale Valenz ästhetischer Dialogizität” (Degner & Mengaldo 2014: 8), hun kritische uitgangspunt richt zich echter specifiek op de idee dat invloeden bij sterke auteurs in Bloomiaanse zin steeds gemaskeerd moeten worden. Toch kunnen volgens Bloom bij “sterke” auteurs en teksten ook openlijk gemarkeerde verwijzingen voorkomen¹⁰, net zoals Degner en Mengaldo’s uitgangspunt “Einfluss zuzulassen, ja diesen aktiv (aus)[zu]suchen” (Degner & Mengaldo 2014: 8) vaak ook een belangrijke kritische component en “Überwindung” (cf. Wolf 2014: 58) omvat. In bepaalde

⁹ Ook Jörg Helbig benadrukt het emfatische karakter van directe verwijzingen naar andere auteurs, “[...] auch weil hierbei schon der Grenzbereich zur Potenzierungsstufe intertextueller Markierung erreicht wird, da der Auftritt von Autoren häufig mit einer Thematisierung der Textproduktion einhergeht” (Helbig 1996: 116).

¹⁰ Deze gaan dan wel verder dan het idealiseren van een voorganger of louter herhalen van diens ideeën. cf. Bloom 1979: 15f.: “No strong poem merely alludes to another, and what look like overt allusions and even echoes in strong poems are disguises for darker relationships. A strong authentic allusion to another strong poem can be only by and in what the later poem does not say, by what it represses”.

aspecten van hun theoretische opzet – een de-idealiserende van het romantische beeld van de originele dichter, het belang van intertekstuele verwijzingen voor het “poet(olog)ische Selbstverständniss” (Degner en Mengaldo 2014: 11) van de auteur – vormen invloedsangst en -lust dan ook elkaars “komplementäre Kehrseite” (Wolf 2014: 57). De verdienste van Degner en Mengaldo’s kritiek ligt in het erkennen van de complexiteit en het niet automatisch als “zwak” of “epigonaal” beschouwen van openlijke, affirmatieve vormen van intertekstualiteit en invloed bij moderne auteurs: “Denn gerade Autoren des 20. Jahrhunderts und der Gegenwart beziehen sich oft nicht angst-, sondern lustvoll auf literarische Vorbilder und erweisen in ihrem Werk dem Schaffen der Kollegen poetische Reverenz” (Degner & Mengaldo 2014: 8f.).¹¹ Zeker bij autobiografische teksten zoals Beer-Hofmanns *Paula* is een nauwkeurige analyse van de verbanden die zich biografisch, poëticaal en tussen de concrete literaire teksten *an sich* manifesteren van belang.¹² Intertekstuele verwijzingen, die zowel angst- als lustvolle aspecten kunnen omvatten, gaan hier steeds gepaard met een ruimere invulling en positionering van auteurschap. De expliciet aangehaalde werken en schrijvers verbinden zich in Beer-Hofmanns herinneringsboek dan ook met specifieke toe-eigeningen van auteursfiguren en vormen het uitgangspunt voor de volgende intertekstuele analyse.

STIFTERS “HUNDEGESCHICHTE”

Aan de basis van zowel Blooms agonale conceptualisering van invloed als Degner en Mengaldo’s lustvolle tegenpool ligt het belang van de emotionele “Valenz”. Die is bij Beer-Hofmann onder andere terug te vinden in zijn “Exil”-lectuur van de Biedermeier-auteur Adalbert Stifter (1805-1868), die in eerste instantie in een autobiografische benadering van de schrijver vorm krijgt.¹³ Als afsluitend commentaar en nawoord bij de autobiografische vertel-

¹¹ Zo wijst bijvoorbeeld Hölderlins brief aan Schiller (20.06.1797) – “von Ihnen dependir’ ich unüberwindlich” – voor Degner en Mengaldo op het belang van een niet noodzakelijk epigonaal geconnoteerde “poetische Reverenz” en het affectieve kader waarin deze vorm krijgt (Degner & Mengaldo 2014: 7f.). Bloom leest dit voorbeeld echter duidelijk als “kenosis”, een vorm van “self-misprision”: “appearing to empty himself of his poetic godhood, Hölderlin actually undoes and isolates Schiller, who is made to ebb more drastically than the epebe ebbs [...]” (Bloom 1979: 17-18). Zeker bij tijdgenoten spelen persoonlijke sympathieën en antipathieën een belangrijke rol in invloedsrelaties (cf. Wolf 2014: 77f.).

¹² Volgens Gasparini is het traditionele autobiografische discours *a priori* net weinig geneigd tot een dergelijke “littérature au second degré”: “un auteur qui fait de sa vie la matière d’un récit en privilégiera les particularités plutôt que les lieux communs. Le pastiche ou la parodie d’un autre texte biographique menaceraient dangereusement l’autonomie et la crédibilité de son personnage, réduit à l’état de calque d’un autre que lui-même” (Gasparini 2004: 104-105).

¹³ “[...] Er teilt mir mit, dass auch er, wie nie in seinem Leben zuvor, grade jetzt Stifter verfallen sei” (Vordtriede 1952: 133). Vordtriede plaatst Beer-Hofmann hier in de traditie van Stifter die door hem wordt geconstrueerd rond een centrale herinneringsthematiek: “[...] was hat denn Stifter anders getan, als er in einer politisch sehr bewegten Zeit, rückblickend das Benehmen und die Stimmung jener Menschen aufzeichnete, denen das Erbe Goethes noch gegenwärtig war und die es nun zu Ende lebten? Das ist doch eben das, was Sie [i.e. Beer-Hofmann] auch tun” (Vordtriede 1952: 134).

ling “Alcidor” citeert Beer-Hofmann in extenso een brief van Stifter aan zijn echtgenote Amalia, gedateerd op 10 en 11 augustus 1841 (Beer-Hofmann 2011: 222f.). Daarin vertelt Stifter op emotionele wijze over het overlijden en quasi-rituele begraven van zijn hond Muffi, “das seinen Herrn und seine Frau so liebte, dass beide um seinen Tod Tränen vergossen” (Beer-Hofmann 2011: 223). Naar eigen zeggen getroffen door de opvallende “Analogie” tussen Stifters brief, de gebeurtenissen in “Alcidor” (i.e. Paula’s verhaal over de hond van haar grootouders Dupont) en eigen ervaringen becommentarieert Beer-Hofmann, die eveneens een hondenliefhebber was¹⁴, uitvoerig Stifters brief:

In diesem Brief Adalbert Stifters ist die Situation äußerlich und seelisch dieselbe, wie in einer Stelle der kleinen Erzählung “Alcidor”. [...] Hier habe ich diesen wundervollen Brief angefügt, weil es mir ist, als würden durch ihn Adalbert Stifter, und Paula, und die zarten vornehmen Menschen, die ihre Mutter und ihre Großeltern waren, und ich – der Herrschaft alles Zeitlichen entgleitend – von einem gemeinsamen, freundlichen, vertrauten Band sanft umschmiegt. (Beer-Hofmann 2011: 224-225)

Beer-Hofmann lijkt zich weliswaar bewust van het feit dat dergelijke “analoge Situationen” tussen mens en dier vaak voorkomen. Toch evoceert de handeling van het citeren hier een specifiek en tijdloos kader dat ondanks de historische afstand tussen beide auteurs een vertrouwde en vertrouwelijke band schept, over en door de jaren heen – “der Herrschaft alles Zeitlichen entgleitend” –, en dat alle betrokkenen met elkaar verbindt.¹⁵ Stifter wordt hier autobiografisch ingeschakeld in een ruimere ketting van gelijkaardige menselijke ervaringen. Poëticaal gezien verzekeren beide auteurs door het opvoeren van familieleden en dieren in hun tekst ook na hun eigen overlijden hun geliefden van een tijdloos (tekstueel) voorbestaan.

Qua herinneringsthematiek en tekstopbouw dialogueert Beer-Hofmanns *Paula* daarnaast met Stifters *Die Mappe meines Urgroßvaters* (1847), een gefictionaliseerde raamvertelling met (auto)biografische inslag¹⁶, waarin het levensverhaal van de beroemde arts en “Heilkünstler” Augustinus door diens achterkleinzoon aan de hand van teruggevonden manuscripten wordt verteld. Net zoals Stifters verteller in de inleidende topos-setting van het teruggevonden manuscript naar familiale teksten verwijst, zo haalt ook Beer-Hofmann als “attestation documentaire” (Gasparini 2004: 105f.) documenten aan die in zijn herinneringsboek de bredere familiegeschiedenis mee vorm geven. Stif-

¹⁴ In de in de VS uitgegeven verzameling *Verse* (1941) bevindt zich o.a. het *Lied an den Hund Ardon – da er noch lebte*. Cf. Beer-Hofmann 2011b: 40-43. Ook in het herinneringsboek “fragt [Paula] nach den Hunden” van Beer-Hofmanns familie (Beer-Hofmann 2011a: 125).

¹⁵ Ook hier ziet Beer-Hofmann zijn aanvoelen versterkt (en gelegitimeerd) door derden, concreet door “Fanny Kallir, die verehrte Frau meines Freundes Doktor Otto Kallir [...] betroffen, wie ich, von der Analogie dieses Berichtes mit einer Stelle im *Alcidor*” (Beer-Hofmann 2011a: 224).

¹⁶ Vgl. Naumann 1979: 54f. en het nawoord van Karl Pörnbacher in Stifter 1983: 303f.

ters fictionele verteller stuit in het ouderlijke huis op een verborgen ruimte waarin hij de autobiografische “Mappe” van zijn overgrootvader (Stifter 1983: 18f.) terugvindt; ook bij Beer-Hofmann duikt bij het doornemen van briefwisseling en Bildungs-materiaal uit zijn jeugd (Adelungs Wörterbuch, *Les Aventures de Télémaque* van Fénelon, Meyers Universum, cf. Beer-Hofmann 2011a: 94f.) het van een portret voorziene dagboek van zijn “Großonkel” Hieronymus Beer op.¹⁷ Verbindend werkt niet enkel de voorbestemdheid die de handelingen van beide teksten kenmerkt: “Glieder derselben Kette, damit das werde, was da ward” (Stifter 1983: 18). In het bijzonder benadrukken beide teksten op verschillende wijze het ethische belang van de (familiale) omkadering naar toekomstige generaties toe. Binnen Stifters fictionele kader leest de verteller – als “Urenkel” – zijn familie voor uit de geschriften van zijn overgrootvader, deels met een normaliserend effect.¹⁸ Beer-Hofmann thematiseert in “Alcidor” eveneens de aan concrete individuen gebonden betekenisgeving van herinneringen. Daartoe behoort ook de mogelijkheid van verlies van (een verondersteld “objectieve”) betekenis, wat bij de overlevering als “große[s] Vergessen” (Beer-Hofmann 2011a: 21) kan worden aangevoeld. Zo wordt de halsband van de overleden hond Querschtl door Paula’s moeder nog liever “aus Liebe” verbrand, dan dat iemand ooit onwetend “das Halsband in der Hand halten, und sagen [würde]: ‘Das ist ein Hundehalsband, da steht ‘Dupont’ drauf – [...] Was macht man mit sowas?’” (Beer-Hofmann 2011a: 220).

Net als Stifters *Mappe* is het hoofdstuk “Alcidor” structureel als raamvertelling opgebouwd.¹⁹ Het leven van Querschtl en de familie Dupont wordt daarbij expliciet geënceneerd als een doorverteld verhaal in de setting van een vroegere gezamenlijk ondernomen treinreis. Zoals de ondertitel paratekstueel suggereert – “Paula erzählt (Winter 1903)” – lijkt de overleden echtgenote in Beer-Hofmanns herinneringsboek dan ook zelf aan het woord te komen. Paula treedt hier op als een Scheherazade-achtige figuur die door het vertellen van familieverhalen de tijd tijdens de lange reis probeert te doden: “Aber jetzt hab ich schon genug vom Reden [...] Ich hab soviel geredet, nur, weil du gesagt hast, ich soll dir was von uns zuhaus erzählen, damit du während der Fahrt

¹⁷ Vgl. het bij Stifter inleidende Egesippus-citaat in de paratekst waarmee de memoria-thematiek onderstreept wordt en de lezer expliciet in “das Buch und mit dem Buche in mein altes fern von hier stehendes Vaterhaus ein[geführt wird]”: “Dulce est, inter majorum versari habitacula et veterum dicta factaque recensere memoria” (Stifter 1983:6-7) [Süß ist es, in den Wohnungen der Vorfahren zu verweilen und der Ahnen Wort und Tat sinnend zu betrachten]. Voor de vormgeving en functies van dit citaat in de verschillende versies van Stifters *Mappe* zie Landfester 2000: 105f.

¹⁸ “[...] so weit ist alles an ihm, der uns immer wie ein Wundermann erschienen war, gewöhnlich, wie bei allen anderen Leuten” (Stifter 1983: 217).

¹⁹ Stifters verteller ziet zich net zoals Beer-Hofmann met een omvangrijke en heterogene tekstverzameling geconfronteerd. Deze fragmentarische vormgeving plaatst de auteur in een spanningsveld tussen “Kopist” en “Erfinder” (Landfester 2000: 105f.).

nicht einschläfst” (Beer-Hofmann 2011a: 214). Niet alleen de transindividuele en -generationele verbindingen die aan de hand van Stifters afsluitende brief werden becommentarieerd krijgen een tijdloos karakter toegedicht – “der Herrschaft alles Zeitlichen entgleitend” –, ook Paula als centrale figuur wordt zo als een actieve vertelinstantie opgevoerd wiens (vertel)stem na de dood verder blijft resoneren.

HERINNERINGSBOEK ALS FRAGMENT

Het belang van (de ontmoeting met) Paula voor Beer-Hofmanns leven en carrière wordt in het bijzonder paratekstueel mee vorm gegeven door middel van expliciete citaten. Deze zijn aangeduid met auteur en werk van herkomst en fungeren als motto bij de eerste hoofdstukken. Specifiek gaat het om drie in de brontaal en in Duitse vertaling weergegeven citaten uit de *Vita Nuova* van Dante Alighieri (1265-1321), waarmee Beer-Hofmann focuspunten van zijn Dante-lectuur intertekstueel thematiseert en binnen een autobiografische traditie plaatst.²⁰ Dantes *Vita Nuova* bestaat uit gedichten en (verbindende) prozateksten en staat net zoals Beer-Hofmanns *Paula* in het teken van de grote geliefde, die een wezenlijke invloed op leven en werk van de auteur in kwestie heeft uitgeoefend. Ook de thematische genre aanduiding van *Paula* als “herinneringsboek” gaat intertekstueel samen met de openingsparagraaf van Dantes tekst waarin die laatste precies “demjenigen Theile des Buches meines Gedächtnisses” (Förster 1841: 1) aanhaalt van waaruit zijn tekst metaforisch put. Als auteur blikken zowel Beer-Hofmann als Dante terug op hun leven dat slechts door de ontmoeting met Paula resp. Beatrice tot ontplooiing kwam.²¹ Net zoals Dante, als een compiler van de eigen herinneringen, objectief wil werken binnen de tekstuele metafoor van het geheugen als boek – “wende ich mich zu jenen Worten, welche in meinem Gedächtnis unter größeren Paragraphen verzeichnet sind” (Förster 1841: 3) –²², zo postuleert ook Beer-Hofmann in zijn “wahres, frommes, beglückendes Erinnern” (Beer-Hofmann 2011a: 7) geen fictioneel-fantasmatische elementen te willen opnemen. Daarbij ontspint zich in beide teksten de belangrijke thematiek van het fragmentarische. Het eerste Dante-citaat, dat als motto bij zijn voorwoord geplaatst staat,

²⁰ Afgaand op de Duitse vertaling citeert Beer-Hofmann vermoedelijk uit Karl Försters Dante-vertaling *Das Neue Leben* uit 1841 (cf. Förster 1841).

²¹ cf. Ascoli 2011:188: “[...] the book of memory not only records biographical events, but also copies out poetic texts produced by and recording those events: texts within the text now transcribed in yet another text”.

²² cf. Ascoli 2011: 186: “[...] using the formal modal of the book to ward off the danger that his account will be seen as the fictive ravings, the ‘parlare fabuloso’, of an imaginative youth”. Ook Dante haalt expliciet andere, klassieke *auctores* aan (Vergilius, Homerus, Ovidius, Horatius, Lucanus) die zijn tekst mee omkaderen en waartegen zijn positionering vorm krijgt (cf. Ascoli 2011: 194f.).

expliciteert in het bijzonder de opzet van Beer-Hofmanns (auto)biografische terugblik:

Und so darf ich denn – wenn es Ihm, in welchem alle Dinge leben, gefällt, dass mein Leben noch einige Jahre dauere – hoffen, von ihr zu sagen, was von Keiner jemals noch gesagt worden. Und dann möge es Dem, der der Herr der Gnaden ist, gefallen, dass meine Seele von dannen gehen könne, zu sehen die Herrlichkeit ihrer Gebieterin. (Beer-Hofmann 2011a: 6)

Met bovenstaand citaat uit de laatste paragraaf van Dantes *Vita Nuova* drukt Beer-Hofmann zowel zijn idealistische opzet uit, over Paula “zu sagen, was von Keiner jemals noch gesagt worden” (Beer-Hofmann 2011a: 6) alsook de wens, nadien binnen een goddelijke en zinvol geconcipieerde heerlijkheid (weer) verenigd te worden met de overleden echtgenote.²³ Beer-Hofmanns toe-eigening van Dantes slotwoorden ensceneert daarbij intertekstueel een omkering van hun temporele kader, van slot- naar voorwoord en van terug- naar vooruitblik. Terwijl Beer-Hofmann *Paula* aan het eind van zijn leven schreef en de opzet van zijn boek in het teken van de terugblik staat, leest Dante dezelfde woorden in zijn vroege *Vita Nuova* voornamelijk toekomstgericht. Rekening houdend met de gesuggereerde hoge leeftijd (cf. “dass mein Leben noch einige Jahre dauere”) wordt *Paula* met andere woorden als laatste project opgevat, weliswaar fragmentarisch van aard en onafgewerkt – “[...] gemessen an dem, was meine Sehnsucht will, ist das was schon geformt ist, wenig, recht wenig” (Beer-Hofmann 2011a: 8).²⁴ Bij Dante daarentegen zijn het bovenvermelde citaat en de daarin uitgesproken hoop (“hoffen”) een belofte tot schrijven. De liefdesgeschiedenis met Beatrice zal dan ook verdergezet worden in toekomstige, nog te schrijven werken die het thema op een meer mature en gepaste wijze zullen behandelen. Enkele regels voordien kwam Dante namelijk tot het besluit dat hij op zijn huidige werkwijze niet meer over Beatrice kon schrijven:

Nach diesem Sonett hatte ich ein wunderbares Gesicht, in welchem ich Dinge sah, die mir den Vorsatz eingaben, nicht mehr von dieser Gegebenheiten zu sprechen bis zu der Zeit, wo ich würdiger von ihr zu handeln im Stande wäre. (Förster 1841: 89)

²³ Verlatingsangst en de eenzaamheid na Paula's dood spelen een centrale rol in de dromen die Beer-Hofmann over zijn echtgenote had tijdens zijn ballingschap in de VS en die achteraan in de autobiografie geprotocolleerd worden: “[der Papa] sagt [...], dass sie von mir fortgehen wird” (Beer-Hofmann 2011a: 233); “Und darf ich nicht mit? Sie sagt leise: Nein” (Beer-Hofmann 2011a: 234); “Ich gehe mit dir, sage ich hastig. Und sie, leise: Du musst nicht mit” (Beer-Hofmann 2011a: 236).

²⁴ Na zijn in ballingschap uitgegeven *Verse* (1941) poneerde Beer-Hofmann aanvankelijk de stopzetting van zijn literaire productie. Vgl. het met een portret van Paula omkaderde gedicht *Vor dem Bilde Paulas*: “Vor dem Bilde Paulas / Seien diese Verse niedergelegt, / Die nur durch sie wurden, / Keiner von ihnen, bevor sie kam – / Keiner mehr, seitdem sie ging” (Beer-Hofmann 2011b: 9). Met het opstarten van *Paula. Ein Fragment* werd de stopzetting echter doorbroken.

In het licht van een veranderende poëtische uitwerking van Beatrice heeft de *Vita Nuova* daardoor een onaf karakter, als eerste stap in een langer proces waarvan de thematiek later te hernemen valt.²⁵

Beide herinneringsboeken dialogeren in hun fragmentkarakter eveneens qua selectieve (auto)biografische informatie die aan de lezer wordt meegegeeld. Als beperkte “literature of [the] self” (Mazzarro 1981: 27f.) geeft Dante aan niets te vermelden wat niet op Beatrice betrekking heeft. Dat Beer-Hofmann in het openingshoofdstuk zijn familiegeschiedenis en eigen kinderjaren uitvoerig behandelt, staat gezien de teleologische inpassing in een “schicksalhaft” narratief slechts schijnbaar in tegenstelling met de afwezigheid van biografische informatie over Dante vóór zijn ontmoeting met Beatrice. Voor de lezer schetst Beer-Hofmann “gerade soviel, dass, was Paula und mich später umgibt, schon Vertrautes ist – nicht Fremdes, das Erklärung verlangt” (Beer-Hofmann 2011a: 31). Gestreefd wordt met ander woorden niet naar een exhaustieve biografie *ab ovo* van de geliefde, maar naar een harmonieuze lofzang op de vrouw in kwestie, conform Dantes aangekondigde benadering van dit onderwerp: “Und so beschloss ich, in Zukunft immerdar zum Stoffe meiner Rede nur Das zu nehmen, was ein Lob jener Adeligen wäre” (Förster 1841: 32). Van de dood van Beatrice wordt weliswaar akte genomen maar hij wordt niet als dusdanig beschreven aangezien dit niet past en de juiste taal daarvoor ontbreekt.²⁶ Ook Beer-Hofmann kaart het overlijden van Paula en de daaraan voorafgaande stressvolle context van de vlucht uit Wenen helemaal niet aan.²⁷ De auteur zet zijn *Paula* echter duidelijk af van de tekstopbouw en macrostructuur van de *Vita Nuova*. Zijn associatieve “eccentric chronology” (Elstun 1993: 89) en juxtapositie van herinneringsfragmenten benadrukken een bijzonder heterogeen tekstmateriaal. Voor de auteur roept dat materiaal individueel belangrijke momenten op uit zijn en Paula’s leven maar de afzonderlijke elementen en hun structurele overgang worden – in tegenstelling tot Dantes prosimetrum – niet narratief met elkaar verbonden.

²⁵ Beatrice komt in de latere werken weer te voorschijn, vanuit een allegorisch perspectief in Dantes *Convivio* (cf. Stierle 2014: 18f.) en als gids door de negen hemelse sferen in het paradijs in de *Divina Commedia*. In de analytische delen presenteert Dantes *Vita Nuova* zich als een “palindodic reframing and reinterpretation of his earlier career as vernacular love lyricist” (Ascoli 2011: 179). De tekst werkt geleidelijk aan toe naar een (proto)modern idee van de auteur als lezer en commentator van het eigen werk (Ascoli 2011: 199f.)

²⁶ Vgl. Mazzarro 1981: 15f.

²⁷ Paula is zowel Beer-Hofmanns echtgenote alsook de moeder van hun drie kinderen. Het begin van hun familiale leven en de geboorte van hun kinderen worden nauwelijks gethematiseerd. In de *Vita Nuova* uit de “relatie” tussen Dante en Beatrice zich niet in een huwelijksconstellatie, noch is ze wederzijds gemotiveerd: Beatrice wordt (eenzijdig) door Dante tot geliefde gestileerd. Binnen het geschetste verhaal ontmoeten zij elkaar – afgezien van Dantes droom- en visionaire scenario’s – slechts enkele malen in levenden lijve.

INCIPIT VITA NUOVA

Beer-Hofmanns openingshoofdstuk werkt zoals gezegd teleologisch naar zijn eerste ontmoeting met Paula toe, die als bediende in een Weense chocolaterie werkt. Het hoofdstuk begint paratekstueel met een Latijns (en in het Duits vertaald) citaat uit Dantes beschrijving van zijn eerste ontmoeting met Beatrice: “Ecce deus fortior me, veniens dominabitur mihi – Siehe ein Gott, stärker denn ich; er kommt und wird über mich herrschen” (Beer-Hofmann 2011a: 10). In het bijzonder benadrukt Beer-Hofmann met zijn Dante-citaat de intensiteit van deze (liefdes)ervaring die als “sensitive memory” (Mazzarro 1981: 117) ook de *Vita Nuova* kenmerkt. “Noch benommen, nicht genau wissend, was geschehen soll” (Beer-Hofmann 2011a: 105), ensceneert Beer-Hofmann zichzelf met zijblik op Dante als hulpeloos en totaal overweldigd door de eerste ontmoeting met zijn latere echtgenote. Formeel manifesteert dat gevoel zich vanaf het centrale (sub)hoofdstuk *Erblicken* (Beer-Hofmann 2011a: 115f.) in afgebroken en steeds korter wordende, aforismeachtige paragrafen die concentrisch rond de (auto)biografie als voorbestemd liefdesverhaal staan:

Alles erlicht, was vorher war, eine Flut bricht aus mir [...] alles, was war, war nur ein Weg zu diesem Augenblick – alles, Auf dieser Flut treibt alles Erinnern hinab – meine Jugend, meine Kindheit, ich fühle Bangen – aber was ist Jugend, was Kindheit – Neues hat begonnen – was vorher war, war ein Eingepupptsein – dies hier ist meine wahre Geburt – alle Dinge waren nur Platzhalter für den Herrn, der nun kam – Ecce Deus fortior me, veniens dominabitur mihi – nun ist keine Unsicherheit mehr in mir, keine Fragen nach dem “Sinn” – um mich herum nicht die Welt, die Dinge – um mich der Weltenraum. (Beer-Hofmann 2011a: 115)

Net zoals Dante zich onder de heerschappij van “Amor” ziet, ervaart ook Beer-Hofmann de overweldigende kracht van de liefde: “Nie mehr gab es ein Bangen, ich würde geführt, nie mehr würde mein Schritt ins Leere treten” (Beer-Hofmann 2011a: 116). Nauw verbonden met deze sturende kracht is een retrospectieve lezing die zin geeft aan het voorbije leven: “Vorher war alles ein wirr verschlungener Knäuel, den ich nicht verstand” (Beer-Hofmann 2011a: 116). Het moment van de ontmoeting ziet de auteur teleologisch als vertrekpunt van een “nieuw” leven, onder de existentieel-metaforische noemer van een augustiniaans klinkende “neue wahre Geburt”. Dit nieuwe begin wordt ook in het daaropvolgende hoofdstuk, in de *Winter- und Frühjahrswochen 1896*, de tijd van het “erstes Wir” (Beer-Hofmann 2011a: 123), paratekstueel vormgegeven met Dante. Deze stelt immers zijn herinneringsboek onder dezelfde hoofding: “Incipit Vita Nuova!” – “Hier hebet an das Neue Leben!” (Beer-Hofmann 2011a: 120). Paula zorgt bij de jonge Beer-Hofmann dan ook voor een (her)nieuw(d)e aandacht voor reeds overleden familieleden

die in de vergetelheid dreigden te geraken – “Zwölf Stunden weiss ich von ihr, und schon hat sie mich zurückgeführt zu meiner Mutter, schon hat sie meine Mutter aus ihrer Einsamkeit erlöst” (Beer-Hofmann 2011a: 119). Ook het terloops aangehaalde moeilijke verloop van zijn literaire carrière krijgt een nieuwe richting, wat de dichter doet afzien van zijn voorgenomen oplossing om rond de wereld te reizen “und erfüllt von dem, was ich gesehen [...] dann erst wieder versuchen zu schreiben” (Beer-Hofmann 2011a: 94).²⁸ Het eigenlijke literaire werk van de auteur wordt binnen de (auto)biografie niet aangehaald, noch lijkt Paula er – als mogelijke voorbeeldfiguur – expliciet mee in verbinding te staan.²⁹ De ook in de tekst opgenomen droomprotocollen, die de concrete aanleiding vormden voor het schrijven van het herinneringsboek (cf. Beer-Hofmann 2011a: 260f.), tonen duidelijk aan dat de geliefde echtgenote ook na haar overlijden erg belangrijk bleef voor de auteur. De (autobiografische) droom, “der weiß, was geschehen ist – aber sich weigert, es zu wissen” (Beer-Hofmann 2011a: 248, cursivering in origineel), vormt een plaats voor persoonlijke traumaverwerking en suggereert tegelijkertijd de blijvende aanwezigheid van de geliefde, “der Herrschaft alles Zeitlichen entgleitend”: “Paula steht an der rechten Seite meines Bettes [...] ich erwache aus dem Traum. – Traum? – Oder geschah es nur, während ich schlief?” (Beer-Hofmann 2011a: 233).³⁰

Biografisch gezien delen Beer-Hofmann en Dante weliswaar de ervaring van ballingschap, toch wordt die laatste aan de hand van de *Vita Nuova* niet als expliciete “Exil”-auteur in politieke zin geconstrueerd. Dantes *Vita Nuova* ontstond vóór zijn verbanning uit Florence in 1302 en geldt tegenover de latere, in ballingschap ontstane werken (*De vulgari eloquentia*, *Il Convivio*, *Divina Commedia*) doorgaans als een “noch suchendes Jugendwerk” (Stierle 2014: 14) resp. een “pre-exilic [...] formal experiment” (Ascoli 2011: 175). In tegenstelling tot de paradigmatische lectuur van Dante als “Dichter der Hölle und des Exils”³¹ citeert Beer-Hofmann inter- en paratekstueel net passages uit het werk van Dante als (jonge) liefdespoëet, wat zijn “Neue[s] Leben” duidelijk in een autobiografische traditie plaatst en de specifieke focus van zijn uit-

²⁸ cf. Vordtriede 1952: 132: “Hätt ich damals nicht meine Frau kennengelernt, hätte ich wahrscheinlich nie weitergeschrieben, sondern wäre auf Reisen gegangen”.

²⁹ Slechts eenmaal wordt zij expliciet als voorbeeld voor een directe literaire figuur opgevoerd, in de korte verwijzing naar het (meta)dramatische *Vorspiel auf dem Theater zu König David* (1936), wat echter niet op haar goedkeuring kan rekenen: “Kann nicht das, was ich sag, jemand anderer sagen?” (Beer-Hofmann 2011a: 182, cursivering in origineel).

³⁰ Ook Dante ziet na het overlijden van Beatrice de geliefde weer opduiken in een droomvisioen. Hier echter wijst zij hem terecht voor zijn interesse in een vervangende geliefde: “Und nachdem solch sündhaftes Verlangen ausgetrieben war, wendeten wiederum alle meine Gedanken sich ihrer adeligsten Beatrice zu” (Förster 1841: 83).

³¹ Vgl. Heinrich Heines karakterisering van Dante als “[...] der Schüler Vergils,/Der Dichter der Hölle und des Exils” in zijn gedicht *Die Libelle* (1854). Hölters gelijknamige studie biedt een overzicht van de historische Dante-receptie in de Duitstalige literatuur (Hölters 2002), maar focust voornamelijk op de politieke Exil-receptie van de *Commedia* en gaat niet in op de Dante-intertekst in Beer-Hofmanns *Paula*.

werking versterkt. Dit nieuwe begin wordt binnen de eigen levensloop vastgelegd vanaf de ontmoeting met Paula. De “*Incipit Vita Nuova*” wordt door het overlijden van de echtgenote met andere woorden niet geëxtrapoleerd naar een nieuw op te bouwen leven in ballingschap in de VS.³² Beer-Hofmann streeft er naar om jaren na het overlijden van zijn echtgenote een beeld van haar “wachzurufen” (Beer-Hofmann 2011a: 122), net zoals Dante zich met een sonnet over Beatrice tot voorbijtrekkende pelgrims richt die “[nicht] von Jener haben reden hören” (Förster 1841:85).³³ In tegenstelling tot de bij Dante aangeduide herwerking van Beatrice in latere werken, o.a. in de publiek-encyclopedische dimensie van de *Commedia*, blijft Beer-Hofmann met zijn beeldvorming van Paula binnen het discours van een private mythologie, die hun individuele en als zinvol ervaren verleden fragmentarisch weet te schetsen.

CONCLUSIE

Beer-Hofmanns postuum gepubliceerde *Paula. Ein Fragment* kenmerkt zich door een complexe (auto)biografische tekstverzameling die op meervoudige wijze een beeld construeert van de overleden echtgenote Paula. Beer-Hofmanns herinneringen ensceneren een gemedieerd maar waarheidsgetrouw karakter binnen de sterk fragmentarisch uiteengezette en geïdealiseerde (liefdes)geschiedenis van de auteur, waarin de expliciete intertekstuele dimensie een belangrijke rol speelt. Zo benadrukken de openlijk gemarkeerde verwijzingen naar Adalbert Stifter en Dante Alighieri binnen de geëvoceerde intertekstuele ruimte het belang van de herinneringsthematiek waarrond Beer-Hofmanns terugblik is opgebouwd. Hun concrete teksten omkaderen legitimerend de persoonlijke schrijftuur van zijn herinneringsboek en thematiseren de expliciete fragmentarische vormgeving. De auteur verankert Stifter en Dante binnen een levensthematiek van verlies, vervoering, liefde en zingeving die een brug slaat naar het eigen schrijven over Paula. Door het specifiek citeren van autobiografische teksten en passages construeert Beer-Hofmann de aangehaalde auteurs als tijd- en ervaringsgenoten tussen wie talloze “Analoge Situationen” te bespeuren vallen. Deze intertekstualiteit wijst de lezer niet enkel op formele en thematische parallellen, zij selecteert Stifter en Dante ook als poëtische bondgenoten die Paula voor de vergetelheid bewaren.

³² Zie Stierle 2014 voor een lezing van Dantes werk vanuit een dominerend perspectief van ballingschap: “Der *infamia*, der Schmach des Exils kann einzig ein Werk entrinnen, dessen *fama* diese Schmach übersteigt” (Stierle 2014: 20).

³³ Vgl. Vordriedes opmerking bij zijn gesprek met Beer-Hofmann in 1943: “[...] [Beer-Hofmann] liest vor. Es ist eine Stelle darüber, dass ein Werk deshalb aufgezeichnet werde, um den jetzt lebenden Menschen, die diese Frau nicht mehr gesehen haben, das Bild wachzurufen. [...] Erst als er fertig ist, eröffnete er, dass dies eine Stelle aus Dantes *Vita Nuova* sei, und es schien mir, als wolle er sie seinem Gedenkbuch als Motto voransetzen” (Vordriede 1952: 134).

BIBLIOGRAFIE

- Ascoli, Albert Russel: *Dante and the Making of a Modern Author*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2011.
- Beer-Hofmann, Richard: *Aus dem Fragment Paula: Herbstmorgen in Österreich*. New York, Johannespresse, 1944.
- Beer-Hofmann, Richard: *Paula. Ein Fragment*. New York: Johannespresse, 1949.
- Beer-Hofmann, Richard: *Gesammelte Werke*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1963.
- Beer-Hofmann, Richard: *Paula. Ein Fragment*. Hrsg. von Sören Eberhardt. Hamburg: Igel Verlag, 2011a.
- Beer-Hofmann, Richard: *Schlaflied für Mirjam. Lyrik, Prosa, Pantomime und andere verstreute Texte*. Hrsg. von Michael Matthias Schardt. Hamburg: Igel Verlag, 2011b.
- Bloom, Harold: *The Anxiety of Influence. A Theory of Poetry*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1997 [1973].
- Bloom, Harold: The Breaking of Form. In: Bloom, Harold; De Man, Paul; Derrida, Jacques (Hrsg.): *Deconstruction and Criticism*. New York: Seabury Press, 1979, S. 1-37.
- Bunzl, Matti: Modes of Nostalgia and Figurations of 'Austria' in the Exil(Auto)Biographien of Richard Beer-Hofmann and Stefan Zweig. In: Daviau, Donald G. (Hrsg.): *Austria in Literature*. Riverside: Ariadne Press, 2000, S. 45-59.
- Degner, Uta & Elisabetta Mengaldo (Hrsg.): *Der Dichter und sein Schatten. Emphatische Intertextualität in der modernen Lyrik*. München: Wilhelm Fink, 2014.
- Elstun, Esther N.: Richard Beer-Hofmann als Autobiograph. 'Paula. Ein Fragment'. In: Eke, Norbert Otto & Günther Helmes (Hrsg.): *Richard Beer-Hofmann (1866-1945). Studien zu seinem Werk*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 1993, S.86-98.
- Förster, Karl: *Das Neue Leben von Dante Alighieri*. Leipzig: Brockhaus, 1841.
- Gasparini, Philippe: *Est-il Je? Roman autobiographique et autofiction*. Paris: Éditions du Seuil, 2004.
- Helbig, Jörg: *Intertextualität und Markierung*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 1996.
- Hölter, Eva: "Der Dichter der Hölle und des Exils". *Historische und systematische Profile der deutschsprachigen Dante-Rezeption*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2002.
- Landfester, Ulrike: Der Autor als Stifter oder die Mappe meines Urgroßvaters. In: Hettche, Walter,; John, Johannes & Sybille von Steinsdorff: *Stifter-Studien. Ein Festgeschenk für Wolfgang Frühwald zum 65. Geburtstag*. Tübingen: Niemeyer, 2000, S. 101-124.
- Lee, Hermione: *Body Parts. Essays on Life-Writing*. London: Chatto and Windus, 2005.
- Mazzaro, Jerome: *The Figure of Dante. An Essay on the Vita Nuova*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1981.

- Mittermayer, Manfred: Die Autobiographie im Kontext der ‚Life-Writing‘-Genres. In: Bernhard Fetz (Hg.): *Die Biographie. Zur Grundlegung ihrer Theorie*. Berlin, New York: de Gruyter, 2009, S. 69-101.
- Naumann, Ursula: *Adalbert Stifter*. Stuttgart: Metzler, 1979.
- Saunders, Max: Life-Writing, Cultural Memory and Literary Studies. In: Erll, Astrid & Nünning, Ansgar (Hrsg.): *A Companion to Cultural Memory Studies*. Berlin, New York: De Gruyter, 2010, S. 321-331.
- Scherer, Stefan: *Richard Beer-Hofmann und die Wiener Moderne*. Tübingen: Niemeyer, 1993.
- Stierle, Karlheinz: *Dante Alighieri. Dichter im Exil, Dichter der Welt*. München: C.H. Beck, 2014.
- Stifter, Adalbert: *Die Mappe meines Urgroßvaters*. Hrsg. von Karl Pörnbacher. Stuttgart: Reclam Verlag, 1983.
- Vordtriede, Werner: Gespräche mit Beer-Hofmann. In: *Die Neue Rundschau*, 63, 1952, S. 122-151.
- Wolf, Norbert Christian: Paare und Passant(inn)en. George, Hofmannsthal und Baudelaire. In: Degner, Uta & Elisabetta Mengaldo (Hrsg.): *Der Dichter und sein Schatten. Emphatische Intertextualität in der modernen Lyrik*. München: Wilhelm Fink, 2014, S. 57-87.
- Zweig, Stefan: *Die Welt von Gestern. Erinnerungen eines Europäers*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 2010.

Assimilatie, identiteit en de Ander in de epische poëzie van Lepanto

Maxim RIGAUX

Abstract

The battle of Lepanto (October 7, 1571) signified an important victory for Christian Europe against the Ottoman Empire. In the Spanish area, six poets (re)shaped the naval battle as the central theme of their epic poems. The focus of this paper will be on the first epic poem that was published after Lepanto: the *Austrias Carmen* of the former black slave Juan Latino (1518-1594/7). In my analysis of Latino's representation of the Ottoman admiral Ali Pasha I will argue that the author's use of the classical tradition leads to an ambiguous portrait of the cultural Other.

INTRODUCTIE

De zeeslag bij Lepanto vond plaats op 7 oktober 1571 en betekende een belangrijke overwinning voor de Heilige Liga op het Ottomaanse Rijk.¹ De Heilige Liga (*la Liga Santa*) was een militaire alliantie van de westerse grootmachten Venetië, Spanje en de pauselijke staten die tot stand was gekomen dankzij de bemiddeling van de toenmalige paus Pius V. Het verdrag dat op 25 mei 1571 door alle leden werd ondertekend, heeft echter heel wat voeten in de aarde gehad.² Politieke strubbelingen tussen Venetië en Spanje zorgden bij de onderhandelingen voor wederzijds wantrouwen. Een soortgelijke Liga was een jaar eerder ontbonden na een mislukte operatie die de Turkse verovering van Cyprus had moeten voorkomen. Het voornaamste doel van deze nieuwe Liga in 1571 was de bestrijding van het Ottomaanse Imperium dat sinds de val van Constantinopel in 1453 haar blik eveneens op het westen richtte en grote delen van Griekenland en Noord-Afrika aan haar rijk had toegevoegd. Op het Europese vasteland reikte die macht halfweg de 16de eeuw tot aan de poorten van Wenen. De opluchting in het Westen na de militaire triomf nabij de golf van Lepanto was bijgevolg enorm en kende een grote internationale weerklank. Het Westen geloofde in een kentering van de almaar groeiende macht en invloed van het Ottomaanse Rijk in Europa. Vooral in de Spaanse machtsfeer werd de slag bij Lepanto aangegrepen als een ideale gelegenheid om de

¹ Dit artikel is verbonden aan het project dat ik bij het FWO heb aangevat en waarin ik een literair-historische analyse van de epische poëzie rond Lepanto beoog. Ik ben Jürgen Pieters dankbaar voor de mogelijkheid mijn project te kunnen voorstellen op de lentevergadering van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij te Gent (22 maart 2014).

² De slag bij Lepanto en de aanloop naar deze militaire confrontatie is veelvuldig aan bod gekomen in het historische onderzoek. Ik verwijs naar de bibliografie voor twee recente werken over Lepanto vanuit historisch perspectief: Bicheno (2003) en Crowley (2008).

glorie van het Spaanse imperium te bezingen. Het epische genre was voor vele dichters dan ook een logische keuze om de zeeslag literair vorm te geven.

Na een overzicht van de auteurs van het corpus dat ik in het project zal bestuderen en een korte *status quaestionis* over het onderzoek naar de literatuur rond de slag bij Lepanto, concentreer ik mij in deze bijdrage op het eerste epos dat gepubliceerd werd na de zeeslag: het *Austrias Carmen* van de zwarte ex-slaaf Juan Latino dat geschreven is in iets meer dan 1800 Latijnse hexameters naar het model van Vergilius. Bij wijze van casus zal ik belichten hoe Juan Latino gebruik maakt van de klassieke traditie voor de representatie van de Turkse opponent Ali Pasha.

LITERATUUR ROND LEPANTO: EEN OVERZICHT

Historisch onderzoek naar de slag bij Lepanto heeft aangetoond dat de psychologische impact van de overwinning uiteindelijk veel groter was dan de werkelijke politieke gevolgen.³ Met de dood van paus Pius V, bezieler van de alliantie en voorstander van een nieuwe kruistocht, werd de Heilige Liga in mei 1572 alweer ontbonden. Het Ottomaanse Rijk heroverde in korte tijd enkele belangrijke strategische nederzettingen.⁴ Toch leverde de zeeslag ook het bewijs dat de Turken niet onoverwinnelijk waren. Lepanto gold als een belangrijk symbool voor de kracht van een verenigd christelijk Westen in haar voortdurende strijd om het Ottomaanse Rijk in zijn opmars binnen Europa een halt toe te roepen.

Op het Iberische schiereiland zijn drie dichtbundels met een epos over de slag bij Lepanto in drukvorm bewaard. Het betreft de epen van Juan Latino (1573, Granada), Joan Pujol (1573, Barcelona) en Jerónimo Corte-Real (1578, Lissabon). Van deze laatste auteur beschikken we ook over het manuscript uit 1575 dat slechts enkele verschillen vertoont ten opzichte van het gedrukte werk dat drie jaar later is verschenen. Ook de drie canonieke epen van Spanje – *La Araucana* van Alonso de Ercilla (1578, Madrid), *La Austriada* van Juan Rufo (1584, Madrid) en *El Monserrate* van Cristóbal de Virués (1587, Madrid) – wijdden op hun beurt een episode in hun epos aan de zeeslag. Tenslotte zijn er drie epen van Francisco de Pedrosa, Pedro Manrique en Pedro de Acosta enkel in manuscript overgeleverd. Schrijven in de Spaanse Gouden Eeuw betekende niet automatisch publiceren. Dat was een kostelijke onderneming en gebonden aan koninklijke goedkeuring. Bijgevolg bleef een werk zonder mecenas of koninklijke toestemming vaak in manuscript.

³ Zie het artikel van García Hernán (2011) voor een overzicht van de recente heroriëntering binnen de historiografie over Lepanto.

⁴ In 1574 heroverden de Ottomanen immers La Goleta en Tunis aan de noordkust van Afrika. Miguel Martínez (2014: 104) noemt de gebeurtenissen van dat jaar, en dus niet de slag bij Lepanto, het daadwerkelijke keerpunt voor de politieke verhoudingen tussen Oost en West.

Zoals Mercedes Blanco recent aantoonde, kende het epos in de jaren 70 van de 16de eeuw een heuse revival, een trend die door de overwinning bij Lepanto alleen maar werd versterkt.⁵ Blanco gebruikt elders het concept ‘*quasi-événement*’ (quasi-gebeurtenis) van Paul Ricoeur om de gunstige conjunctuur voor het Spaanse epos in die periode aan te duiden.⁶ Het epische genre in Spanje is tot heden echter onderbelicht gebleven in modern wetenschappelijk onderzoek. Het standaardwerk van Frank Pierce, *La poesía épica del Siglo de Oro*, dateert uit 1961 en laat bovendien de epische productie in het Latijn en Catalaans buiten beschouwing. Drie gedichten over Lepanto – Juan Latino en Francisco de Pedrosa in het Latijn, Joan Pujol in het Catalaans – komen daardoor niet aan bod en zijn op die manier in de vergetelheid gebleven.

Sinds het begin van deze eeuw is er ruime aandacht voor het Spaanse epische genre in het algemeen, en voor de dichters van Lepanto in het bijzonder. Elizabeth Davis wekte met haar boek *Myth and Identity in the Epic of Imperial Spain* de wetenschappelijk interesse voor de Spaanse epiek tot leven.⁷ Verder toonde Elizabeth Wright de literaire en culturele waarde van Juan Latino’s *Austrias Carmen* aan.⁸ Soortgelijke initiatieven zijn recent ondernomen voor Joan Pujol en Jerónimo Corte-Real.⁹ Onderzoek naar het literaire karakter van die epen, ook de werken in manuscript, zal ons meer leren over de verschillende representaties van Lepanto.

De auteurs die zich waagden aan een epos over de slag bij Lepanto getuigen bovendien van diverse profielen die het gevarieerde karakter van het Spaanse imperium illustreren. Met Joan Pujol hebben we een auteur die zijn Catalaanse identiteit sterk onderstreept. Zijn poëzie is geschreven in het Catalaans en hij plaatst zich in de traditie van Ausiàs March, de 15de eeuwse lyrische dichter uit Valencia. Jerónimo Corte-Real en Pedro de Acosta zijn twee dichters van Portugese oorsprong die voor hun epos over Lepanto kiezen voor de Spaanse taal. Francisco de Pedrosa is geboren en getogen in Madrid waar hij zijn opvoeding genoot in de nabijheid van de koninklijke kringen. Zoals uit de proloog van zijn werk blijkt, zette hij in 1558 op aanraden van de koning koers naar Guatemala om daar nieuwe priesters te onderrichten. Het profiel van Juan Latino tenslotte valt in het bijzonder op.

⁵ Mercedes Blanco (2010) merkt op dat er rond 1570 zowel in de politieke als literaire sfeer een nieuw heroïsch ideaal ontluikt die door de overwinning bij Lepanto is toegenomen in kracht.

⁶ In een voorstel tot een nieuwe historiserende benadering van de literatuur in de Spaanse Gouden Eeuw bespreekt Blanco (2012) drie cruciale momenten die de literaire wereld in die tijd grondig hebben beïnvloed. De slag bij Lepanto beschouwt zij als een kritiek moment voor de ontwikkeling van het epische genre.

⁷ In dit werk bestudeert Elizabeth Davis (2000) de vijf populairste epen uit de bloeiperiode van het Spaanse epos tussen 1569 en 1611. Het betreft *La Araucana* (Alonso de Ercilla), *La Christiada* (Diego de Hojeda), *La Austriada* (Juan Rufo), *Jerusalén Conquistada* (Lope de Vega) en *Historia del Monserrate* (Cristóbal de Virués).

⁸ Wright (2009, 2012); Anguita en Wright (2012).

⁹ Voor de Catalaan Joan Pujol: Miralles en Valsalobre (2010). Voor de Portugese auteur Jerónimo Corte-Real: Alves (2001), Vilà (2005) en Plagnard (2012).

Juan Latino (1518-1594/7) was een zwarte ex-slaaf die zich opwerkte tot professor Latijnse grammatica en retoriek aan de kathedraalschool van Granada. Hij profileert zich in zijn werk nadrukkelijk als christelijke Ethiopiër (*Aethiops Christicola*). De stad Granada was in de 16de eeuw een 'frontier city' waar de Spaanse christelijke bevolking na de voltooiing van de *reconquista* in 1492 samenleefde met achtergebleven moslim families van het Nasrid sultanaat en hun nazaten.¹⁰ In 1500 werden de moslims verplicht zich te laten dopen en het christelijke geloof aan te nemen. Voortaan gingen zij door het leven als *moriscos*. Baltasar Fra-Molinero ziet de figuur van Juan Latino, een trouwe aanhanger van het christelijke geloof maar eveneens met een andere etnische achtergrond, daarom als een ideale tussenpersoon van de christelijke Spanjaarden en de *moriscos*.¹¹ De poëzie van Juan Latino kan dan ook niet losgekoppeld worden van de sociale en historische context van Granada. Zo is het in de gedichtenbundel van Juan Latino duidelijk dat de slag bij Lepanto verbonden wordt met de lokale context. Meer bepaald de opstand van een aantal *moriscos* in 1568 is het vertrekpunt voor een weergave van de zeeslag. Juan van Oostenrijk, halfbroer van Filips II en leider van de expeditie tegen de Turken van het Ottomaanse Rijk nauwelijks twee jaar later, werd aangeduid om de rebellie in Granada en omstreken de kop in te drukken.¹²

In hun verspreide herkomst geven de dichters van Lepanto dus een goed beeld van de diversiteit van het Spaanse imperium in de Gouden Eeuw. Samen illustreren zij de complexiteit van de Spaanse/Iberische identiteit. Met een epos over de slag bij Lepanto probeerden auteurs de overwinning van Juan van Oostenrijk te verhalen in het geprivilegieerde epische genre. Het Spaanse epos wordt gekenmerkt door een voorkeur voor het verhalen van recente geschiedenis.¹³ De slag bij Lepanto was met andere woorden een ideale kans om de grootsheid van het Spaanse imperium te bezingen, ongeacht de geografische herkomst van de schrijver.

JUAN LATINO ALS VERTREKpunt

De opvallende figuur van Juan Latino is karakteristiek voor de diversiteit van het Spaanse imperium. Als slaaf kwam hij op jonge leeftijd terecht in het huishouden van de invloedrijke familie Fernández de Córdoba, de hertogen van Sessa. Juan Latino had toen nog de naam van zijn meesters, namelijk Juan de

¹⁰ De term 'frontier city' ter aanduiding van het 16de eeuwse Granada wordt verdedigd en gebruikt door David Coleman (2003) die in zijn boek de sociaalhistorische context schetst van Granada tussen 1492 en 1600.

Fra-Molinero (2005).

¹² Het epos van Juan Rufo – *La Austriada* – koppelt beide overwinningen expliciet aan elkaar door de eerste achttien zangen van zijn epos te wijden aan de onderdrukking van de opstandige *moriscos* en de laatste zes uiteindelijk aan de slag bij Lepanto.

¹³ Vega en Vilà (2010: 103-136).

Sessa. Zijn geboorteplaats wordt in de moderne wetenschap betwist. Sommige critici beweren dat hij geboren is in West-Afrika en via de slavenhandel als kind in Zuid-Spanje is terecht gekomen. Anderen geloven dat hij als slaaf geboren is in Baena, een stad aan de zuidkust van Spanje.¹⁴ Juan Latino was als page in dienst van de zoon Gonzalo Fernández de Córdoba die na het overlijden van zijn ouders de titel ‘derde hertog van Sessa’ verkreeg. Latino vergezelde zijn meester Gonzalo tijdens diens studies en genoot op die manier ook zelf van een gedegen humanistische opleiding in Granada. Zijn talent voor de Latijnse taal ging niet onopgemerkt voorbij en leverde hem de bijnaam Latino op. In 1549 trad Juan Latino in het huwelijk met Ana Carlobal, de dochter van een vooraanstaande familie van christelijke Spanjaarden in Granada. In 1556 wordt hij uiteindelijk professor Latijn. Die functie oefende hij uit tot aan zijn dood, wellicht tussen 1594 en 1597.

Juan Latino publiceert het *Austrias Carmen* in 1573 als onderdeel van zijn eerste gedichtenbundel. Het epos wordt voorafgegaan door een deel met inleidende poëzie dat is opgedragen aan koning Filips II ter ere van de geboorte van zijn zoon don Fernando op 4 december 1571. Een tweede deel beschrijft de gevoelens en affectie van paus Pius V tegenover Filips II. De slag bij Lepanto wordt zodoende in een ruimere context geplaatst en verbonden met de continuïteit van de Spaanse dynastie en haar belangrijke rol als verdediger van het christelijke geloof.

Een van de weinige studies naar het epos van Juan Latino uit de vorige eeuw deed zijn epos af als een vorm van louter eclectische imitatie waarbij de subtekst van de *Aeneis* in een klaarblijkelijk willekeurige manier werd nagevolgd.¹⁵ De recente artikels van Elizabeth Wright, alsook mijn eigen onderzoek, toonden echter aan dat Juan Latino in navolging van zijn voornaamste model wel degelijk een stap verder durfde te gaan. De lezer wordt verwacht de subtekst bij de vele intertekstuele allusies indachtig te zijn. In het mini-epos van twee boeken speelt de literaire assimilatie van (voornamelijk) de *Aeneis* van Vergilius een belangrijke functie voor de interpretatie van het werk. Anguita en Wright suggereren dat het epos als schooltekst fungeerde waarbij de subtekst van de *Aeneis* als ‘*exemplum*’ diende voor de interpretatie van het geheel.¹⁶ De gedichtenbundel wordt inderdaad voorafgegaan door enkele disticha van leerlingen van Latino waarin zij hun leermeester prijzen om zijn epos. De glossen die de tekst begeleiden lijken bovendien op nota’s van de leermeester ter duiding van de tekst. De publicatie van het epos dat is opgedragen aan Filips II beoogt daarentegen op zijn minst ook een ander doelpubliek.

¹⁴ Gates en Wolff (1998) suggereren West-Guinea. In navolging van Gates en Wolff, zie ook Fra-Molinero (2005) en Wright (2009). Seo (2011) pleit daarentegen voor de geboorte van Juan Latino in Baena als kind van slavenouders.

¹⁵ Sánchez Marín en Muñoz Martín (1980).

¹⁶ Anguita en Wright (2012).

In de tweede helft van dit artikel zal ik wat dieper ingaan op de literaire assimilatie in het epos van Juan Latino. Hoe maakt de dichter gebruik van onder meer Vergilius' subtekst om kwesties van identiteit en de Ander te bespreken? Juan Latino doet immers bewust een beroep op figuren uit de klassieke traditie (voornamelijk uit Vergilius' *Aeneis*) voor de representatie van de culturele Ander. Enerzijds betreft het de representatie van Ali Pasha die als vlootcommandant van het Ottomaanse Rijk het beeld van de vijand draagt. Hij wordt beschouwd als de externe Ander. Anderzijds compliceert Juan Latino het beeld van Ali Pasha door de *moriscos* als interne Ander in relatie tot de Turkse leider op te voeren.

ALI PASHA EN ZIJN EPISCHE TEGENHANGERS

De representatie van Ali Pasha oogt in het overgrote deel van het epos bijzonder waardig. Volgens Elizabeth Wright begint de lezer van het epos sympathie en medelijden te voelen met het lot van zowel Ali Pasha als de *moriscos*.¹⁷ In wat volgt wil ik dat sympathieke beeld enigszins nuanceren door de intertekstuele allusies naar de klassieke traditie van naderbij te bekijken. Ali Pasha wordt inderdaad bij de eerste beschrijving voorgesteld als een nobele krijger met veel militaire ervaring. Toch valt reeds bij die eerste beschrijving op dat de representatie niet eenduidig is:

*Cui pharetra ex humero pendebatque aureus arctus
Isque caput nivea cingens et tempora vitta.
Pileus inde ruber surgebat vertice cano,
Regia cui vestis talos defluxit ad imos.*

“Aan zijn schouder hingen een pijlkoker en een gouden boog. Hij wikkelde zijn hoofd en slapen in met een witte tulband. Een rode vilten muts rees op van zijn witte haren. Een koninklijk gewaad deinde neer tot op zijn hielen.”¹⁸

De uitrusting van Ali Pasha is onder meer gebaseerd op twee beelden uit de klassieke traditie, respectievelijk op de beschrijving van enkele Cupido's in de *Punica* van Silius Italicus en op de eerste verschijning van Venus in de *Aeneis* van Vergilius.¹⁹ In het fragment van Silius Italicus verhaalt Proteus aan de zeenimf Cymodoce over de schoonheidswedstrijd die door Venus werd gewonnen. Proteus vertelt hoe verschillende Cupido's hun moeder Venus kleeden en verzorgen om haar klaar te stomen voor de titel van schoonste vrouw. De eerste Cupido wordt voorgesteld met een pijlkoker (*corytos*) en een gouden

¹⁷ Wright (2009; 2012).

¹⁸ Juan Latino, *Austrias Carmen*, vv. 187-91. Voor de Latijnse tekst maak ik gebruik van de moderne uitgave van E. R. Wright, S. Spence en A. Lemons (2014) die verschenen is in de *I Tatti Renaissance Library*. De Nederlandse vertaling, hier en elders in het artikel, is van mijn hand.

¹⁹ Cf. Silius Italicus, *Punica*, 7.443-7 en Vergilius, *Aeneis*, 1.404.

boog (*aureus arctus*) aan zijn schouder (*ex umero*). Hij toont zijn pijlkoker (*pharetram*) die geladen is met speren om zijn moeder gerust te stellen dat Paris haar tot mooiste vrouw zal kronen. We zien vervolgens een andere Cupido de haren op haar witte kruin (*nivea fronte*) kammen. Een derde en laatste Cupido wikkelt zijn moeder in haar purperen gewaad (*purpureos vestis*). Bij Vergilius verschijnt Venus in het eerste boek aan Aeneas in de bossen van Carthago met een kleed (*vestis*) dat tot over haar voeten reikt (*pedes defluxit ad imos*). In de marge bij de tekst van Juan Latino wordt de passage geduid als een tot de verbeelding sprekende schildering van de figuur van Ali Pasha (*Bassan dux Turcarum mire depingitur*).²⁰ De schildering is dan ook eerder te kaderen binnen het stereotiepe beeld van de Ottomanen als de oosterse en verwijfde vijand.²¹

De aankondiging van de dood van Ali Pasha geeft een ander voorbeeld waarbij Juan Latino de Turkse leider met figuren uit de klassieke traditie verbindt. De Latijnse verzen aan het begin van het tweede boek van Juan Latino's epos geven uitsluitel over de dood van Ali Pasha:

*Hic Bassan caesus fertur gladioque perisse,
Atque humilis miles truncum liquisse superbum.*

“Op dit punt [van de strijd], zo wordt verteld, is Ali Pasha om het leven gekomen door het zwaard. Een nederige soldaat zou zijn hoogmoedige lichaam verminkt hebben achtergelaten.”²²

Door middel van tekstuele referenties wordt Ali Pasha gelinkt aan Priamus, de laatste koning van Troje.²³ Priamus wordt door Neoptolemus gedood en als trotse (*superbum*) leider van Azië verminkt (*truncus*) achtergelaten op het strand. Naast het visuele beeld van de vermoorde Priamus duiken ook enkele letterlijke omschrijvingen uit de *Aeneis* verder in het epos van Juan Latino opnieuw op met betrekking tot Ali Pasha: namelijk de omschrijving van zijn hoofd dat is afgerukt van de schouders (*avulsumque umeris caput*) en van zijn lichaam zonder identiteit (*sine nomine*).

Juan Latino kiest hier bewust voor een licht aangepaste versie van de feiten. In werkelijkheid, zo beweren de meeste historici, is Ali Pasha door een musket gedood en is de onthoofding gebeurd op bevel van Juan van Oostenrijk, de heroïsche held van de slag bij Lepanto en halfbroer van Filips II.²⁴ Door het pas-

²⁰ Voor de glossen verwijs ik naar het originele exemplaar dat zich in de Biblioteca Nacional de España te Madrid bevindt met het kennummer R/28, 263: *Ad catholicum pariter et invictissimum Philippum Dei gratia hispaniarum regem*, Granada, Hugo de Mena, 1573, fol. 5v.

²¹ Cf. Quint (1993: 21-31) die een reeks binaire opposities onderscheidt in Vergilius' stilering van Actium. Quint vermeldt kort dat de stereotiepe tegenstellingen tussen West en Oost ook in de literatuur over Lepanto nadrukkelijk aanwezig zijn (48).

²² Juan Latino, *Austrias Carmen*, vv. 1075-76.

²³ Cf. Vergilius, *Aeneis*, 2.554-58.

²⁴ García Hernán (2011).

sieve karakter van de zin (*fertur*) distantieert Juan Latino zich als auteur van de suggestie dat Ali Pasha om het leven is gekomen door het zwaard (*gladio*) en dat een nederige soldaat (*humilis miles*) de verantwoordelijke was voor de onthoofding. De weergave van deze versie van de feiten door middel van de passieve vorm (*fertur*) staat in schril contrast met het visuele taalgebruik in de rest van het epos.²⁵

De beschrijving van Ali Pasha's afgehakte hoofd op een spies verderop in het epos roept eveneens een hele reeks vergiliaanse beelden van geweld op:

*Atque caput magnum praefixum cuspide acuta,
Praelongo in pilo, magno clamore videntum.
Terribiles oculos nequeas adversa tueri,
Ora viri tristi nigroque fluentia tabo.*

“Zijn grote hoofd is gespiesd op de scherpe punt van een lange speer en met het luide geschreeuw van zij die toekeken. Je kon nauwelijks kijken naar de huiveringwekkende ogen en de vijandige blik, waaruit een akelig zwart etter stroomde.”²⁶

Het fragment visualiseert het gespiesde hoofd van Ali Pasha aan de hand van het beeld van de gespiesde hoofden van de twee Trojaanse vrienden Nisus en Euryalus die in het negende boek van de *Aeneis* een fatale uitval in het kamp van de vijand ondernemen.²⁷ Het spiezen zelf gebeurde bij Vergilius eveneens onder een hevig geschreeuw van de aanwezigen (*multo clamore sequuntur*) en de hoofden scheidden een gelijkaardig zwart vocht van geronnen bloed af (*atroque fluentia tabo*). De bewoording doet echter ook nog denken aan de verslonden metgezellen van Achaemenides (*atro cum membra fluentia tabo*) en de slachtoffers van de cycloop Cacus (*ora virum tristi pendebant pallida tabo*).²⁸ Daarnaast wordt de omschrijving van Ali Pasha's gelaat direct daarna als dat van een halve wilde (*semiferi facies*) gelinkt aan dat van Cacus zelf die als een half-mens (*semihominis Caci facies*) wordt afgeschilderd.

De intertekstuele elementen nuanceren het verondersteld sympathieke beeld van Ali Pasha. Een vergelijking met de figuren van Priamus, Nisus en Euryalus roepen een vorm van pathos op die de figuur van Ali Pasha in de eerste plaats epische grandeur moeten verlenen. Het waardige karakter van de vijand vergroot ook meteen het aanzien van de eigen overwinning nabij de golf van Lepanto.²⁹ De tragiek van de dood van Ali Pasha kan vervolgens medelij-

²⁵ Het visuele taalgebruik van Juan Latino als narratief middel om authenticiteit en autoriteit te creëren in relatie tot de vele expliciete aansprekingen van de lezer zal worden besproken in een ander artikel dat momenteel in voorbereiding is.

²⁶ Juan Latino, *Austrias Carmen*, vv. 1195-98.

²⁷ Cf. Vergilius, *Aeneis*, 9.465-72. Het is in elk geval het beeld waar de auteur in een glos bij het origineel als eerste naar verwijst. Cf. Juan Latino, *Ad catholicum*, fol. 23v: “Eurali et Nisi sic capita Vergil cecinit.”

²⁸ Cf. Vergilius, *Aeneis*, 3.626 en 8.197.

²⁹ Cf. Juan Latino, *Ad catholicum*, fol. 32v: “Bassanis commendatio rem facit illustriorem.”

den opwekken bij de (moderne) lezer, maar een allusie naar de halfwilde Cacus tempert tegelijkertijd een dergelijk gevoel. Het resultaat van die vele allusies dooreen is een allesbehalve eenduidig beeld van Ali Pasha.

SINON ALS MODEL VOOR DE *MORISCOS*

We zien een soortgelijke representatie bij de episode van de *moriscos* als galeislaven in dienst van de Heilige Liga. Ook hier lijkt het doel in eerste instantie een gevoel van medelijden en sympathie bij de lezer te evoceren. De narratieve stem vertelt ons eerst het harde lot van de roeiers van de vloot in beide kampen en onderstreept hun enorme waarde in de strijd. De uitslag van de zeeslag wordt door hun inzet, toewijding en overgave beslist. Daar worden de *moriscos* tegenover geplaatst. Als galeislaven maakten zij een niet onbelangrijk onderdeel van de vloot uit. De directe representatie van de Moorse galeislaaf begint als volgt:

*Sed remex Maurus captus, vincitusque catenis,
Inter spem timidus Turcas dum cernit amicos,
Iratis ducibus mortem sibi quisque timere.*

“Maar terwijl de Moorse roeier, gevangen en geboeid in ketens, tussen hoop en vrees zijn Turkse vrienden ziet, vreest hij voor zichzelf de dood na de woede-uitbarsting van de christelijke leiders.”

Het Latijnse voegwoord ‘*sed*’ duidt reeds op een tegenstelling in de attitude van de *moriscos* tegenover de roeiers die zich onvoorwaardelijk inspinnen voor de Heilige Liga. Het meelijwekkende beeld van de Moorse galeislaaf dat ook in de volgende versregels naar voren komt wordt door Elizabeth Wright gezien als een teken van sympathie van de dichter, zelf een ex-slaaf, voor het harde lot dat de *moriscos* te beurt viel op de schepen.³⁰ Een bewuste allusie naar de figuur van Sinon uit de *Aeneis* trekt een dergelijke lezing van medelijden echter in twijfel. De woorden ‘*sibi quisque timere*’ zijn een letterlijk citaat uit de episode waar de Griek Sinon de Trojanen bedriegt met een list. In het tweede boek van de *Aeneis* vertelt Aeneas aan het hof van koningin Dido in een flashback hoe het leugenachtige relaas van Sinon de Trojanen overtuigd heeft om het onheilspellende geschenk, het Trojaanse Paard, binnen de vestingmuren van de stad te halen. Dat de allusie naar deze episode bewust is, wordt versterkt door het feit dat andere verzen uit het epos eveneens naar de episode van Sinon verwijzen.³¹

³⁰ Wright (2009: 77).

³¹ In een artikel in voorbereiding werk ik de epische representatie van de *moriscos* in relatie tot de figuur van Ali Pasha in detail uit.

Wat betekenen nu de op het eerste gezicht willekeurige allusies naar figuren uit de *Aeneis* voor de representatie van de Ander in een epos met als thema een recente historische gebeurtenis? In *The Other Virgil, 'Pessimistic' Readings of the Aeneid in Early Modern Culture*, toont Craig Kallendorf aan dat auteurs uit de vroegmoderne tijd zich bewust waren van wat Harvard geleerden na de Tweede Wereldoorlog de 'double voice' van de *Aeneis* noemden.³² Zij lazen in Vergilius' epos een 'tweede stem' die een zekere sympathie voor de verslagen vijand uitdrukte, alsook een meer pessimistische visie op oorlog in het algemeen. Kallendorf staaft die bewering aan de hand van enkele vroegmoderne epen, zoals het meest bekende en geprezen epos uit de Spaanse Gouden Eeuw, *La Araucana* van Alonso de Ercilla, waarvan het eerste van het uiteindelijk drie delen tellende epos verschenen was in 1569. Kallendorf stelt bijvoorbeeld vast dat de oorspronkelijke parallellie van de Spanjaarden met de Trojanen en van de vijand, de Araucanos, met de Grieken gaandeweg omkeert. Zo krijgt de inheemse bevolking door middel van literaire allusies meer en meer het karakter van de Trojanen.

In het *Austrias Carmen* van Juan Latino is een dergelijke verschuiving niet waarneembaar. De Ottomaanse vijand wordt van meet af aan zowel met de Grieken als met de Trojanen in verband gebracht. De figuur van Ali Pasha is door de vele allusies naar verschillende figuren uit de klassieke traditie allesbehalve eenduidig. Bovendien wordt Ali Pasha expliciet geprezen om zijn christelijke houding ten opzichte van de christelijke galeislaven op zijn vloot door hen te kleden en te voeden. Ook de episode met de representatie van de Moorse galeislaaf is vol pathos. De bewuste verwijzing naar Sinon roept echter een weinig sympathiek beeld op. De *moriscos* worden zoals gebruikelijk in die tijd als leugenachtig en onbetrouwbaar gekarakteriseerd.

Maar dan, helemaal op het einde van het epos, verrast Juan Latino de lezer met de volgende zin in misschien wel de meest positieve beschrijving van Ali Pasha:

Ingens nam virtus Mauro, prudentia bello.

"Want de Moor was enorm deugzaam en wijs in de oorlog."³³

Het is de enige keer in het ganse gedicht dat Ali Pasha omschreven wordt als *morisco*. Metrisch is 'Turca' of 'Partho', termen waarmee hij op andere momenten wordt aangeduid, perfect mogelijk. Ook hier gaat het dus om een bewuste ingreep van de dichter. De uiteindelijke gelijkstelling van Ali Pasha met de Moren zorgt zodoende voor een ambivalente representatie van de

³² Kallendorf (2007).

³³ Juan Latino, *Austrias Carmen*, v. 1670. In de volgende drie verzen wordt Ali Pasha geprezen om zijn vriendelijke houding ten aanzien van de christelijke galeislaven.

Ander. Geldt Ali Pasha hier als symbool en *exemplum* voor het gedrag van de *moriscos*? En leidt een literaire assimilatie hier uiteindelijk ook tot een politieke en sociale assimilatie van de *moriscos*? Verdere studies en lectuur zijn nodig om een duidelijk beeld te krijgen van het beoogde publiek van de poëzie van Juan Latino in de politieke en sociale context van Granada.

CONCLUSIE

Dit voorbeeld uit het epos van Juan Latino toont in elk geval de complexe politieke situatie, niet alleen op internationaal vlak, waarbij een eenvoudige divisie tussen West en Oost niet opgaat, maar ook en misschien vooral op regionaal vlak, met de intense raciale en religieuze spanningen in een stad als Granada waar de voorgaande jaren een hevige burgeroorlog had gewoed tussen rebellerende *moriscos* en Spanjaarden. De slag bij Lepanto wordt bijgevolg onvermijdelijk in het licht gezien van de interne lokale strubbelingen. De representaties van de Ander zijn allesbehalve rechte lijnig. Op emotioneel niveau geven de episodes vol pathos tegelijk de vrees en fascinatie voor de grote vijand weer. De late gelijkstelling van Ali Pasha met de *moriscos* compliceert het beeld van zowel de interne als de externe Ander. Hoe de overige epische dichters van Lepanto die spanning in de verbeelding van de Ander weergeven blijft voorlopig nog een open vraag.

BIBLIOGRAFIE

- Alves, H. J. S. 2001. *Camões, Corte-Real e o Sistema da Epopeia Quinhentista*. Coimbra: Biblioteca Geral da Universidade de Coimbra.
- Anguita, J. M. en E. R. Wright. 2012. "Sombras de la *onorosa praeda*: un exemplo virgiliano para un aula granadina." *Criticón*, 115: 105-123.
- Bicheno, H. 2003. *Crescent and Cross: The Battle of Lepanto 1571*. Londen: Phoenix.
- Blanco, M. 2010. "«Cantastes, Rufo, tan heroicamente»: la batalla de Lepanto y la cuestión del poema heroico." *Estudios sobre la edad media, el renacimiento y la temprana modernidad*. F. Bautista Pérez en J. Gamba Corradine, eds. 477-512. San Millán de Cogolla: CiLengua.
- Blanco, M. 2012. "Tres momentos de cambio en la creación literaria del Siglo de Oro." *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 42 (1): 1-16.
- Coleman, D. 2003. *Creating Christian Granada. Society and Religious Culture in an Old-World Frontier City, 1492-1600*. Ithaca en Londen: Cornell UP.
- Crowley, R. 2008. *Empires of the Sea: The Siege of Malta, the Battle of Lepanto, and the Contest for the Center of the World*. New York: Random House Trade.
- Davis, E. B. 2000. *Myth and Identity in the Epic of Imperial Spain*. Columbia en Londen: University of Missouri Press.

- Fra-Molinero, B. 2005. "Juan Latino and His Racial Difference." *Black Africans in Renaissance Europe*. T. F. Earle en K. J. P. Lowe, eds. New York: Cambridge UP.
- García Hernán, D. 2011. "Consecuencias político-culturales de la batalla de Lepanto: la literatura española." *Mediterranea Ricerche storiche*, 23: 467-500.
- Gates, H. L. en M. Wolff. 1998. "An overview of sources on the life and work of Juan Latino, the «Ethiopian Humanist»." *Research in African Literatures*, 29 (4): 14-51.
- Kallendorf, C. 2007. *The Other Virgil: «Pessimistic» Readings of the Aeneid in Early Modern Culture*. Oxford: Oxford UP.
- Latino, J. 1573. *Ad catholicum pariter et invictissimum Philippum Dei gratia hispaniarum regem*, Granada: Hugo de Mena.
- López de Toro, J. 1950. *Los poetas de Lepanto*. Madrid: Instituto Histórico de Marina.
- Martínez, M. 2014. "La vida de los héroes: épica y autobiografía en el Mediterráneo Habsburgo." *Caliope*, 19 (1): 103-128.
- Miralles, E. en P. Valsalobre. 2010. "From Lluís Vileta to Joan Pujol: Latin and Vernacular Poetry on the Battle of Lepanto in Catalonia." *Humanism and Christian Letters in Early Modern Iberia (1480-1630)*. B. Taylor en A. Coroleu, eds. 159-172. Cambridge Scholars Publishing.
- Pierce, F. 1961. *La poesía épica del Siglo de Oro*. Madrid: Gredos.
- Plagnard, A. 2012. "La *Felicísima Victoria* de Jerónimo Corte-Real, una epopeya fronteriza." *HAL* (<http://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00682814>). Laatst geconsulteerd op 27 mei 2015.
- Quint, D. 1993. *Epic and Empire: Politics and Generic Form from Virgil to Milton*. Princeton: Princeton UP.
- Sánchez Marín, J. A. en M. N. Muñoz Martín. 1980. "La *Austriada* de Juan Latino y Pinciano: Teoría y creación literaria épicas." *Estudios de filología latina*, 1: 201-216.
- Seo, J. M. 2011. "Identifying Authority: Juan Latino, an African Ex-Slave, Professor, and Poet in Sixteenth-Century Granada." *African Athena: New Agendas*. D. Orrells, G. K. Bhambra en T. Roynon, eds. 258-276. New York: Oxford UP.
- Vega Ramos, M. J. en L. Vilà, eds. 2010. *La teoría de la épica en el siglo XVI (España, Francia, Italia y Portugal)*. Vigo: Editorial Academia del Hispanismo.
- Vilà, L. 2005. "«Historia Verdadera» y propaganda política: La *Felicísima victoria* de Jerónimo Corte Real y el modelo épico virgiliano." *Res Publica Litterarum. Documentos de trabajo del grupo de investigación «Nomos»*. Madrid: Universidad Carlos III de Madrid.
- Wright, E. R. 2009. "Narrating the Ineffable Lepanto: The *Austrias Carmen* of Joannes Latinus (Juan Latino)." *Hispanic Review*, 77 (1): 71-92.
- Wright, E. R. 2012. "Scrutinizing Early Modern Warfare in Latin Hexameters: The *Austrias Carmen* of Joannes Latinus (Juan Latino)." *Poiesis and Modernity in the Old and New Worlds*. A. J. Cascardi en L. Middlebrook, eds. 139-158. Nashville, Tennessee: Vanderbilt UP.
- Wright, E. R., Spence S. en A. Lemons, eds. 2014. *The Battle of Lepanto*. J. Hankins, ed. Vol. 61, *The I Tatti Renaissance Library*. Cambridge en Londen: Harvard UP.

Mystieke antropologie in het zestiende-eeuwse traktaat *Vanden tempel onser sielen*

Renske VAN NIE

Abstract

This article discusses the mystical anthropology in the 16th-century mystical Dutch treatise *The Temple of Our Souls*. This book was published as a part of the Catholic Reformation. The allegedly female author of the *Temple* has remained anonymous. The *Temple* describes the human being in his immediate relationship to God. Based on the structure of the liturgy and with a positive portrayal of mankind, the text focuses on the obligatory and successive states in the path to mystical union with God through Christ. Among the most important anthropological concepts are the tripartition of man in body, soul and spirit, as well as the 'ground' of the soul, through which mystical union is possible.

INLEIDING

In 1543 drukt Simon Cock in Antwerpen het mystieke traktaat *Vanden tempel onser sielen* (verder afgekort als 'Tempel'). Het boekje bevat, zo stelt de titelpagina, "devote oeffeningen", waarmee de mens zijn ziel voor kan bereiden op de inwoning van God: "hoe wi dyen [de menselijke ziel, RLN] sullen bereyden/ ende alle hoochtiden des iaers gheestelick daer in begaen/ alsoe dat God altijd in ons wonen mach."¹ Centraal in deze vrome oefeningen staat de innerlijke viering van de liturgische hoogfeesten. De laatste moeten op zodanige wijze beleefd worden dat God te allen tijde in de menselijke ziel kan wonen. De *Tempel* is dus bedoeld als een vormend boek, waarin de lezer zich kan voorbereiden op de mystieke vereniging met God. Aan de hand van de hoogtepunten van het liturgisch, dat wil zeggen, kerkelijk jaar, wordt de lezer aangemoedigd feesten als Kerstmis, Pasen en Pinksteren vooral innerlijk te beleven en zich met God te verenigen.

De voorbereiding op en beleving van een inwendige ontmoeting tussen mens en God, mag wel beschouwd worden als het belangrijkste thema van de laat-middeleeuwse *Tempel*. De uiteenzettingen over de mens, die geschapen is om God in zichzelf te ontmoeten, vormen een belangrijk onderdeel van het traktaat.²

Het voorliggende artikel zal nader ingaan op de visie op de mens in zijn relatie tot God zoals die in de *Tempel* naar voren komt. Aan de hand van een

¹ Voorblad *Vanden tempel onser sielen* (Antwerpen, Simon Cock, 1543). Exemplaar: Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, 3113 i 13.

² Vgl. *Tempel*, kapittel I, f.16r-f21r.

nauwgezette analyse van de eerste zeven hoofdstukken van het traktaat wordt duidelijk hoe de mens – met heel zijn lichaam, ziel en geest – geschapen is en wat dit voor gevolgen heeft voor de inwoning van God in de mens.³ Zo hoopt dit artikel een nauwkeurige beschrijving te geven van een tekstuele representant van het laatmiddeleeuws gedachtegoed over de mens en diens ingeschapen verhouding tot God. Om dit beeld helder en duidelijk neer te zetten, zal allereerst de ontstaanscontext en de mystieke en theologische achtergrond van de *Tempel* geschetst worden. Daarna wordt het begrip ‘mystieke antropologie’ nader gedefinieerd.

Op deze inkadering van het traktaat en de bespreking van de theoretische achtergrond van de mystieke antropologie volgt een thematische bespreking van de eerste zeven hoofdstukken van de *Tempel*.

VANDEN TEMPEL ONSER SIELEN

In 1543 is de reformatie in volle gang. Het is bijna dertig jaar geleden dat Luther voor het eerst openlijk de rooms-katholieke kerk bekritiseerde. De grote reformators staan volop in de belangstelling; Luther is bezig met de voltooiing van zijn bijbelvertaling, Calvijn en Zwingli beginnen hun werk als reformators in Genève en Zürich. Dit zijn de jaren voor het Concilie van Trente (1545-1563), de grote vergadering waarin de rooms-katholieke kerk haar strategie en reactie ten aanzien van de beweging van de reformatie bepaalt en vastlegt.

Voor het concilie begint zijn er echter al tal van kleine initiatieven binnen de rooms-katholieke kerk, die als doel hebben de gelovigen op het juiste pad te houden en die een andere kant van de rooms-katholieke traditie belichten. Er wordt niet gewezen naar de misstanden die Luther benoemt, maar naar de rijke geschiedenis van de kerk en de aandacht voor de persoonlijke relatie tussen mens en God.

De Keulse kartuizers zijn één van de vele initiatiefnemers. De monniken editeren en verspreiden zowel contemporaine mystieke teksten als middeleeuwse mystieke geschriften van beroemde mystici als Heinrich Seuse, Johannes Tauler en Jan van Ruusbroec. Eén van de beroemdste en meest succesvolle uitgaven van de kartuizers is het in 1535 voor het eerst verschenen boekje *Die Evangelische Peerle* (verder afgekort als ‘Peerle’). Een ander voorbeeld van de Keulse publicaties is *Vanden tempel onser sielen*.⁴

³ De keuze voor een bespreking van de eerste zeven hoofdstukken wordt in de vierde paragraaf van dit artikel uitgelegd.

⁴ Er zijn talloze standaardwerken over de historische loop van de reformatie. Ik noem hier als voorbeelden Evan Cameron, *The European Reformation*, 2e druk (Oxford, Oxford University Press, 2012) en Carter Lindberg, *The European Reformations*. 2e druk (Wiley-Blackwell, 2010). Over de activiteiten van de Keulse kartuizers, vgl. Gérard Chaix, *Réforme et Contre-réforme catholiques. Recherches sur la chartreuse de Cologne du XVIe siècle (Analecta Cartusiana, 80)*, 3 dln (Salzbourg, 1981)..

Op het voorblad van de *Tempel*, die acht jaar na de eerste druk van de *Peerle* verschijnt, staat vermeld: “Ghemaect door eenen religiosen ende verlichten mensche die de Evangelische Peerle oock ghemaect heeft.”⁵ De naam van de auteur wordt niet genoemd, ook niet in de inleidingen van beide werken. In een latere druk uit 1542 wordt in inleiding van de *Peerle* wel vermeld dat een vrouw het werk geschreven heeft. De inleider weet wie zij is, maar zij wenst anoniem te blijven.⁶

De anonimiteit van de schrijfster van beide werken is tot op de dag van vandaag behouden gebleven, ondanks de inspanningen van de onderzoekers van het Ruusbroecgenootschap.⁷ Toch kon in 2007 een mogelijke herkomst van de *Peerle* en de *Tempel* aangewezen worden. Hans Kienhorst was in staat het enig overgebleven handschriftelijk fragment van de *Peerle* te verbinden aan het Sint-Agnesklooster in Arnhem.⁸ Hoewel niet met zekerheid gesteld kan worden dat de *Peerle* door (één van de) reguliere kanunnikessen van Sint-Agnes opgesteld is, heeft de tekst dezelfde kenmerkende spiritualiteit als de *Tempel* en de verzameling Middelnederlandse preken die nu bekend staan als de ‘Arnhemse mystieke preken’. Het manuscript dat de collectie bevat dateert van omstreeks 1560 en telt maar liefst 162 preken. Daarmee is de verzameling vooral nog de grootste prekencollectie in het Middelnederlands.⁹

De Arnhemse spiritualiteit kan wel samengevat worden aan de hand van drie opvallende karakteristieken.¹⁰ Allereerst wordt in de twee boeken en de prekenverzameling sterk de nadruk gelegd op een mystieke *imitatio Christi*. Een intense, innerlijk beleefde navolging van Christus moet uitmonden in een vereniging met God.

⁵ Voorblad *Vanden tempel onser sielen*. De editeur van de *Evangelische peerle* is de Keulse kartuizer Dirk Loer. De *Tempel* wordt ingeleid door Nicolaus van Esch, die in nauw contact stond met de kartuizers en priester was van het begijnhof in Diest.

⁶ De inleiding van de *Peerle* van 1542 wordt niet geschreven door de oorspronkelijke kartuizer-editeur Loer, maar door Nicolaus van Esch. Voor een volledige bespreking van de auteursproblematiek, zie het artikel van Kees Schepers over de identiteit van de auteur van de *Peerle*: KEES SCHEPERS, ‘Wat zeggen de vroegste edities over de auteur van Die evangelische Peerle’. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, vol. 129, no. 1 (2013), p. 26-54.

⁷ Vgl. o.a.: J. HUYBEN & L. REYBENS, ‘Nog een vergeten mystieke grootheid, de schrijfster der *Evangelische Peerle*’. In: *Ons Geestelijk Erf*, 128, 52-75. ALBERT AMPE, ‘Kritische kanttekeningen bij de *Evangelische Peerle*, s.v. ‘De verhouding van Van Essche tot Oosterwijk’, in: *Ons Geestelijk Erf*, 25 (1951), p. 160-175. ALBERT AMPE (ed. en red.), *Den tempel onser sielen* (Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, 1968). ALBERT AMPE, *Die evangelische peerle*, onuitgegeven editie met inleiding (zonder titelpagina), ex. Ruusbroecgenootschap, Antwerpen. P.J. BEGHEYN, ‘Is Reinalda van Eymeren, zuster in het St. Agnietenklooster te Arnhem, en oud-tante van Petrus Canisius, de schrijfster de *Evangelische Peerle*?’. In: *Ons Geestelijk Erf*, 1971, 339-375. P.J. BEGHEYN, ‘*Die evangelische peerle*, nieuwe gegevens over auteur en invloed’. In: *Ons Geestelijk Erf*, 63 (1989), 170-189.

⁸ HANS KIENHORST, ‘Meer mystiek uit het Arnhemse Agnietenklooster. De handschriften Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 71 H 51 en 133 H 13’. In: Jos Biemans et.al. (red), *Manuscripten en Miniaturen*. Studies aangeboden aan Anne S. Korteweg bij haar afscheid van de Koninklijke Bibliotheek (*Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel*, Nieuwe Reeks, Deel 8, Zutphen, 2007) 201-215.

⁹ Vgl. KEES SCHEPERS, ‘Het verborgen leven van de zusters Agnieten’, in: *Ons Geestelijk Erf*, 79, no. 3 (2008), 285-316, hier p. 294. Vgl. ook KIENHORST, 2007, 214.

¹⁰ De inhoud van deze alinea is ontleend aan het artikel van SCHEPERS, 2008, 305 e.v.

Daarnaast wordt de spiritualiteit van de *Peerle*, *Tempel* en de Arnhemse preken gekenmerkt door een synthese van twee mystieke stromingen; de Brabantse en de Rijnlandse mystiek. Het gedachtegoed van Jan van Ruusbroec, wiens werk het hoogtepunt vormde van de Brabantse mystiek, is volop aanwezig in de boeken en de preken. Maar ook de speculatieve mystiek van Meister Eckhart en Johannes Tauler heeft een grote invloed gehad op de Arnhemse spiritualiteit.

Het derde gedeelde kenmerk van de *Peerle*, de *Tempel* en de prekencollectie is het sterke accent op een mystieke beleving van de liturgie. In de drie teksten wordt keer op keer benadrukt dat de menselijke ziel de vervolmaking van de kerk – de tempel – is. In de mens en niet in de kerk, vindt de voltooiing van de liturgie plaats, zodat God in de mens geboren kan worden. Het mystiek beleven van de liturgische feesten versterkt de navolging van Christus en maakt de mens gereed voor de vereniging met God.

De *Tempel* sluit naadloos aan bij de spiritualiteit zoals die in de Arnhemse teksten naar voren komt. Dat blijkt al uit de titel van het traktaat. Het liturgisch jaar vormt de basis voor het structuur van de tekst. Het traktaat opent met een proloog en enkele voorbereidende oefeningen. Bij wijze van inleiding in het onderwerp beschrijven de eerste acht hoofdstukken de relatie tussen God en mens en de schepping van de menselijke ziel als tempel.¹¹ Dan vervolgt de *Tempel* met een bespreking van alle liturgische hoogtepunten. Achtereenvolgens wordt de mystieke *imitatio Christi* aan de hand van onder andere de volgende feesten besproken: Allerheiligen, Advent, Kerstmis, Driekoningen, Maria Lichtmis, Maria Boodschap, een lange sequentie voor de vastentijd, Goede Vrijdag, Pasen, Hemelvaart, Pinksteren, het feest van de Drieuldigheid, en Sacramentsdag.¹²

Grote delen van het traktaat zijn ontleend zijn aan andere mystici. De auteur verzamelt teksten van onder andere Ruusbroec, Meister Eckhart en Bernardus van Clairvaux en herschikt ze naar believen. Langere passages of enkele zinnen worden zonder bronvermelding geciteerd of geparafraseerd.¹³ Evenwel lijken de teksten naadloos op elkaar aan te sluiten en blijft de kerngedachte van de *Tempel* altijd op de achtergrond aanwezig.

Het mag duidelijk zijn dat de *Tempel* een tekst is met een doorgaans heldere structuur, die opgebouwd is rond een duidelijk geformuleerd thema. De grondgedachte van het traktaat – de menselijke ziel is geschapen om door God bewoond te worden en waarin het liturgische feest op geestelijke wijze gevierd

¹¹ Dit meent ook Ampe in zijn editie van de *Tempel*. Vgl. AMPE, 1968, 63 e.v.

¹² In deze lijst zijn niet alle feesten en bijbehorende hoofdstukken opgenomen.

¹³ In zijn onderzoek heeft Albert Ampe veel van de gebruikte teksten kunnen herleiden tot een eerdere bron. Vgl. AMPE, 1968, m.n. 73-103.

wordt – keert in elk kapittel terug. De variatie is veeleer te vinden in de verschillende bijbellezingen en karakteristieken van elk feest.¹⁴

MYSTIEKE ANTROPOLOGIE

Er zijn handboeken, zo niet bibliotheken vol geschreven over de betekenis van de begrippen *mystiek* en *antropologie*. Daarom zal op deze plaats geen uitgebreide poging gedaan worden beide termen – opnieuw – te definiëren. Maar omdat de woorden ‘mystieke antropologie’ al een aantal keren gevallen zijn, is het nodig om een korte en heldere verklaring te geven over wat er met deze uitdrukking bedoeld wordt. Het begrip *antropologie* heeft zijn oorsprong in het Griekse *ἄνθρωπος*, *antropos*, dat mens of mensheid betekent. Het studieobject van de antropologie, zo kunnen we op basis van de etymologie concluderen, is de mens of de mensheid. Dit wordt onderschreven door internationale verenigingen en instituten voor antropologisch onderzoek.¹⁵ Antropologie is een overkoepelend begrip: er bestaan verschillende onderzoeksgebieden binnen de antropologie, zoals culturele en biologische antropologie.¹⁶ Sociaal-culturele antropologie focust zich op “social patterns and practices across cultures”, terwijl de biologisch-antropoloog zich bezig houdt met de vraag “how humans adapt to diverse environments.”¹⁷

De betekenis van het begrip *mystiek* is niet direct te herleiden tot haar afkomst. Aan de basis van het woord ligt het Griekse *μύω*, *muo* dat sluiten van de ogen en de mond betekent. Verwant aan *muo* zijn het werkwoord *mueo*, inwijden in de mysteriën en het bijvoeglijk naamwoord *mustikos*, met de betekenis verbonden met de mysteriën, waarin men wordt ingewijd (*mustès*, *mustagogos*, *mustagogia*).¹⁸ Afgaand op de etymologie is *mystiek* bijgevolg verbonden met verborgenheid, geheimzinnigheid en een zekere vorm van geslotenheid.¹⁹ Tot in de zeventiende eeuw heeft *mystiek*, als bijvoeglijk naam-

¹⁴ Zo kan het gebeuren dat Kerstmis (geboorte van Christus) en Pasen (sterven van Christus en opstanding uit de dood) een heel eigen benadering krijgen, hoewel het basismotief van het traktaat grotendeels onveranderd blijft.

¹⁵ De American Anthropological Association stelt op haar website: “Anthropology is the study of humans, past and present.” Via <http://www.aaanet.org/about/WhatIsAnthropology.cfm>, 5 augustus 2015.

De Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland definieert antropologie als “the study of humankind.” Via <https://www.therai.org.uk/about-the-rai/history>, 5 augustus 2015. Op de website van de Nederlandse Antropologen Beroepsvereniging schrijft dr. Vincent de Rooij, docent Sociologie en Antropologie aan de Universiteit van Amsterdam dat antropologie “letterlijk studie of wetenschap van de mens [betekent].” Via <http://antropologen.nl/wat-is-antropologie-deel-1/>, 5 augustus 2015.

¹⁶ Dit is geen volledige lijst. Vincent van Rooij publiceert bijvoorbeeld op het snijvlak van antropologie en linguïstiek. Zie <http://www.uva.nl/over-de-uva/organisatie/medewerkers/content/r/o/v.a.derooij/v.a.de-rooij.html>, 5 augustus 2015.

¹⁷ Via <http://www.aaanet.org/about/WhatIsAnthropology.cfm>, 5 augustus 2015.

¹⁸ KEES WAAIJMAN, *Spiritualiteit. Vormen, grondslagen, methoden* (Kok/Carmelitana, Kampen/Gent, 2000), 353.

¹⁹ Met name de eerste betekenis “het sluiten van de ogen en de mond” wijst op daarop.

woord, vooral deze betekenis. Pas daarna komt het substantief *mystiek* in zwang.²⁰

Sinds de vijfde eeuw wordt in het christendom het begrip *mystiek* sterk verbonden met spiritualiteit en geloofsbeleving. Zowel *mystiek* als *spiritualiteit* beschrijven, zo schrijft Denys Turner met de woorden van Bonaventura, de reis van de ziel naar God.²¹ Daarbij moet opgemerkt worden dat de mystieke traditie een onderdeel vormt van de zeer omvangrijke en vele facetten bevattende christelijke spiritualiteit.²²

In het eerste deel van zijn toonaangevende reeks *The Presence of God: A History of Western Christian Mysticism* presenteert Bernard McGinn een definitie van dat wat hij als mystiek begrijpt:

“the mystical element in Christianity is that part of its belief and practices that concerns the preparation for, the consciousness of, and the reaction to what can be described as the immediate or direct presence of God.”²³

De opgang naar, het besef van en de reactie op de directe, onbemiddelde aanwezigheid van God vindt plaats in het innerlijk van de mens. Mystiek in christelijke zin behelst dan zowel de ervaring van de aanwezigheid van God in het innerlijk van de mens, als de voorbereiding en de reactie daarop. Ook in de korte formulering van Kees Schepers over wat mystiek inhoudt, wordt vooral de mogelijkheid van de ervaring benadrukt:

“Volgens de mystieke traditie binnen het christendom is de mens begiftigd met geestelijke vermogens die op het diepste niveau de potentie bezitten aan de eeuwig transcendente God in de ervaring te raken of zelfs aan het leven in God in de beleving deel te nemen.”²⁴

De mogelijkheid van een godsbeleving, het ervaren van de onmiddellijke aanwezigheid van God en de weg daarnaartoe zijn alle domeinen van de mystiek; *mystiek* behelst het volledige “ontmoetingsgebeuren tussen God en mens”.²⁵

Op grond van de hier gegeven definities van de begrippen *antropologie* en *mystiek* kan afgeleid worden dat mystieke antropologie de mens bestudeert in relatie tot de onmiddellijke godservaring. De mens in zijn hoedanigheid als

²⁰ Vgl. WAAIJMAN, 2000, 350 en lemma *mystic* in the Oxford Dictionary. Via <http://www.oxforddictionaries.com/>, 5 augustus 2015.

²¹ DENYS TURNER, *The Darkness of God. Negativity in Christian Mysticism* (Cambridge University Press, Cambridge, 1995), 3. Zie ook: MARK MCINTOSH, *Mystical Theology* (Blackwell, Oxford, 1998), 30-34.

²² WAAIJMAN, 2000, 355.

²³ BERNARD MCGINN, *The Foundations of Mysticism. The Presence of God: A History of Western Christian Mysticism*, vol. 1 (Crossroad, New York, 1995), xvii.

²⁴ SCHEPERS, 2008, p.305.

²⁵ WAAIJMAN, 2000, 355.

plek van de innerlijke ontmoeting is onderzoeksobject, net als zijn handelingen die voorbereiden op de beleving van een transcendente God en de reactie van de mens op de vereniging.²⁶

De opvattingen over de mens als plaats van innerlijke godsontmoeting zijn in de loop van de eeuwen sterk gewijzigd. Middeleeuwse opvattingen over de mens als vehikel van godsbeleving staan ver af van de moderne psychologie, die misschien de processen in het menselijk brein voor, tijdens en na een mystieke ervaring zou benadrukken. Daarom is het noodzakelijk hier kort in te gaan op het gedachtegoed dat ten grondslag ligt aan de opvattingen over de innerlijke vereniging zoals die wordt voorgesteld in de *Tempel*.

Het eerste en meest belangrijke uitgangspunt voor de auteur van de *Tempel* is dat de mens door God is geschapen en wel naar Gods evenbeeld.²⁷ Het menselijk lichaam wordt gevormd uit stof, uit aarde, maar de ziel van de mens vindt zijn oorsprong en levensadem in God.²⁸ God en mens hebben dientengevolge een directe en onuitwisbare relatie, waarvan het zwaartepunt in de essentie, in het wezen van de mens ligt. Dit wezen is het deel van de mens dat het dichtst bij God staat en het meest op God lijkt. Van daaruit is een ontmoeting met God mogelijk.

De aanwezigheid van iets wezenlijks in de mens, dat dicht bij God staat, impliceert dat er ook minder wezenlijke dingen in de mens zijn, die verder van God af staan. Daar vloeit een hiërarchisch denken uit voort, dat vorm krijgt in de idee dat de mens in drie delen geschapen is; lichaam, ziel en geest.²⁹ De laatste krijgt de hoogste positie in de ingeschapen hiërarchie: de essentie van de mens ligt in zijn geest besloten. Maar alle drie de delen zijn nodig om God in het wezen te ontmoeten. De verhouding tussen lichaam, ziel en geest, die met elkaar verweven zijn, beïnvloedt alle gedragingen en gevoelens van de mens, en niet in het minst de persoonlijke relatie tot God.

In de *Tempel* is echter geen sprake van gevoelens of emoties, maar van vermogens (ook wel krachten of faculteiten, van het Latijnse *facultas*). De menselijke vermogens worden verbonden met de hiërarchische structuur van lichaam, ziel en geest. De vermogens van het lichaam zijn onontbeerlijk voor de mens, net zoals de krachten van de ziel. Maar deze staan in lager aanzien dan de hoogste geestelijke vermogens. De drie belangrijkste faculteiten van de geest weerspiegelen de drie-ene God, een idee dat aansluit bij Augustinus'

²⁶ De begrippen "onmiddellijke godservaring", "innerlijke ontmoeting", "beleving van een transcendente God" en "vereniging" worden hier als synoniem gebruikt. Om praktische redenen worden de verschillen en overeenkomsten tussen deze concepten niet verder besproken.

²⁷ Genesis 1,28.

²⁸ Genesis 2,7.

²⁹ Vgl. Lucas 1, 46-47, Hebrëen 4, 12 en 1 Thessalonicenzen 5,23. Een inleiding in deze materie biedt het artikel van Jos DECORTE: 'Naar Zijn beeld en gelijkenis: de ziel. In: STOFFERS (red.), *De middeleeuwse ideeënwereld 1000-1300* (Open Universiteit/Verloren, Heerlen/Hilversum, 1994), p. 201-232.

verhandeling over de triniteit: *De Trinitate*.³⁰ Daarin wordt onderscheid gemaakt tussen *memoria* (geheugen, de Vader), *intellectus* (verstand, de Zoon) en *voluntas* (wil, de Heilige Geest). Het belang van de voorbereiding van deze drie vermogens op een vereniging met God komt telkens terug in de *Tempel*. En niet zonder reden, want het ervaren van de onmiddellijke aanwezigheid van God kan pas dan gebeuren, als de mens het geheel van zijn vermogens in zijn wezen heeft verenigd. Vanuit die verbinding, gelegen in het wezen van de mens, is een ontmoeting met God mogelijk.

Voor de lezer lijken de bovenstaande alinea's misschien meer op een uitleg van middeleeuwse psychologie dan op een inleiding in een analyse van de mystieke antropologie in de *Tempel*. Dat is onvermijdelijk. Dit artikel heeft als doel de mens in zijn relatie tot een potentiële vereniging met God te bestuderen. De relatie van de mens tot God is een grotendeels spirituele, geestelijke relatie en ook de godservaring vindt plaats in het innerlijk van de mens. Daarom is dit accent op de eigenschappen van de mens en de menselijke geest zeer op zijn plaats.

MYSTIEKE ANTROPOLOGIE IN DE *TEMPEL ONSER SIELEN*

In de paragraaf over de inhoud van het traktaat kwam al kort aan bod dat de eerste acht hoofdstukken van de *Tempel* als inleiding op de rest van het werk fungeren. Thema van het eerste hoofdstuk is de schepping van de mens en de mogelijkheid om met God verenigd te worden door de ingeschapen zielstempel. Het tweede en derde kapittel gaan in op de zondeval en de verwoesting van Gods woonplaats in de ziel. Hoofdstuk vier tot en met zeven bespreken het herstel van de zielstempel door Christus' dood. In zijn mystieke navolging van Christus werkt de mens actief aan het reinigen van zijn ziel en offert hij zichzelf aan God. Het achtste kapittel vormt, zoals eerder gezegd, de schakel tussen inleiding en begin van het liturgisch deel van het traktaat.

Aan de hand van de drie sleutelmomenten in de heilsgeschiedenis – de schepping van de mens door God, de zondeval en het herstel van de menselijke ziel door Christus – zal de mystieke antropologie in de *Tempel* besproken worden. De schepping krijgt daarbij de meeste aandacht, omdat in dit hoofdstuk het mystieke mensbeeld het sterkst naar voren komt.

³⁰ Met name het negende en tiende deel van dit boek gaan over de driedelige structuur van de mens en de menselijke geest. Vgl. voor een uitgebreide bespreking JOHANNES BRACHTENDORF, *Die Struktur des menschlichen Geistes nach Augustinus. Selbstreflexion und Erkenntnis Gottes in De Trinitate*. (Felix Meiner Verlag, Hamburg, 2000), hier 118-141.

DE SCHEPPING VAN DE MENS

Het traktaat opent direct met verwijzing naar de tempelfunctie van de menselijke ziel. Een citaat uit Spreuken geeft de aanleiding voor Gods inwonen in de ziel: “Die eeuwige Wijsheyt heeft hem selven een huys ghemaect ende uitgehouwen seven calomnen. Dit huys is die redelike siel [...]”³¹ En het huis is gemaakt uit de berg van de eeuwigheid; uit de almachtige afgrondelijkheid van de Vader, de voorzienende wijsheid van de Zoon en de overvloedige rijkdom van de Drieëenheid. Ze is een “alte bequamen wooninghe zijnre edelre Godheyt”, ‘een zeer gerieflijke woning voor zijn edele Godheid’. God, in al zijn transcendentie eindeloos verheven boven de mens, blijft niet in zichzelf, maar woont in de ziel van de mens.³²

Direct wordt duidelijk gemaakt dat Gods inwoning ook iets van de mens vraagt; “waer een reyn consciencie is, daer is die setel gods.”³³ De zetel van God is daar, waar een zuiver geweten is. De mens moet dus een zuiver geweten hebben, iets waar hij voor de zondeval over beschikt. Na de zondeval zal dat veranderen.

Nu vastgesteld is dat het huis van de eeuwige wijsheid de zielstempel is, worden de zeven zuilen geduid die de wijsheid uitgehouwen heeft. Dat gebeurt in twee fases. Eerst wordt de betekenis van de pilaren uitgelegd, vervolgens de voet waar ze op rusten: “Daer die calomnen mede onderhouden werden [...]”³⁴ In beide duidingen zijn eerst drie pilaren, daarna de andere vier object van interpretatie. De eerste drie zuilen worden geïnterpreteerd als de “drie crachten der sielen, die daer zijn een camer der heyligher Drieuldicheyt,” waar de Triniteit in woont en leeft, voedsel en onderhoud voor de menselijke ziel is.³⁵ Er wordt niet vermeld welke drie zielsvermogens dit zijn, hoewel de kans bestaat dat deze het geheugen, het verstand en de wil betreffen.³⁶ De andere vier zuilen zijn de vier elementen, “daer dat lichaem af te samen gheset is [...]”³⁷ Het is onduidelijk of hier bedoeld wordt op de vier elementen aarde, lucht, water en vuur of dat het om de vier humoren bloed, gele gal, zwarte gal en slijm gaat. Aangezien er geen nadere uitleg wordt gegeven, er geen duidelijke

³¹ *Vanden tempel onser sielen*, f16r. God wordt hier geïnterpreteerd als de eeuwige wijsheid, een in de middeleeuwen bekende aanname, vooral waar het Christus betreft. Dit blijkt ook uit het vervolg van de tekst. Vgl. AMPE, 1968, 225 e.v..

³² *Vanden tempel onser sielen*, f. 16r. Zie ook AMPE, 1968, 106.

³³ *Vanden tempel onser sielen*, f16v.

³⁴ *Ibid.*, f.16v.

³⁵ *Ibid.*, f.16v.

³⁶ Vgl. de vorige paragraaf van dit artikel over mystieke antropologie. Daar was sprake van de drie hoogste vermogens van de geest. De auteur van de *Tempel* gebruikt echter de term ‘ziel’ niet alleen om de ziel aan te spreken, maar ook de eenheid van ziel en geest tegenover het lichaam. Dat bemoeilijkt een eenduidige interpretatie. Vgl. voetnoot 41. Vgl. ook Jos Alaerts s.j. Rob Faesen s.j., *De tempel van onze ziel* (Uitgeverij Averbode, Averbode, 2014), 22-23.

³⁷ *Vanden tempel onser sielen*, f. 16v.

lijke aanwijzingen voor een interpretatie zijn en de thematiek niet terugkeert in het hele traktaat, kan hierover geen uitsluitel gegeven worden.

De zeven pilaren rusten op zeven voetstukken. Dat "zijn die drie godlike duechden ende die vier principael duechden."³⁸ De goddelijke deugden zijn geloof, hoop en liefde, die de geest met God verenigen en godvormig, dat wil zeggen, op God gelijkend, maken. Door een vast geloof woont de ziel in God, die op zijn beurt in de ziel woont. Zodoende is de ziel in staat aan haar wezen te geraken.³⁹ Door hoop en liefde blijft de ziel in God, en overwint zij al het aardse.⁴⁰ De uitoefening van de deugden geloof, hoop en liefde verstevigt dus de inwoning van God in de ziel en andersom.

De tekst vervolgt met een samenvatting van de functie van de deugden: "Dese drie godlike duechden zijn als drie colommen, die den geest, dat overste deel des tempels, in God vereenigen ende vast maken [...]"⁴¹ De voetstukken van de pilaren begeleiden in hun werken de geest omhoog naar God en maken de geest vast aan God. Wordt de tempel eerder nog als 'ziel' aangeduid, hier wordt duidelijk dat de 'geest' deel uitmaakt van de ziel en er mee verweven is. Geest en ziel staan niet los van elkaar, maar zijn met elkaar verweven. Wel staat de geest hoger in de hiërarchie dan de ziel. In de uitdrukking 'tempel van de ziel' mag er daarom vanuit gegaan worden dat er in de tempel een hiërarchie aanwezig is.

De vier voetstukken die op de vier principale kardinale deugden gerechtigheid, wijsheid, matigheid en sterkte wijzen, hebben eenzelfde werking als de andere drie.⁴² Ook zij helpen de ziel in haar opgaande beweging. De eerste deugd, gerechtigheid, is een door God ingestorte deugd. Deze ondersteunt de lagere zielsvermogens: de gedachten van de ziel en het laten van haar eigen wil. De gerechtigheid helpt de ziel een zuiver verlangen te houden met een zuivere bedoeling van het hart.⁴³ Deze faculteiten worden lager gerangschikt dan de hogere vermogens van geheugen, verstand en wil. Ze helpen de menselijke ziel om zich niet af te laten leiden door wereldse genoegens en gevoelens.

Wijsheid helpt de ziel te onderscheiden tussen goed en kwaad, matigheid tussen te veel en te weinig. De deugd van sterkte ondersteunt het huis van de ziel in het verkrijgen en bewaren van alle deugden.⁴⁴ Op die manier houden de zeven zilveren pilaren het gebouw van de zielstempel rechtop. Als de tempel

³⁸ Ibid., f. 16v.

³⁹ *Vanden tempel onser sielen*, f. 16vff.

⁴⁰ Ibid., f. 17v.

⁴¹ Ibid., f. 17v. *Siele* kan dus zowel op ziel als op ziel en geest doelen.

⁴² Vgl. *Vanden tempel onser sielen*, f. 17v.

⁴³ Ibid., f. 17v.

⁴⁴ Ibid., f. 18v.

van binnen en buiten schittert, worden de zuilen verguld door de zeven gaven van de Heilige Geest.⁴⁵

De auteur besteedt veel aandacht aan de goddelijke en kardinale deugden. Wil God in zijn oneindige liefde en barmhartigheid, in heel zijn transcendente zijn in de mens wonen,⁴⁶ dan dient de mens zijn ziel en zijn geest voor te bereiden op de komst van God. Geloof, hoop, liefde, gerechtigheid, wijsheid, matigheid en sterkte zullen de mens helpen in zijn opgang naar God en vereniging met hem. Hoewel beschrijvend, is het traktaat daarmee ook zeker voorschrijvend van aard.

Op de zuilen van de deugden in de zielstempel, rust, zo vervolgt de tekst, een gouden troon. Die troon is het godvormig gemoed, doorlicht met goddelijke klaarte.⁴⁷ Het adjectief *godvormig*, op God gelijkend, is hierboven al gevallen, maar het begrip ‘gemoed’ werd niet genoemd. De betekenis van deze term, die in het hedendaags Nederlands een andere betekenis gekregen heeft⁴⁸, wordt in deze context niet direct duidelijk. Omdat de term in dezelfde alinea nogmaals voorkomt, wordt die hieronder volledig geciteerd:

“Desen throon is dat godformich ghemoede/ dat met godliker claerheyt doorlucht is. Die stoel is elpen beenen die lenen gulden. Dese stoel is dat puer ghedacht/ stille barnende in godliker liefden/ daer die vredsamige coninc der eewigher Wijsheyt in rust/ als in een conincklike throon/ die dat ghemoede vestiget in een eenvuldich licht boven alle zijn invallen/ ende doet dat sincken in stilder minnen ende vryheyt des geests ende vernieuwet alle dinc inder sielen ende door vloeyt alle die crachten ende sinnen/ ende maectse God ghebruykelic.”⁴⁹

De troon (bestaand uit een stoel met gouden leuning(en)) is het *ghemoede* of de zuivere geest. Op de stoel rust de koning die het gemoed verankert in een eenvoudig licht, boven alle opwellende gedachten. Deze koning van de eeuwige wijsheid⁵⁰ laat het gemoed zinken in stille liefde en vrijheid van de geest, hij vernieuwt alle dingen in de ziel, doorvloeit alle zielsvermogens en zintuigen en maakt die God-genietend.⁵¹

⁴⁵ Vgl. *Vanden tempel onser sielen*, f. 19r. De auteur geeft een opsomming die licht afwijkt van de moderne katholieke leer. In de tekst worden achtereenvolgens verstand, wijsheid, oordeel, beraad, vrees, vrede en goertierenheid genoemd. De moderne leer stelt dat de Geest de volgende charismata geeft; wijsheid, inzicht, raad, kracht, kennis, vroomheid, ontzag. Zie de *Catholic Encyclopedia*, lemma ‘Holy Ghost’, via <http://www.newadvent.org/cathen/07409a.htm>, 6 augustus 2015.

⁴⁶ Vgl. AMPE, 1968, 106 e.v.

⁴⁷ *Vanden tempel onser sielen*, f. 19v.

⁴⁸ In hedendaags Nederlands betekent gemoed: het centrum van gevoelens en hartstochten.

⁴⁹ *Vanden tempel onser sielen*, f. 19ff.

⁵⁰ Een referentie het aanvangscitaat uit Spreuken: de wijsheid die voor zichzelf de zielstempel gebouwd heeft. (Vgl. Spreuken 9,1.)

⁵¹ Het Middelnederlandse werkwoord ‘gebruken’ en woorden die daarvan afgeleid zijn, worden in middeleeuwse mystieke teksten gebruikt om het wederzijdse genieten van God en de menselijke ziel, verenigd in mystieke liefde, uit te drukken. Vgl. lemma “gebruken”, in: VERWIJ & VERDAM, (1885-1929), via <http://gtb.inl.nl/openlaszlo/my-apps/GTB/Productie/HuidigeVersie/src/inlgtb.html?owner=GTB>. Ampe verwijst op deze plaats terecht naar Ruusbroecs *Rijcke der ghelieven*. Zie AMPE, 1968, p. 236, n. 80.

Doordat de gerichtheid van het gemoed invloed heeft op de hele mens, is het mogelijk het begrip te verstaan als de beoogde gerichtheid van de zielstempel. Gemoed verwijst dan naar de intentie van de geest en de ziel, die gericht zijn op God en op de godsontmoeting. Op basis van deze alinea is het echter niet mogelijk om een volledig en helder beeld te vormen van de plaats die het gemoed inneemt in de mystieke antropologie zoals die de auteur van de *Tempel* voor ogen staat.

De tekst lijkt hier een inwaartse beweging te maken. Was aanvankelijk nog sprake van een gebouw, de auteur concentreert zich nu op de plek waar de heiligheid het meest aanwezig is. Van daaruit wordt het geheel van de ziel beïnvloed door degene die op de troon zit. De zittende koning is de wijsheid die de zielstempel in beginsel geschapen heeft. In de tekst wordt daarnaast meerdere malen geïmpliceerd dat het *ghemoede* een beweging ondergaat: het wordt 'doorlicht' door goddelijk klaarte, het gemoed wordt door de koning 'gevestigd', 'verankerd' in eenvoudig licht en dezelfde laat het *ghemoede* 'zinken' in stille minne. Hij maakt bovendien alles in de ziel nieuw. Deze beweging zet zich voort in de zintuigen, de ziel en de geest, zoals de laatste regels van de alinea stellen. Zo maakt de koning van de wijsheid de ziel God-genietend; de mens staat volledig in dienst van de eenheid met God.

Nadat het beeld van de koning op de troon is afgesloten, vervolgt de tekst met een bespreking van het heiligdom en het altaar die zich in de tempel bevinden:⁵² "Dat sanctuaria in desen tempel is die eenicheyt des geests/ daer die heylige Drievuldicheyt/ sonder onderlaet in gheert ende aenghebeden wort."⁵³ Het heiligdom is de eenheid van de geest, de plaats waar de Triniteit zonder ophouden in aanbeden en geëerd wordt. De opperste hiërarchie van de menselijke zielstempel lijkt hiermee bereikt. Het gemoed is volledig gericht op de eenheid van geest, en alle deugden, de hogere en lagere zielskrachten staan in dienst van deze eenheid van geest. Daar heeft de mens zich met al zijn vermogens voorbereid op de godsvereniging.

Uit de volgende passage blijkt echter dat dit nog niet de plaats in de zielstempel is waar de godsontmoeting in de mens plaatsvindt. In de eenheid van de geest is alleen menselijke activiteit. Voor een godsontmoeting is ook activiteit van God nodig, en die vindt plaats in het altaar in de zielstempel. Dit altaar is de verborgen rijkdom van het goddelijk wezen, waar de beeldloze,

⁵² Zo wordt een volledig beeld opgebouwd van een kerk, met een aantal wezenlijke elementen; zetel (van de priester/bisschop), heiligdom en altaar.

⁵³ *Vanden tempel onser sielen*, f. 19v. Het begrip 'eenicheyt des geests' komt van Ruusbroec. Veel van het gedachtegoed van de *Tempel* heeft Ruusbroec als bron. Vgl. AMPE, 1968, p.90: "[...] de diepere kern van Ruusbroec [heeft] de Schrijfster beïnvloed en haar een stevige basis voor haar antropologisch en trinitarisch inzicht bijgebracht."

goddelijke afgrond aanbeden wordt.⁵⁴ Op deze heiligste plek, het hemelijke heilige der heiligen, ontmoeten God en mens elkaar in de menselijke ziel. Het goddelijk wezen raakt hier aan het menselijk wezen.

“Daer dat eeuwige Woort dat uut en vaderliken herte eewelic sonder onderlaet ende inder tijt gheboren wort/ ende opgheoffert, daer die innighe siel haer selven ende alle ghenade die si uut God ontfangen heeft/ weder op draget totten love Gods/ in dat heymlike sancta sanctorum/ dat met allen enghelen ende heylighen ombeset is/ die dat sanctuarium ende den conincliken throon/ ende den tempel Gods om staen/ ende nacht ende dach bewaren/ ende God daer in eeren ende loven/ met blischappen/ dat God sulcken woninghe inder aerden heeft.”⁵⁵

De godsontmoeting wordt in deze passage beschreven als een onophoudelijk geboren en geofferd worden van het eeuwige Woord in de tijd. De vereniging van de mens met God is het altijd opnieuw geboren worden en sterven van Christus in de mens, die aan tijd gebonden is. De eeuwigheid van God en de tijdelijkheid van de mens komen samen. De ziel draagt zichzelf en alle genade die zij ontvangen heeft, op aan God tot diens lof, in de grond van de ziel, het verborgen heiligdom.

Op deze beschrijving van de godsontmoeting volgt een korte passage waarin blijkt dat de opperste zielshiërarchie minder strikt geïnterpreteerd dient te worden dan op basis van eerdere uitingen geconcludeerd werd. De engelen en heiligen, die rondom het verborgen heilige der heiligen staan, beschermen ook onophoudelijk (dag en nacht) dit heiligdom, de koninklijke troon en de tempel van God. Het wordt hier niet volledig duidelijk of met de “tempel Gods” alleen het heiligste deel van de ziel bedoeld wordt, dat wil zeggen, het wezen van de mens dat aan God raakt, of dat hier naar de ziel als geheel verwezen wordt. Ampe is van mening dat de drie termen ‘sanctuarium’, ‘conincliken throon’ en ‘tempel Gods’ als synoniemen begrepen kunnen worden.⁵⁶ De beide werkwoorden ‘ombeset’ en ‘omstaen’ lijken hier inderdaad op te wijzen. In dat geval zijn de verschillen tussen heiligdom, troon en tempel niet zo helder als eerder voorgesteld. Doordat de mens in zijn diepste wezen God ontmoet, worden de delen van de ziel die het dichtst bij God staan in hun geheel heiliger.

Deze vereniging met God, in het wezen van de menselijke ziel, is datgene waartoe de mens geschapen is, als woning van God op aarde te zijn. Heel het lichaam, de ziel en de geest van de mens behoren in dienst te staan van de innerlijke ontmoeting met God. Maar door de zondeval heeft de mens deze tempel besmet, onrein gemaakt en besmeurd.

⁵⁴ *Vanden tempel onser sielen*, f. 19v.

⁵⁵ *Ibid.*, f. 19v.

⁵⁶ Vgl. AMPE, 1968, p. 236ff.

DE ZONDEVAL

Het tweede en derde kapittel van de *Tempel* bespreken de ontheiliging van de zielstempel door de zonde.⁵⁷ Dat doet de mens doordat hij Gods woning “ontreynt met onreyne gedachten der stinckender beesten ende der quader genuechten [...]”⁵⁸ De lagere zielsvermogens krijgen de overhand, beïnvloed als zij worden door de wereld en de zintuigen. De hogere vermogens en het op God gerichte gemoed handelen niet naar datgene waartoe zij geschapen zijn. De ziel, kortom, “soect inden uitwendigen dingen haer ghenoechte.”⁵⁹ De mens, geschapen om met God verenigd te worden, bederft zijn leven door rust en troost te zoeken in uiterlijke genoegens.

De auteur draagt de lezer op alle zonden te schuwen. Want “haer ghenuecht is cort, die misdaet is groot, die val is swaer, die schade is onverhalic, die schande is onverwinnelick, die pine is eewich.”⁶⁰ Het genot is maar kort en de misdaad is groot. De val is zwaar en de schade onherstelbaar. De schande is onuitwisbaar en de pijn eeuwig. Door te zondigen, handelt de mens niet naar zijn bestaansgrond.

God heeft zich beklaagd en heeft gehuild om deze zondige mens. Want de ziel is gefundeerd in God en God in de ziel.⁶¹ Hij heeft zwaar geleden en is gestorven voor het herstel van de tempel, nadat hij 33 jaar gewerkt heeft om de menselijke zielstempel weer op te bouwen. De eerste poging van Christus om de zielstempel te herstellen, wordt beschreven aan de hand van Mattheüs 21, dat verhaalt hoe Hij de kopers en verkopers uit de tempel jaagt.⁶² De handelaars zijn de lagere zielskrachten: “Dat zijn die onreyn ende ghierighe ghedachten ende alle onrechte oordeelen [...]”⁶³ De lagere zielskrachten moeten door de komst van Christus in de zielstempel weer teruggevoerd worden en God onophoudelijk aanbidden.⁶⁴

Het woord van God is krachtig, levend en “doorgaet die siel als een swaert, [...] so dattet den gheest scheyt vander sielen, ende doet die geest opwaert stigen, ende één met god wesen.”⁶⁵ Om weg te gaan van de zonde moet de geest losgesneden worden van de ziel. Dan kan allereerst de geest weer één worden met God. Daarna volgen ziel en lichaam.⁶⁶

⁵⁷ De tekst van het tweede hoofdstuk is grotendeels ontleend aan een preek van Bernardus van Clairvaux. Voor het derde kapittel heeft Ampe geen bron kunnen vinden. Vgl., AMPE, 1968, 240-250.

⁵⁸ *Vanden tempel onser sielen*, f. 21v.

⁵⁹ *Ibid.*, f. 22v.

⁶⁰ *Vanden tempel onser sielen*, f. 23v.

⁶¹ *Ibid.*, f. f24r. God en Christus worden hier als synoniem gebruikt.

⁶² Mattheüs 21, 12-13.

⁶³ *Vanden tempel onser sielen*, f. 24vff.

⁶⁴ *Ibid.*, f. 25r. Vgl. ook Lucas 19,45.

⁶⁵ *Vanden tempel onser sielen*, f. 25v. Het wordt in de tekst niet duidelijk of hier de woorden van de bijbel bedoeld worden of Christus in zijn hoedanigheid als het levende Wood.

⁶⁶ *Ibid.*, f. 25v.

HET HERSTEL VAN DE ZIEL DOOR CHRISTUS

Het herstel van de zielstempel wordt allereerst besproken aan de hand van Christus' uitspraak in het Johannesevangelie: "Breek deze tempel af en na drie dagen zal ik hem herstellen."⁶⁷ Christus laat zijn lichaam en ziel lijden voor het menselijke lichaam en de ziel. Door de angst van Christus' ziel, is de troon en tempel van de menselijke ziel hersteld; de zuilen zijn weer rechtop gezet, vastgemaakt, verzilverd en daarna opnieuw verguld.⁶⁸ De geest van Christus blijft echter in de volkomen staat van de godsontmoeting, zodat de geest van de mens wordt vrijgemaakt en de mens God kan ontmoeten. Zo wordt de menselijke geest Christus' verborgen heiligdom, waar het heilige der heiligen is. Daar heeft Hij Zijn altaar en daar wordt in de verborgenheid God zonder beelden, stil en helder aanbeden.⁶⁹ In de menselijke zielstempel wordt Christus de Hogepriester, die door de aanwezigheid van Zijn altaar de hele tempel consacreert. Christus vernieuwt en herstelt de mens, om de geestelijke tempel opnieuw een ware woning van God te maken, een tabernakel, waar de vieringen van de uiterlijke kerk in voltooid worden.⁷⁰

Het is de taak van de mens om heel zijn lichaam, ziel en geest altijd op God gericht te houden. Dat doet de mens door zich elk ogenblik opnieuw volledig te offeren aan God en door een mystieke *imitatio Christi*. Door die volkomen navolging van Christus komt de mens tot het onophoudelijk "aenschouwen [der] godheyt".⁷¹

BESLUIT

In het zestiende-eeuwse traktaat *Vanden tempel onser sielen* wordt een uitgebreide beschrijving gegeven van de mens in relatie tot de onmiddellijke godservaring. De mens is met lichaam, ziel en geest en alle vermogens waar hij over beschikt, geschapen om God innerlijk te ontmoeten. Voor de vereniging met God is een deugdzzaam leven vereist, maar bovenal een volledige navolging van Christus in alle aspecten van het innerlijke leven van de mens.

⁶⁷ Johannes 2,19.

⁶⁸ *Vanden tempel onser sielen*, f. 26r.

⁶⁹ *Ibid.*, f. 26v.

⁷⁰ *Vanden tempel onser sielen*, f. 27v.

⁷¹ *Ibid.*, f.30v.

De *Night*-trilogie: trauma en de problematiek van representatie

Lisa VANLANCKER

Abstract

In his *Night* trilogy, renowned Holocaust survivor Elie Wiesel assembled his first literary artifacts concerning the trauma that drastically affected both his personal life and the course of history. Strikingly, the disruptive nature of the trauma that is at its core is reflected in the form: that which has deeply unsettled the author, unsettles the narrative structures he employs as well. While the vast majority of literature on the subject is limited to an analysis of the individual texts, I aim to prove that *Night*, *Dawn* and *Day* should be read together as a Bildungsroman that takes on the form of the traumatic healing process.

INLEIDING

In de *Night*-trilogie bundelde Elie Wiesel, mensenrechtenactivist en een van de bekendste Holocaustoverlevenden van de eerste generatie, zijn eerste literaire wapenfeiten omtrent de zwarte bladzijde in de geschiedenis die naast het collectieve geheugen ook vooral zijn persoonlijke leven grondig hertekende. Meer dan alleen een treffende getuigenis met historische relevantie, leent het drieluik zich om verschillende redenen ook uitstekend tot literatuurwetenschappelijk onderzoek. Zowel op micro- als macroniveau – zowel elk van de delen als het geheel – getuigt de trilogie van het idiosyncratische karakter van Holocaustliteratuur en van de representatiekritiek die eigen is aan dit discours: evenmin als het onderwerp dat ze beschrijft, laat deze zich namelijk niet in onze traditionele categorieën en referentiekaders vatten. Bij het schrijven over een gebeurtenis die alle stabiel gewaande grenzen heeft ontbonden, tast Wiesel ook met zijn literaire project de conventionele genregrenzen af: hij integreert fictionele elementen in het als memoires aangekondigde *Night* en bedient zich van autobiografisch materiaal in de romans *Dawn* en *Day*. Zijn onderwerp, dat onverenigbaar blijkt met de gevestigde paradigma's, gebiedt hem de bestaande representatievormen te herdefiniëren en een eigen idioom te ontwikkelen. De ontwrichtende werking van het trauma dat inhoudelijk centraal staat, wordt met andere woorden veruitwendigd in de vorm: datgene wat de auteur tot in de kern van zijn bestaan heeft geraakt, ontregelt ook de structuren die hij hanteert.

De bestaande literatuur suggereert echter dat de waarde van het drieluik onderkend wordt en er al te vaak enkel aan de delen afzonderlijk betekenis wordt gegeven. Ondanks hun schijnbaar vormelijke incompatibiliteit – van

een collectie wordt immers inhoudelijke en genologische coherentie verwacht – mag m.i. niet voorbijgegaan worden aan de combinatorische kracht die van de trilogie uitgaat. Hoewel de titels uitgesproken interne samenhang impliceren en Wiesel zelf benadrukt dat *Day* (1961) de sequel is van *Dawn* (1960) en deze twee werken niet los kunnen gelezen worden van *Night* (1958), wordt nergens een sluitende verklaring geboden voor het samenbrengen ervan in 1972.¹ In dit artikel wil ik deze leemte opvullen door een mogelijk interpretatiekader te bieden.

Alvorens dieper in te gaan op de manier waarop de *Night*-trilogie betekenis genereert, lijkt het mij niet onbelangrijk een synopsis op te nemen van de delen waaruit zij is opgebouwd.

In *Night* brengt Wiesel ons terug naar zijn traumatische jeugd jaren en beschrijft hij de inhumane beproevingen die hij en vele andere Hongaarse Joden van Sighet moesten ondergaan toen ze in 1944 naar de vernietigingskampen werden gedeporteerd. De titel verwijst naar de noodlottige nacht waarin Wiesel en zijn familie in Birkenau aankwamen en de genadeloze selectie hen voor eeuwig uiteenrukte. Met enkel nog zijn vader aan zijn zijde leren we hoe de voorheen zo devote jongeling ten gevolge van de continue blootstelling aan extreme vormen van geweld en ontbering geleidelijk aan zijn geloof in God verliest. Tegen alle verwachtingen in overleven Wiesel en zijn vader de overplaatsingen en daaraan gekoppelde selecties naar achtereenvolgens Auschwitz en Buna, alsook de beruchte dodenmars naar Buchenwald, ondanks hun sterk verslechterde gezondheid. Daar sterft zijn vader uiteindelijk in januari 1945 aan dysenterie, drie maanden te vroeg om samen met zijn zoon de uiteindelijke bevrijding van het kamp mee te maken.

Dawn vertelt het verhaal van de achttienjarige Elisha, een slachtoffer van de Holocaust dat uiteindelijk zelf de rol van dader op zich neemt. Wanneer hij na de bevrijding van Buchenwald als wees achterblijft, wordt hem in Frankrijk asiel aangeboden. Terwijl hij zich in Parijs voorbereidt om studies filosofie aan te vatten, wordt hij door de mysterieuze vreemdeling Gad aangesproken. Die licht hem in over de *Movement*, een groepering die een gewapende strijd voert tegen de Britse overheersing van Palestina. Elisha laat zich door hun Zionistische ideologie overtuigen, wordt gerekruteerd en al gauw een volwaardig lid van de verzetsbeweging. De titel van de roman verwijst naar de extreme toewijding die van hem geëist wordt wanneer hem wordt opgedragen de Engelse soldaat John Dawson bij dageraad te executeren, als represaille voor het gevangenschap en de terdoodveroordeling van medeguerillastrijder David

¹ Elk van de delen verscheen oorspronkelijk in het Frans (*La Nuit, L'Aube en Le Jour*). Wiesel 2008: 5: "All my writings after *Night* (...) profoundly bear its stamp, and cannot be understood if one has not read this very first of my works." Wiesel 2008: 229: "In a concrete sense, it is the sequel to *Dawn*. Do the stories bring the same character to life? You might say that each can be found in the other."

Ben Moshe. Zijn actieve rol in deze vergeldingsactie zet Elisha aan het denken over zijn eigen verleden als slachtoffer van ideologisch geweld. Desalniettemin gaat hij door met het plan en ruilt hij zijn slachtofferrol in voor die van dader.

Ten slotte lezen we in *Day* het verhaal van Eliezer, een Holocaustslachtoffer dat jaren later in New York opnieuw nauw in aanraking komt met de dood wanneer hij door een taxi wordt aangereden. In de weken van zijn herstel reflecteert hij over zijn traumatische verleden dat hij nog steeds geen plaats heeft kunnen geven. Het hoofdpersonage lijdt aan een duidelijke vorm van *survivor's guilt*: hebben de overlevenden van de Holocaust wel het recht om gelukkig te zijn en een nieuw leven op te bouwen? Al gauw blijkt dat hij hier een negatief antwoord op formuleert: hij kan niet op een gezonde manier omgaan met de liefde van zijn vriendin Kathleen en het wordt duidelijk dat zijn ongeluk eigenlijk een zelfmoordpoging was. Het einde suggereert een zekere vorm van berusting, die tegelijkertijd een vorm van vergeten inhoudt: om verder te kunnen in het leven zal hij het verlies en de herinneringen naast zich moeten neerleggen.

DE NIGHT-TRILOGIE: TRAUMA EN HET FAILLIET VAN TRADITIONELE VORMEN VAN REPRESENTATIE

Een centraal motief in studies over traumaliteratuur is de ontoereikendheid van de taal: als krenkende gebeurtenis daagt het trauma namelijk niet alleen het menselijke bevattingvermogen uit, maar ook de mogelijkheid om deze ervaring onder woorden te brengen. Wanneer het trauma een gebeuren als de Holocaust betreft, schiet het traditionele taaleigen danig tekort: zijn fundamentele irrationaliteit en gruwel kent geen precedent en stijgt boven alle bestaande epistemologische en communicatieve referentiekaders uit.²

Hierdoor worden overlevenden met een pijnlijke paradox geconfronteerd die psychiater en ervaringsdeskundige Dori Laub omschrijft als de spanning tussen "the imperative to tell" en "the impossibility of telling": zij voelen tegenover zichzelf en de andere slachtoffers de verplichting over hun ervaringen te getuigen, maar vinden nooit de juiste woorden of uitdrukkingsvormen die adequaat de omvang van wat zij hebben meegemaakt kunnen weergeven.³

Ook Wiesel ervaart deze frustrerende beperkingen en problematiseert deze paradox verder in zijn voorwoord tot *Night*:

Convinced that this period in history would be judged one day, I knew that I must bear witness. I also knew that, while I had many things to say, I did not

² Laub in Caruth 1995: 68: "[I]ts radical *otherness* to all known frames of reference" / Caruth 1995: 4: "[T]rauma unsettles and forces us to rethink our notions of experience, and of communication".

³ Laub in Caruth 1995: 62-64.

have the words to say them. Painfully aware of my limitations, I watched helplessly as language became an obstacle. It became clear that it would be necessary to invent a new language. But how was one to rehabilitate and transform words betrayed and perverted by the enemy? Hunger – thirst – fear – transport – selection – fire – chimney: these words all have intrinsic meaning, but in those times, they meant something else. (...) All that the dictionary had to offer seemed meager, pale, lifeless. (...) Deep down, the witness knew then, as he does now, that his testimony would not be received. After all, it deals with an event that sprang from the darkest zone of man. Only those who experienced Auschwitz know what it was. Others will never know. But would they at least understand?⁴

Ondanks de fundamentele gebrekkigheid van de taal die hem ter beschikking staat, slaagt Wiesel erin levendige, beklievende beelden op te roepen. De ontwrichtende werking van het opgelopen trauma manifesteert zich vooral in de herwerking van geijkte literaire modellen als de autobiografie en de roman.

Een eerste manier waarop *Night* de voorschriften van de traditionele autobiografie zoals die door Philippe Lejeune werden opgetekend overtreedt, is haar gebrek aan nadruk op de geschiedenis van een persoonlijkheid (cf. infra).⁵ Verder voldoen Wiesels memoires niet volledig aan de basisvoorwaarde voor de autobiografische tekst, d.i. de overeenstemming in naam van auteur, verteller en hoofdpersonage: de op de kaft aangegeven auteursnaam Elie Wiesel wordt er namelijk lichtjes verbasterd tot Eliezer Wiesel.⁶ Hoewel dit verschil verwaarloosbaar lijkt, kan het volgens mij worden opgevat als een subtiel voorbeeld van fictionalisering waarbij de auteur zich al dan niet bewust van de beschreven feiten wenst te distantiëren. Deze ingreep kan geduid worden in het licht van het verdedigingsmechanisme van de dissociatie, dat door psychotraumatologen Bessel van der Kolk en Onno van der Hart beschreven wordt in termen van emotionele ontduubeling: het traumaslachtoffer verwijderd zich op psychologisch niveau van de plaats van het gebeuren en draagt het lijden over naar andere (onderbewuste) delen van zijn/haar persoonlijkheid.⁷

Dit procedé van distantiëring kan tevens in verband gebracht worden met het concept *narrative fetishism*, dat door Eric Santner in de traumatheorie werd geïntroduceerd. Hiermee doelt Santner op de manier waarop bepaalde slachtoffers die niet kunnen of willen rouwen een verhaal construeren dat de bedoeling heeft de sporen van opgelopen traumata uit te wissen, opdat zij bespaard zouden blijven van de moeilijke taak om zich als mens te herdefiniëren. Een toestand wordt gesimuleerd waarin hun persoonlijkheid onaangestast

⁴ Wiesel 2008: 6-7.

⁵ Lejeune 1975: 14: "récit rétrospectif en prose qu'une personne réelle fait de sa propre existence, lorsqu'elle met l'accent sur sa vie individuelle, en particulier sur l'histoire de sa personnalité".

⁶ Lejeune 1975: 23-24.

⁷ Van der Kolk en Van der Hart in Caruth 1995: 168.

blijft, gewoonlijk door het trauma geheel te ontkennen of door het elders, bijvoorbeeld bij een ander persoon, te situeren.⁸ Ook de incorporatie van fictionele elementen, die door revisionisten als Carolyn Yeager werden aangegrepen om de werkelijkheidswaarde van Wiesels getuigenis in vraag te stellen en de auteur in diskrediet te brengen, kunnen in deze context worden geduid. Dat Wiesel in *Night* bijvoorbeeld de operatie van zijn door de kou aangetaste voet beschrijft, terwijl het in werkelijkheid – zo lezen we in zijn latere memoires *All Rivers Run to the Sea* (1995) – zijn knie betrof, hoeft niet als leugen te worden opgevat, maar als een poging van de auteur om een zekere afstand te scheppen tussen het heden en verleden, tussen de persoon die hij toen was en de persoon die hij op het moment van het schrijven wilde zijn.

Andersom vertonen zowel *Dawn* als *Day*, elk in een andere mate, sporen van een autobiografisch discours, hoewel beide werken op de kaft van het drieluik als romans worden aangekondigd.

Ondanks het feit dat Wiesel nooit deelgenomen heeft aan de onafhankelijkheidsstrijd in Palestina, laat staan dat hij bij het nastreven van zijn Joodse vrijheidsidealen iemand omgebracht heeft, vertonen de auteur van *Dawn* en diens protagonist Elisha opvallende gelijkenissen. Beiden hebben in tegenstelling tot hun ouders zowel Auschwitz als Buchenwald overleefd, weken uit naar Frankrijk toen hen daar asiel verleend werd, brachten heel wat tijd door met andere jongeren op een soort kamp in Normandië en belandden uiteindelijk in Parijs waar ze aan de Sorbonne filosofie studeerden. Ze delen verder – bij benadering – dezelfde leeftijd: aangezien Elisha verklaart “eighteen (...) nearly nineteen” te zijn en de onrusten in Palestina begonnen in 1947, weten we dat ook hij, net als Elie Wiesel, omstreeks 1928 geboren moet zijn.⁹ Er is ook sprake van een aantal gemeenschappelijke kennissen: “Kalman, the grizzled master” die Elisha als kind in de geheimen van de Kaballa onderrichtte en diezelfde functie in het leven van de auteur vervulde; jeugdvriend en medeleerling Yerachmiel, met dat verschil dat hij in *Dawn* mee de Kaballa bestudeerde terwijl ze volgens Wiesel samen modern Hebreeuws leerden en ten slotte de mysterieuze bedelaarsfiguur die sterk doet denken aan de door Wiesel beschreven wijze dorpsgek Moshe the Beadle, die de Joden uit Sighet tevergeefs probeerde te waarschuwen voor het naderend onheil en bovendien in diezelfde hoedanigheid in *Night* optreedt.¹⁰ Er zijn dus genoeg redenen om aan te nemen dat de typering van de romanheld grotendeels gebaseerd is op zijn

⁸ Santner in Friedlander 1992: 144.

⁹ Wiesel 2008: 208.

¹⁰ Wiesel 2008: 160. / Wiesel 1995: 19: “Kalman, my Kabalist Master” / Wiesel 2008: 198: “Yerachmiel, my friend and comrade and brother. (...) We two were the master’s favorite pupils; every evening he studied with us the secrets of the Kabbala. / Wiesel 1995: 32: “my friend Yerachmiel, with whom I learned modern Hebrew” / Wiesel 1995: 28-29.

auteur. De narratieve kern – de gewapende vrijheidsstrijd – blijft echter fictio-
neel.

Bij *Day* is de grens tussen feit en fictie echter veel minder geprononceerd: de overeenkomsten zijn nog veel treffender aanwezig, waardoor het etiket ‘roman’ des te problematischer wordt voor de goed geïnformeerde lezer. Zo draagt de protagonist niet enkel zo goed als dezelfde naam als de auteur, maar deelt hij ook dezelfde achtergrond: hij is afkomstig van Sighet, is de zoon van Sarah, kreeg les van “Kalman the Kabbalist” en verloor zijn moeder, vader en jongere zusje in de concentratiekampen.¹¹ Naast een gedeeld verleden en een gedeelde familiale achtergrond, stemmen de levens van de protagonist en de auteur ook op professioneel vlak overeen: Wiesel was eerst vanuit Parijs werkzaam als journalist en reisde in zijn functie van correspondent voor *Tediot Ahronot* af naar New York, waar hij uiteindelijk, net als de romanheld, lid werd van het internationale persteam van de Verenigde Naties. Verder zijn ook de aanrijding door een taxi en de wekenlange revalidatie die erop volgde uit het leven gegrepen, met dat verschil dat het ongeluk omwille van de plot als een zelfmoordpoging wordt voorgesteld.¹²

Ook de omstandigheden die het ongeval omringen blijken grotendeels fictionaliseerd te zijn. Zo is Kathleen, in wier bijzijn het ongeluk in de roman plaatsvindt, ondanks het feit dat de auteur ooit een amoureuze relatie gehad heeft met een gelijknamige vrouw, volgens Wiesel slechts een fictionele constructie: Wiesels relatie met Kathleen was een jaar voordien afgesprongen waardoor niet zij, maar Aviva, een stafmedewerkster van *Tediot Ahronot*, hem vergezelde toen hij werd aangereden. Ook de naam van de dokter, aan wie de roman expliciet wordt opgedragen, wordt vervangen door die van de fictionele Dr. Russel. Ten slotte verzwijgt Wiesel de aanwezigheid van zijn oudere zus Bea, zij wordt in *Day* als vaste bezoeker vervangen door de kunstenaar Gyula. Anderzijds verklaart Wiesel dat de ontmoeting met lotgenote Sarah, die in de roman de herinneringen aan zijn moeder aanwakkert, ook in het echte leven heeft plaatsgevonden.¹³

De verschillende delen van Wiesels trilogie getuigen van de gebrekigheid van de geldende literaire praktijk: zij laten zich niet vatten in traditionele genre-categorieën en lijken te pleiten voor het oprekken van de te rigide opgevatte genre-grenzen. Hun grensoverschrijdende karakter illustreert de onverzoenbaarheid van Holocaustliteratuur met conventionele denkpatronen en representatievormen.

¹¹ Wiesel 2008: 303: “I am Eliezer, the son of Sarah.” / Wiesel 2008: 264: “my teacher, Kalman the Kabbalist”

¹² In zijn voorwoord bij *Dawn* benadrukt Wiesel het fictieve karakter van dit narratief gegeven: “That said, certain episodes here are true – that is, taken from life. The accident actually happened to me. I didn’t see the taxi coming. The possibility of a suicidal impulse was invented for the sake of the story.”

¹³ Wiesel 1995: 298: “Another episode, however, was drawn directly from reality: my encounter with Sarah.”

DE CRISIS VAN IDENTITEIT

Een van de meest significante manieren waarop *Night* de klassieke autobiografie parodieert, is haar gebrek aan nadruk op de geschiedenis van een persoonlijkheid. Meer nog, we zouden de memoires kunnen opvatten als een kroniek van een ontpersoonlijking en de teloorgang van een distinctieve identiteit. In haar artikel 'Fact, Fiction, Fascism: Testimony and Mimesis in Holocaust Narratives' stelt Barbara Foley, professor Engelse en Amerikaanse literatuur aan de universiteit van Rutgers, dat deze omkering typerend is voor Holocaustmemoires aangezien zij een context oproepen waarin deze "obliteration of individuality" systematisch werd doorgevoerd.¹⁴

Terwijl elke traumatische ervaring een verregaande en vernietigende impact heeft op de persoonlijkheid van het slachtoffer, maakte deze krenking bij de *Endlösung* net deel uit van het ultieme streven: deze operatie stond immers volledig in het teken van het stelselmatig uitroeien van (de identiteit van) een volledige gemeenschap. In het kader van de Über- en *Untermenschen*-ideologie, hielden de nazi's er in de concentratiekampen een politiek op na die in het teken stond van de vernedering en dehumanisering van hun slachtoffers: individuen werden herleid tot nummers en werden, doordat ze werden kaalgeschoren en allemaal hetzelfde gestreepte uniform moesten dragen, herschapen tot een heterogene massa. Wiesel verwoordt deze ontterende procedure als volgt:

The three "veteran" prisoners, needles in hand, tattooed numbers on our left arms. I became A-7713. From then on, I had no other name.¹⁵

Primo Levi's *Se questo è un uomo* indachtig, zien we dat ook Wiesel zich de vraag naar menselijkheid stelt:

Suddenly the Blockälteste remembered that we had forgotten to clean the block. He commanded four prisoners to mop the floor... One hour before leaving camp! Why? For whom? "For the liberating army," he told us. "Let them know that here lived men and not pigs." So we were men after all!¹⁶

Deze externe dwang bleef niet zonder interne gevolgen: het van buitenaf opgelegde waardensysteem werd door de gevangenen geïnterioriseerd en bracht onvermijdelijk, ook in het geval van Wiesel, emotionele afvlakking en een "negation of self" teweeg.¹⁷ De fundamenteën van zijn persoonlijkheid werden aangetast door het trauma dat hij dag in dag uit herbeleefde: de eens zo devote adolescent die zijn leven wijdde aan de studie van de Joodse religie verloor

¹⁴ Foley 1982: 338.

¹⁵ Wiesel 2008: 60.

¹⁶ Wiesel 2008: 102.

¹⁷ Foley 1982: 338.

(tijdelijk) zijn geloof in God, leverde zich noodgedwongen over aan zijn primitieve instincten – mens wordt lichaam – en ontwikkelde de binnen het kampuniversum typische ieder-voor-zich-mentaliteit, een egocentrisme uit lijfsbehoud. De persoon die hij ooit was, stierf in het kamp, ook al hield zijn lichaam stand:

Never shall I forget those moments that murdered my God and my soul and turned my dreams to ashes.¹⁸

I too had become a different person. The student of Talmud, the child I was, had been consumed by the flames. All that was left was a shape that resembled me. My soul had been invaded – and devoured – by a black flame.¹⁹

At that moment in time, all that mattered to me was my daily bowl of soup, my crust of stale bread. The bread, the soup – those were my entire life. I was nothing but a body. Perhaps even less: a famished stomach.²⁰

I was the accuser, God the accused. My eyes had opened and I was alone, terribly alone in a world without God, without man. Without love or mercy. I was nothing but ashes now (...)²¹

De mensen die fysiek overleefden, slaagden hier vaak niet in op geestelijk niveau, waardoor ze transformeerden in een soort levende doden. In dit opzicht is het einde van *Night* veelzeggend:

I had not seen myself since the ghetto. From the depths of the mirror, a corpse was contemplating me.²²

Om deze reden is de Holocaust volgens Dori Laub een gebeurtenis die per definitie geen getuigen heeft voortgebracht. De systematische onderdrukking en blootstelling aan onmenselijke wreedheden zorgden ervoor dat het subject niet langer als dusdanig werd erkend, niet door zijn medegevangenen maar ook niet door zichzelf, waardoor ook de innerlijke getuige het zwijgen wordt opgelegd:

[O]ne has to conceive of the world of the Holocaust as a world in which the very imagination of the *Other* was no longer possible. There was no longer an other to which one could say “Thou” in the hope of being heard, of being recognized as a subject, of being answered. (...) But when one cannot turn to a “you” one cannot say “thou” even to oneself. The Holocaust created in this way a world in which one *could not bear witness to oneself*. The Nazi system turned out therefore to be fool proof, not only in the sense that there were in theory no outside witnesses but also in the sense that it convinced its victims, the potential witnesses from the inside, that what was affirmed about their “otherness” and their inhumanity was correct and that their experiences were no longer

¹⁸ Wiesel 2008: 52.

¹⁹ Wiesel 2008: 55.

²⁰ Wiesel 2008: 70.

²¹ Wiesel 2008: 86.

²² Wiesel 2008: 133.

communicable even to themselves, and therefore, perhaps never took place. (...) [W]hen one's history is abolished, one's identity ceases to exist as well.²³

Van cruciaal belang voor het helingsproces is dat de overlevende na de feiten zijn ervaringen onder woorden probeert te brengen (de zgn. *talking cure*). Op deze manier eist het slachtoffer zijn stem terug op en herinstalleert hij zijn innerlijke getuige:

The testimony is, therefore, the process by which the narrator (the survivor) reclaims his position as a witness: reconstitutes the internal "thou" and thus the possibility of a witness or a listener inside himself.²⁴

Dat Wiesel niet één, maar drie werken schrijft waarin hij een ik-verteller aan het woord laat, kan in dit opzicht dus zeker gelden als statement tegen de ontindividualisering. Dat Wiesels ik-figuren alle drie hybride versies zijn van hemzelf – zij vertonen immers allen zowel parallellen als verschillen met de auteur – reflecteert dan weer de instabiliteit, veranderlijkheid en kwetsbaarheid van de menselijke identiteit. Hij lijkt bovendien zijn eigen persoon te mythologiseren: door deze hybride figuren op te voeren in verhalen waarvan het werkelijkheidsgehalte betwistbaar is, daagt Wiesel de lezer uit de waarheid omtrent zijn persoon te reconstrueren. Het creëren van een persoonlijke mythe is opnieuw een daad van zelfbevestiging: dat lezers er belang aan hechten het door de trilogie opgeroepen mysterie rond Wiesel te achterhalen, affirmeert hoe waardevol hij – in tegenstelling tot in zijn verleden – nu als individu is.

DE NIGHT-TRILOGIE ALS BILDUNGSROMAN

Deze wens om de verloren gegane identiteit te recupereren, levert een waardevol argument om de trilogie op te vatten als een Bildungsroman waarin de tocht naar emotionele volwassenheid wordt gethematiseerd. *Bildung* staat voor

de vorming van de held door zijn omgeving (breed-culturele context zowel als persoonlijke ervaringen met familie, vrienden e.d.), waardoor hij 'volwassen' wordt en een zeker evenwicht, een soort van ideale levenshouding bereikt.²⁵

Het wezenskenmerk van dit genre is namelijk de installatie van het Ego: "[T]he Bildungsroman attempts to build the Ego, and make it the indisputable centre of its own structure".²⁶ Doordat het in *Night* beschreven levensverhaal in het teken staat van een systematische lichamelijke en geestelijke degenera-

²³ Laub in Caruth 1995: 66-67.

²⁴ Laub in Caruth 1995: 70.

²⁵ Algemeen Letterkundig Lexicon, lemma 'Bildungsroman'.

²⁶ Moretti 2000: 11.

tie, verliest de progressieve teleologie van de autobiografie haar geldigheid en ontbreekt de evolutie van onwetendheid naar inzicht. Dit gegeven is volgens Barbara Foley een tweede reden om Holocaustmemoires een bijzondere positie toe te dichten binnen het genre van de autobiografie: anders dan klassieke autobiografen, die een patroon van groei en zelfontplooiing beschrijven, staat bij deze auteurs gewoonlijk de omgekeerde ontwikkeling van leven naar dood centraal.

In the Holocaust memoir, by contrast, the characteristic movement is from life to death. Although the writer describes a kind of adaptation to existence (one cannot call it life) in the camps, the utter predictability of this process only underlines the irrelevance of the individual personality. A four-part development becomes familiar to the reader of Holocaust memoirs. First, the author describes life before deportation; then, the shock, disbelief and despair of losing all one's relatives and being cast into the pit of the camp; then, the gradual process of adaptation and survival; finally, the departure from the camp and the return to a life that can only parody "normality". Innocence, initiation, endurance, escape – such is the pattern repeated in memoir after memoir, a kind of negative mirror of the traditional autobiographical journey toward self-fulfillment.²⁷

Deze evolutie lijkt zich echter wel te voltrekken over de grenzen van de afzonderlijke delen van de trilogie heen en correspondeert met de hierboven verneemde betrachting van Wiesel om in en door zijn literaire concept zijn individualiteit opnieuw te claimen. In dit verband zijn vooral de opeenvolgende titels veelzeggend: zij vertegenwoordigen – in hun evolutie van nacht over dageraad naar dag – letterlijk de verschillende fasen in het proces van emotionele verlichting.

Opvallend genoeg neemt de door de trilogie beschreven groei de vorm aan van het traumatische verwerkingsproces. Terwijl *Night* het trauma in al zijn letterlijkheid herneemt, beschrijven *Dawn* en *Day* de door historicus Dominick LaCapra gedefinieerde mechanismen *acting out* en *working through*. Deze termen beduiden elk een andere manier om met een traumatisch verleden om te gaan.

Bij *acting out*, het equivalent van Freuds *Melancholie*-principe, kunnen de slachtoffers geen veilige afstand nemen van het verleden en laten zij er hun leven door bepalen:

They have a tendency to relive the past, to be haunted by ghosts, to exist in the present as if they were still fully in the past, with no distance from it. They tend to relive occurrences, or at least find that those occurrences intrude on their present existence.²⁸

²⁷ Foley 1982: 339.

²⁸ LaCapra 2001: 142-143.

Bij sommigen uit dit zich in een bijna obsessieve drang om het trauma te herbeleven. Vaak vertaalt dit regressief gedrag zich in (zelf)destructieve neigingen die Freud de *Todestrieb* noemde: “the tendency compulsively to repeat traumatic scenes – often violent scenes – in a way that is somehow destructive and self-destructive”.²⁹

Dit zien we zeer duidelijk weerspiegeld in *Dawn*, waarin het hoofdpersoonage zijn passieve rol van weleer inruilt voor een actieve rol als terrorist en executeur om het Joodse volk te wreken:

Why do I try to hate you, John Dawson? Because my people have never known how to hate. Their tragedy, throughout the centuries, has stemmed from their inability to hate those who have humiliated and from time to time exterminated them. Now our only chance lies in hating you, in learning the necessity and the art of hate.³⁰

De morele ambiguïteit die het personage aan de dag legt door als voormalig slachtoffer de rol van dader op zich te nemen, kan worden geduid door Primo Levi's concept van ‘de grijze zone’ (*la zona grigia*). Het gaat om een “ill-defined sphere of ambiguity and compromise” waarin er “identification or imitation, or exchange of roles between oppressor and victim” plaatsvindt.³¹ Levi had het in eerste instantie over verscheidene vormen van collaboratie binnen de kampen, maar de betekenis van zijn concept blijft onveranderd wanneer slachtoffers buiten het concentratiekampuniversum daderrollen aannemen.

Dat Elisha zich de rol van zijn onderdrukker heeft toegeëigend, dat hij als slachtoffer nu iemand is geworden die zelf slachtoffers maakt, wordt ook expliciet gethematiseerd. In verschillende passages vereenzelvigt de protagonist zich namelijk met een SS'er:

The first time I took part in a terrorist operation I had to make a superhuman effort not to be sick at my stomach. I found myself utterly hateful. Seeing myself with the eyes of the past I imagined that I was in the dark gray uniform of an SS officer.³²

I remembered the dreaded SS guards in the Polish ghettos. Day after day, night after night, they slaughtered the Jews in just the same way. (...) No, it was not easy to play the part of God, especially when it meant putting on the field-gray uniform of the SS.³³

²⁹ LaCapra 2001: 143.

³⁰ Wiesel 2008: 217.

³¹ Levi 1988: 67 / 48.

³² Wiesel 2008: 163.

³³ Wiesel 2008: 165.

Ook in dit opzicht is de titel veelzeggend: zoals de dageraad de grijze zone is die nacht van dag onderscheidt, bevindt haar protagonist zich op moreel vlak in eenzelfde overgangspositie.

Dat het hoofdpersonage achtervolgd wordt door de geesten van zijn verleden wordt bovendien letterlijk gemaakt. Elisha wordt bij cruciale beslissingsmomenten vergezeld door gestorven familieleden, kennissen en andere of eigen slachtoffers:

Ever since midnight the visitors had been pouring in. Among them were people I had known, people I had hated, admired, forgotten. As I let my eyes wander about the room I realized that all of those who had contributed to my formation, to the formation of my permanent identity, were there. Some of them were familiar, but I could not pin a label upon them; they were names without faces or faces without names. And yet I knew that at some point my life had crossed theirs. My father was there, of course, and my mother, and the beggar. And the grizzled master. The English soldiers of the convoy we had ambushed at Gedera were there also. And around them friends and brothers and comrades, some of them out of my childhood, others that I had seen live and suffer, hope and curse at Buchenwald and Auschwitz. Alongside my father there was a boy who looked strangely like myself as I had been before the concentration camps, before the war, before everything.³⁴

Zijn overleden dierbaren oordelen over hem en maken een leven los van het traumatische verleden onmogelijk:

I knew that these faces, these sorrows, were sitting in judgment upon me. They were dead and they were hungry. When the dead are hungry they judge the living without pity.³⁵

Niet toevallig is het deze verstikkende impact van het verleden en zijn bewoners die in gelijkaardige beeldentaal in het motto van *Day* wordt aangekaart:

I was once more struck by the truth of the ancient saying: Man's heart is a ditch full of blood. The loved ones who have died throw themselves down on the bank of this ditch to drink the blood and so come to life again; the dearer they are to you, the more of your blood they drink.³⁶

Ook in *Day* zien we aanvankelijk nog zelfdestructief gedrag: het hoofdpersonage onderneemt een zelfmoordpoging en belandt in het ziekenhuis. Wanneer de vaak noodzakelijke fase van *acting out* doorlopen is, kan het traumaslachtoffer stappen doen in de richting van *working through* of wat Freud *Trauer*

³⁴ Wiesel 2008: 184-5.

³⁵ Wiesel 2008: 197.

³⁶ Wiesel 2008: 227.

noemt. Dit houdt in dat het slachtoffer het verleden een plaats leert te geven en het tot een handelbaar deel van zijn leven maakt:

[T]he person tries to gain critical distance on a problem, to be able to distinguish between past, present and future. To put the point in drastically oversimplified terms: for the victim, this means his ability to say to himself, "Yes, that happened to me back then. It was distressing, overwhelming, perhaps I can't entirely disengage myself from it, but I'm existing here and now, and this is different from back then."³⁷

LaCapra merkt op dat een van de grootste belemmeringen van het genezingsproces te maken heeft met de angst van de overlevenden om de overledenen te verraden. Vanuit een zekere vorm van *survivor's guilt* voelen zij zich namelijk verplicht de herinnering aan diegenen die minder geluk hadden levend te houden. In deze optiek wordt *acting out* een manier om de doden te herdenken: "[T]here is something in the repetition of the past (...) that amounts to dedication or fidelity to lost loved ones and is a kind of memorial".³⁸ De overlevenden moeten een balans zien te vinden tussen onverschilligheid en berusting:

One of the most difficult aspects (...) is the ability to undertake it in a manner that is not tantamount to betraying the trust or love that binds one to lost others – that does not imply simply forgetting the dead or being swept away by current preoccupations. The feeling of trust betrayed or fidelity broken (...) is one of the greatest impediments to working through problems.³⁹

Zoals dit reeds in het motto werd aangegeven, is het in *Day* ook precies dit bezwaar dat tussen het slachtoffer en zijn herstel instaat. De auteur zelf definieert het leven van de overlevende als een strijd, niet alleen voor de doden maar ook – en vooral – tegen hen:

For *The Accident*, perhaps in order to transcend the theme of the accident-suicide, I chose as epigraph a quotation from Nikos Kazantzakis's *Zorba the Greek*. (...) For the camp survivor life is a battle not only for the dead but also against them. Locked in the grip of the dead, he fears that by freeing himself, he is abandoning them. Hence the near-impossibility of loving, or of believing in humanity.⁴⁰

Het personage Gyula, dat als een soort mentor voor Eliezer optreedt, verwoordt nogal hardvochtig dat wie een draaglijk leven wil leiden, zijn demonen

³⁷ LaCapra 2001: 143-144.

³⁸ LaCapra 2001: 144.

³⁹ LaCapra 2001: 144.

⁴⁰ Wiesel 1995: 298-299. *Day* verscheen oorspronkelijk onder de titel *The Accident*. De naamsverandering vond plaats toen de drie delen voor het eerst als trilogie werden uitgebracht. Dat Wiesel hierbij een van de originele titels besloot aan te passen, toont volgens mij aan dat hij heel bewust de essentiële complementariteit van de verschillende delen wilde benadrukken.

uit het verleden dient te bevechten. Zij staan namelijk een gezonde omgang met de significante personen uit het heden in de weg:

“But what about the others? The others, Gyula? Those who died? What about them? Besides me, they have no friends.” “You must forget them. You must chase them from your memory. With a whip if necessary.” “Chase them, Gyula? With a whip, you said? To chase my father with a whip? And Grandmother? Grandmother too, chase her with a whip?” “Yes, yes, and yes. The dead have no place down here. They must leave us in peace. If they refuse, use a whip.” “And this painting, Gyula? They are there. In the eyes of the portrait. Why did you put them there if you ask me to chase them away?” “I put them there to assign them a place. So you would know where to hit.” (...) “If your suffering splashes others, those around you, those for whom you represent a reason to live, then you must kill it, choke it. If the dead are its source, kill them again, as often as you must to cut out their tongues.”⁴¹

“[Y]ou should know that the dead, because they are no longer free, are no longer able to suffer. Only the living can. Kathleen is alive. I am alive. You must think of us. Not of them.”⁴²

Day eindigt dan ook erg symbolisch met de verbranding van het portret dat Gyula van Eliezer maakte. In de ogen van dit portret herkende de protagonist namelijk de doden, een metafoor voor het verlies dat hij meedraagt en de dwingende invloed van de doden op zijn persoonlijkheid. De trilogie eindigt dus met Elie(zer) die zich met de nodige schroom losmaakt van het juk van het verleden:

I looked at the portrait and hidden in its eyes I saw Grandmother with her black shawl. On her emaciated face she wore an expression of peaceful suffering. (...) I must have been staring at the portrait too intensely because all of a sudden Gyula started gritting his teeth. With an angry, enraged motion, he took a match and put it against the canvas. “No!” I exclaimed in despair. “Don’t do that! Gyula, don’t do it! Don’t burn Grandmother a second time! Stop, Gyula, stop!”⁴³

Terwijl de klassieke Bildungsroman doorgaans eindigt met de bezegeling van de volwassenwording – vaak in de vorm van een huwelijk – in het bijzijn van familie, die symbool staat voor het sociale pact dat het individu aangaat met de buitenwereld, wordt dit bij Wiesel negatief geformuleerd: de familie moet worden losgelaten om gelukkig in het leven te kunnen staan.⁴⁴ Ook van een “ideale levenshouding” (cf. supra) kan bezwaarlijk sprake zijn, het gaat hier veeleer om het bereiken van een leefbare geestestoestand. Deze omkering

⁴¹ Wiesel 2008: 337.

⁴² Wiesel 2008: 338.

⁴³ Wiesel 2008: 338.

⁴⁴ Moretti 2000: 24.

illustreert nog maar eens hoe een traumatisch gegeven als de Holocaust de narratieve conventies grondig ontregelt.⁴⁵

Ook de geleidelijke overgang naar een nieuwe vorm van zijn wordt telkens negatief ingevuld: om de gewenste persoonlijkheid te bekomen, dienen de oude versies van het 'ik' symbolisch te sterven.

Al vrij vroeg in *Night* wordt beschreven hoe de eerste nacht in het kamp de kinderlijke onschuld heeft vermoord:

The night had passed completely. The morning star shone in the sky. I too had become a different person. The student of the Talmud, the child I was, had been consumed by the flames. All that was left was a shape that resembled me. My soul had been invaded – and devoured – by a black flame.⁴⁶

Ook in *Dawn* wordt gesuggereerd dat de jongen die het hoofdpersonage ooit was, de kampen niet heeft overleefd:

I left him and went over to the little boy I used to be. "Are you too judging me?" I asked. "You of all people have the least right to do that. You're lucky; you died young. If you'd gone on living you'd be in my place."⁴⁷

Night eindigt zoals ik eerder al vermeldde met het beeld van Eliezer die in de spiegel een lijk ziet terugstaren:

One day I when I was able to get up, I decided to look at myself in the mirror of the opposite wall. I had not seen myself since the ghetto. From the depths of the mirror, a corpse was contemplating me. The look in his eyes as he gazed at me has never left me.⁴⁸

Het is ook belangrijk het einde van het Jiddische origineel, *Un di velt hot geschvign*, dat later ingekort en vertaald werd naar *Night*, mee in overweging te nemen: daarin slaat hij de spiegel in een crisismoment stuk, wat zijn wens symboliseert om iemand anders te zijn. De wil om te leven wordt hier gelijkgesteld aan het finaal breken met de beeltenis van zijn oude ik:

One fine Day I got up – with the last of my energy – and went over to the mirror that was hanging on the wall. I wanted to see myself. I had not seen myself since the ghetto. From the mirror a skeleton gazed out. Skin and bones. I saw the image of myself after my death. It was at that instant that the will to live was awakened. Without knowing why, I raised a balled-up fist and smashed the mirror, breaking the image that lived within it.⁴⁹

⁴⁵ Diezelfde omkering zouden we ook kunnen lezen als een impliciete daad van verzet: door de voorschriften van het typisch Duitse fenomeen van de Bildungsroman te overtreden, biedt Wiesel ook op dit vlak de dwingelandij van de vijand het hoofd.

⁴⁶ Wiesel 2008: 55.

⁴⁷ Wiesel 2008: 199-200.

⁴⁸ Wiesel 2008: 133.

⁴⁹ Wiesel in Seidman 1996: 7.

In *Dawn* neemt het ik de gedaante aan van een strijdlustige jongeman die de misdaden tegen zijn volk wil wreken. Wanneer hij echter bij dageraad zijn gijzelaar heeft omgebracht, sterft ook een deel van zichzelf: "The shot had left me deaf and dumb. That's it, I said to myself. It's done. I've killed. I've killed Elisha".⁵⁰

In *Day* zien we een gebroken man die het verleden niet kan loslaten en met een ernstige vorm van *survivor's guilt* worstelt: zijn overleden geliefden oefenen een vernietigende impact uit over hun dood heen en ontnemen hem de kans op een normaal leven. Naast de mislukte zelfmoordpoging staat het verbranden van zijn portret voor de breuk met dat deel van zijn persoonlijkheid.

Opvallend is dat zowel op microniveau (binnen de afzonderlijke delen van de trilogie) als op macroniveau (over de delen heen) de overgang van het ene moment van de dag naar het andere ook een verandering in het karakter van de hoofdpersoon teweegbrengt.

CONCLUSIE

Ondanks hun op het eerste gezicht vormelijke incompatibiliteit, zo heb ik willen tonen, dienen de verschillende delen van de trilogie samen betekenis gegeven te worden.

In hun ontkenning van de centraliteit van het individu en hun omkering van het traditionele patroon van groei, onttrekken Wiesels memoires *Night* zich aan de voorschriften van de klassieke autobiografie zoals deze door Lejeune werden geschetst. De progressieve teleologie die door traditionele autobiografen uitgetekend wordt, verliest haar geldigheid wanneer het beschreven levensverhaal in het teken staat van een systematische geestelijke en lichamelijke degeneratie. De beweging van onwetendheid naar inzicht die in *Night* ontbrak, voltrekt zich echter wel over de grenzen van de verschillende werken heen en neemt hierbij de vorm aan van het traumatische verwerkingsproces.

Op deze manier kan de trilogie gelezen worden als een Bildungsroman, waarin een zeker emotioneel evenwicht bereikt wordt en de door het trauma aangetaste identiteit (ten dele) hersteld wordt. Door hybride personages in te zetten en tegenstrijdige signalen uit te zenden wat het genrestatuut van zijn werken betreft, creëert Wiesel tevens een persoonlijke mythe waarmee hij zijn waarde als individu opnieuw claimt.

⁵⁰ Wiesel 2008: 220.

BIBLIOGRAFIE

CARUTH 1995

C. Caruth, *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore, John Hopkins University Press, 1995.

FOLEY 1982

B. Foley, 'Fact, Fiction, Fascism: Testimony and Mimesis in Holocaust Narratives', in: *Comparative Literature* 34, 4, 1982, 57-89.

FRIEDLANDER 1992

S. Friedlander, *Probing the Limits of Representation. Nazism and the Final Solution*. Cambridge, Harvard University Press, 1992.

LACAPRA 2001

D. LaCapra, *Writing History, Writing Trauma*. Maryland, Johns Hopkins University Press, 2001.

LEJEUNE 1975

P. Lejeune, *Le Pacte Autobiographique*. Parijs, Éditions du Seuil, 1975.

LEVI 1988

P. Levi, *The Drowned and the Saved*. New York, Vintage International, 1988.

MORETTI 2000

F. Moretti, *The Way of the World: The Bildungsroman in European culture*. New York, Verso, 2000.

SANTNER 1992

E. Santner, History Beyond the Pleasure Principle: Some Thoughts on the Representation of Trauma. In: S. Friedländer, *Probing the Limits of Representation: Nazism and the Final Solution*. Harvard University Press, 1992, 143-154.

SEIDMAN 1996

N. Seidman, 'Elie Wiesel and the Scandal of Jewish Rage', in: *Jewish Social Studies* 3, 1, 1996, 1-19.

VAN DER KOLK & VAN DER HART 1995

B.A. van der Kolk & O. van der Hart, The Intrusive Past: The Flexibility of Memory and the Engraving of Trauma. In: C. Caruth, *Trauma: Explorations in Memory*. John Hopkins University Press, 1995, 158-182.

WIESEL 1995

E. Wiesel, *All Rivers Run to the Sea*. New York, Schocken Books, 1995.

WIESEL 2008

E. Wiesel, *The Night Trilogy*. New York, Hill and Wang, 2008.

Over de auteurs

Katrien BEULS (°1986) is doctor in de computerwetenschappen (VUB, 2013) en master in de taal- en letterkunde (KU Leuven, 2008) en spraak- en taalverwerking (University of Edinburgh, 2009). Haar werk situeert zich vooral binnen Fluid Construction Grammar (FCG) en in de evolutionaire taalkunde, waar ze o.a. aan de hand van agent-gebaseerde modellen het ontstaan van taal onderzoekt. Onderzoeksgroep: Artificial Intelligence Laboratory (AI-Lab)

Tiffany BOUSARD (°1991) studeerde in 2013 af als master in de vroegmoderne geschiedenis aan de KU Leuven. Vanaf maart 2015 werkt ze als promovenda aan de Universiteit van Amsterdam mee aan het NWO-Vidi project *Covering the Ocean: Newspapers and Information Management in the Atlantic World, 1620-1770*. Binnen dit kader voert ze onderzoek naar de circulatie en manipulatie van nieuwsberichten over de Atlantische ruimte in de zeventiende- en achttiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden. De socio-culturele geschiedenis van dit geografische gebied vormt dan ook haar voornaamste interesseveld.

Dirk GEERAERTS (°1955) is gewoon hoogleraar Algemene Taalkunde aan de KU Leuven. Hij houdt zich, tegen de theoretische achtergrond van de cognitieve linguïstiek, bezig met lexicale semantiek, lexicale variatie en lexicografie, en met sociolectometrisch onderzoek van de variatie in het Nederlands in Vlaanderen.

Lydia JANSSEN (°1988) studeerde Franse en Latijnse taal-en letterkunde aan de KU Leuven. In oktober 2011 startte ze een doctoraatsonderzoek aan de KU Leuven over de ideologische en methodologische aspecten van *Historia Gotthorum* en *De origine gentium Americanarum* van de zeventiende-eeuwse Nederlandse geleerde Hugo Grotius. Sinds oktober 2012 zet zij haar werk over dit onderwerp verder als aspirant van het FWO-Vlaanderen. Haar interesse gaat uit naar de studie van vroegmoderne historiografische teksten, met bijzondere aandacht voor wetenschapshistorische ontwikkelingen in de vroegmoderne periode en de wisselwerking tussen literatuur en maatschappij in de receptie van antieke, middeleeuwse en vroegmoderne literatuur.

Tim NOENS (°1992) studeerde taal- en letterkunde: Nederlands-Latijn en vergelijkende moderne letterkunde aan de Universiteit Gent. Momenteel werkt hij aan een FWO-project over de diverse functies van ‘stilte’ in Latijnse literatuur geschreven tijdens en kort na de regeerperiode van de Romeinse keizer Domitianus (ca. 81-105). Auteurs die in zijn project aan bod komen, zijn Statius, Martialis, Quintilianus, Tacitus en Plinius.

Dirk PIJPOPS (°1991) is master in de taalkunde (KU Leuven, 2013) en artificiële intelligentie (KU Leuven, 2014). Momenteel is hij als onderzoeker aangesteld binnen het project *Contaminatie in de Morfologie*, onder leiding van prof. Freek Van de Velde. Zijn werk spitst zich vooral toe op de multifactoriële verklaring van variatie en verandering in het Nederlands aan de hand van corpusonderzoek. Onderzoeksgroep: Kwantitatieve Lexicologie en Variationele Linguïstiek (QLVL).

Wim DE WINTER (°1988) is master in de geschiedenis (UGent) en werkt aan een doctoraat over de geschiedenis van interculturele interacties in de Indische Oceaan, vanuit een vergelijkend perspectief over de Oostendse Compagnie in China en India. Hij ontvangt hiervoor een beurs van de Gerda Henkel Stiftung (Düsseldorf), en is als onderzoeker verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de UGent en aan het MCRI Indian Ocean World Centre van McGill University. Naast zijn academische interesse in Aziatische cultuurgeschiedenis is hij ook een actieve beoefenaar van Indiase muziek.

Mathias MEERT (°1989) studeerde taal- en letterkunde: Frans-Duits aan de VUB en literatuurwetenschap aan de KUL. Sinds oktober 2012 werkt hij aan de VUB als aspirant van het FWO Vlaanderen aan een proefschrift over intertekstualiteit en auteurschap in het werk van Richard Beer-Hofmann. Zijn onderzoeksinteresses omvatten intertekstualiteitstheorie, enceneringen van auteurschap en literatuur van de Wiener Moderne.

Delphine NACHTERGAELE (°1988) is master in de taal- en letterkunde: Latijn-Grieks en werkt als doctoraatsstudent in de vakgroep Taalkunde (Oudgrieks) aan de UGent. Haar wetenschappelijke interesses zijn papyrologie, Oudgriekse taalkunde en brieven.

Maxim RIGAUX (°1991) is master in de historische taal- en letterkunde: Latijn-Spaans (UGent) en advanced master in medieval and renaissance studies (KU Leuven). Zijn wetenschappelijke interesses zijn de Spaanse Gouden Eeuw, epiek, receptiestudies en cultuurgeschiedenis van de vroegmoderne tijd.

C. A. (Annemieke) ROMEIN (°1984) studeerde in 2007 af bij de opleiding Maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Het onderwerp van haar scriptie was actief-preventieve wetgeving (Gute Policey) in het gewest Gelderland (1600-1700). Zij behaalde eveneens haar onderwijsbevoegdheden geschiedenis en maatschappijleer en gaf vier jaar les in het middelbaar onderwijs. In 2011 keerde zij terug naar de academische wereld om

een promotieonderzoek te doen als onderdeel van het ‘New Monarchy’-project van prof. Dr. R.C.F. von Friedeburg. Annemieke onderzoekt het gebruik van vaderlandterminologie in Gulik, Hessen-Kassel en Bretagne (Fr). Haar dissertatie zal in 2015 worden afgerond. Na haar dissertatie hoopt Annemieke verder onderzoek te kunnen doen naar de 17de-eeuwse wetgeving.

Laura ROSSEEL (°1989) behaalde haar master taalkunde aan de KU Leuven, waarna ze de onderzoeksmaster taalkunde volgde aan de University of Edinburgh. Momenteel werkt zij als aspirant van het FWO Vlaanderen aan een doctoraat over taalattitudemeting onder begeleiding van prof. dr. Dirk Geeraerts en prof. dr. Dirk Speelman. Naast taalattitudeonderzoek situeren haar wetenschappelijke interesses zich in de variatielinguïstiek, sociolinguïstiek en dialectologie.

Dirk SPEELMAN (°1965) is hoofddocent corpuslinguïstiek en taalkundige methodologie aan de KU Leuven. Zijn expertise situeert zich in de variatielinguïstiek, corpuslinguïstiek en taalkundige methodologie.

Jorie SOLTIC (°1988) is master in de taal- en letterkunde: Latijn & Grieks en doctor in de Griekse taalkunde. De titel van haar proefschrift luidt “The Late Medieval Greek πολιτικός στίχος poetry: Language, metre and discourse”.

Renske VAN NIE (°1985) haalde haar bachelor Duitse taal en cultuur aan de Universiteit Leiden. Tijdens een verblijf aan de Humboldt Universität in Berlijn ontdekte ze haar liefde voor middeleeuwse religieuze literatuur en specialiseerde zich uiteindelijk in de Duitse mystiek, resulterend in een bachelor-scriptie over het begrip ‘gemuete’ in de preken van Meister Eckhart (c. 1260 – c. 1327). Aansluitend voltooide zij de interdisciplinaire research master medieval studies aan de Universiteit Utrecht, waar zij haar specialisatie voortzette en zich onder meer verdiepte in de mystiek van Hadewijch, Ruusbroec en Elisabeth von Schönau. Per 1 juli 2012 is Renske als navorser werkzaam in het project *Authorship, composition and textual interconnectedness of three 16th-century mystical texts. Die evangelische peerle, Vanden tempel onser sielen and the Arnhem mystical sermons. A stylometric approach*. Hiervoor slaat ze, naast het bestuderen van mystieke teksten, een voor haar ook heel nieuwe methodische weg in: die van de stylometrie en computerlinguïstiek.

Lisa VANLANCKER (°1992) studeerde af als bachelor taal- en letterkunde – Nederlands-Engels (2013) en master vergelijkende moderne letterkunde (2014) aan de Ugent. Momenteel werkt ze als wetenschappelijk medewerker

bij de afdeling Nederlandse Letterkunde. Haar onderzoek spitst zich toe op traumaliteratuur in het algemeen en Holocaustliteratuur in het bijzonder, alsook op de representatieve kritiek die eigen is aan dit discours.

Werkzaamheden 2014

De KZM hield in 2014 haar halfjaarlijkse algemene vergaderingen op 22 maart en 24 oktober en een bestuursvergadering op 27 januari.

VERSLAG VAN DE BESTUURSVERGADERING OP 27 JANUARI (ERASMUSHUIS, LEUVEN)

Aanwezig: Jan Papy, Steven Delarue, Roxane Vandenberghe, Rik Vosters, Violet Soen, Steven Vandembroecke, Floris Bernard, Freek Van de Velde
Verontschuldigd: Jürgen Pieters, Tom Sintobin, Valérie Bouckaert, Yanick Maes, Imran Uddin, Bart Van Beek

De voorzitter opent de vergadering om 14u06. Hij heet iedereen welkom op deze plenaire vergadering, die uiteindelijk niet zo ‘plenair’ blijkt te zijn: er zijn nog een aantal bestuursleden die zich, kort voor deze vergadering, hebben laten verontschuldigen. De vergadering is vooral bedoeld om ideeën te formuleren in verband met de (toekomst van de) vereniging, en de eventuele organisatie van een volgend Congres van de KZM.

1. Goedkeuring verslag en opvolging vorige bestuursvergadering (26 oktober 2013)

Jan Papy vraagt of er onduidelijkheden zijn in het verslag van de vorige vergadering. Die blijken er niet te zijn; Steven Delarue meldt ook dat er in dat verslag geen zaken werden vermeld die momenteel dringende opvolging vereisen.

2. Financiën: korte toelichting

Imran Uddin laat zich verontschuldigen voor de vergadering, maar heeft laten weten dat “de financiën net zoals de vorige keer zijn”. Jan Papy stelt daarop de onduidelijkheid over de exacte financiële toestand van de vereniging in vraag, en stelt dat er toch gestreefd zou moeten worden naar een duidelijker overzicht van de financiën, alsook een beter gestroomlijnde manier van werken binnen de vereniging. Zowel de redactiesecretaris als de algemeen secretaris hangen immers af van de lijsten van de penningmeester, die op basis van de ontvangen contributies lijsten moet maken van wie betaald heeft en wie niet, voor de verzending van de *Handelingen*. Het bestuur vraagt daarom om meer duidelijkheid, en wil Imran Uddin nog eens om een bevestiging van zijn engagement vragen.

De penningmeester vervult immers een kernrol in de dagelijkse (bestuurs)werking van de vereniging. Nu zijn er geïnteresseerden die lid willen worden maar dat om de een of andere reden niet kunnen, betalingen die niet geregistreerd worden, leden die de *Handelingen* niet ontvangen (omdat Academia Press verzendingen doet op basis van onvolledige of onduidelijke lijsten), een onduidelijke werkwijze bij abonnementen. Dat moet veel meer gestroomlijnd worden, omdat het een negatieve impact heeft op het elan van de vereniging: jonge onderzoekers zijn nu te weinig gemotiveerd om lid te worden van deze vereniging, of blijven slechts één jaar lid.

Er is bovendien ook veel verwarring over het precieze jaar van lidmaatschap: iemand die een lezing geeft in 2013, een artikel instuurt in 2014 en het lidmaatschap betaalt voor 2014, krijgt niet de *Handelingen* van 2013, maar die van 2014. Rik Vosters pleit voor een driejarig lidmaatschap, om die verwarring op te heffen én leden langer aan de vereniging te binden. Steven Delarue en Roxane Vandenberghe hebben echter vragen bij de hoge geaccumuleerde kostprijs van zo'n driejarig lidmaatschap. Een eventuele piste is om een- én driejarige lidmaatschappen aan te bieden, maar dat zou misschien net voor méér administratie en verwarring zorgen. Jan Papy spreekt Imran Uddin nog eens aan over zijn engagement voor de vereniging.

Aansluitend wordt ook gepraat over de webmaster van de KZM. Momenteel wordt die positie door Bart Van Beek ingevuld, een restant van zijn eerdere secretarisschap. Hij is momenteel echter amper of niet aanwezig op vergaderingen of bijeenkomsten van de vereniging, en lijkt de taak dus vooral in te vullen uit plichtsgevoel. Aan Bart Van Beek zal daarom gevraagd worden of hij nog webmaster wil blijven. Sowieso wordt er overgeschakeld naar een nieuwe website, op basis van een Wordpressaccount (koninklijkezuidnederlandsemaatschappij.wordpress.com). Die wordt dan, indien dat technisch mogelijk is, op het domein van www.kzm.be geplaatst. Dankzij het Wordpressstelsel zullen meerdere bestuursleden in staat zijn om informatie en nieuws op de site te plaatsen. Steven Delarue wordt beheerder van de website; die opdracht wordt dan toegevoegd aan zijn takenpakket. Andere beheerders kunnen eventueel later nog worden aangesteld.

3. KZM anno 2014: positie in binnen- en buitenland + eventuele herpositionering (nodig/wenselijk?)

Jacques Van Keymeulen was een groot pleitbezorger van een verdere verspreiding van de KZM in het buitenland. Jan Papy vraagt zich af in hoeverre dat eigenlijk wel aan de orde is, en of dat een meerwaarde biedt voor de vereniging. Steven Delarue meldt dat de Universitaire Stichting in ruil voor sub-

sidiëring wel de vraag stelt naar internationalisering, maar dat er voor het overige wellicht weinig meerwaarde bij te halen valt.

Freek Van de Velde vraagt zich af of het expliciete *Nederlandstalige* karakter van de *Handelingen* de internationalisering niet fnuikt, en of er makkelijk auteurs worden gevonden om het jaarboek mee te vullen. Dat blijkt echter niet geen probleem te zijn: Roxane Vandenberghe bevestigt dat er zeker geen tekort is aan kopij, en voor 'startende' onderzoekers zijn de *Handelingen* een mooi (en gewenst) platform voor een eerste publicatie, op basis van scriptieonderzoek of beginnend promotieonderzoek.

Er zijn echter ook een aantal andere verenigingen die voor een stuk 'in dezelfde vijver vissen': de Belgische Kring voor Linguïstiek (BKL), de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (Leiden), enzovoort. Misschien moet er eens worden nagedacht over een vorm van samenwerking op dat gebied. Die samenwerkingen kunnen trouwens ook voor extra geld en locaties voor vergaderingen zorgen. De Maatschappij der Nederlandse Letterkunde in Leiden beschikt bijvoorbeeld over een aantal werkgroepen (rond de 17de en de 18de eeuw bijvoorbeeld), die budgetten toebedeeld krijgen. Als we daarbij zouden kunnen aansluiten, krijgen we wat meer financiële ademruimte. Het biedt de Maatschappij in Leiden bovendien mogelijkheden om ook activiteiten in Vlaanderen te organiseren. Violet Soen heeft echter vragen bij de wenselijkheid van een dergelijke samenwerking: de KZM is bij uitstek een *Zuid-Nederlandse* vereniging, die Vlaams-interuniversitair werkt, en in het Nederlands publiceert. Een andere mogelijkheid is de Koninklijke Academie (Brussel). Zij stellen budgetten ter beschikking om contactfora te organiseren, en laten ook toe hun gebouwen te gebruiken. Een voorwaarde is dat er 'acta' uitgegeven worden, maar die moeten niet per se in hun eigen reeks gepubliceerd worden. De uitgave van de *Handelingen* in ons eigen beheer levert dus geen problemen op. Ook de KANTL wordt geopperd, maar die hebben waarschijnlijk geen budgetten om ons mee te ondersteunen.

Violet Soen vraagt zich af hoe we ons als vereniging dan eigenlijk moeten profileren. Voor de geschiedenis bijvoorbeeld biedt de KZM een mooi forum (a) voor onderzoekers die in het Nederlands willen publiceren op een laagdrempelig niveau en (b) voor geïnteresseerde mensen in Vlaanderen, bv. leerkrachten geschiedenis, die zonder een hoge drempel over te moeten lezingen kunnen bijwonen. De KZM is een heel mooie vereniging, die interdisciplinair werkt en in dat opzicht eigenlijk zowat uniek is in Vlaanderen – en die troeven moeten we beter uitspelen. Het is daarom cruciaal dat de bestuursleden zelf eerst weer geloof krijgen in de bestaansredenen van de vereniging: niet klagen dat we op een zinkend schip zitten met immer dalende bezoekersaantallen, maar een positief verhaal brengen.

4. *Handelingen*

– *Stand van zaken*

De *Handelingen* 2012 zijn eind december verschenen, en werden in januari verstuurd naar de betalende leden. Voor de *Handelingen* 2013 zijn alle sprekers van de voorbije Lente- en Herfstvergaderingen gemaïld met de vraag om hun bijdragen in te sturen. Er zijn bij Roxane Vandenberghe al een zevental artikelen binnengekomen of toegezegd. Een aantal sprekers hebben nog niet gereageerd. De deadline voor de stukken ligt echter pas op 31 januari, dus er zullen vermoedelijk nog een aantal bijdragen volgen. Roxane Vandenberghe stuurt daartoe nog een herinnering rond. De artikelen worden daarna doorgestuurd naar de sectievoorzitters, met de vraag om reviewers te zoeken. Roxane vraagt de leesverslagen op tegen 1 april, maar ze mikt er eerder op om alles voor de zomer binnen te hebben – de leesverslagen worden immers vaak laat-tijdig ingestuurd, wat in het verleden al een bron van (kleine) frustratie is geweest. Jan Papy vraagt zich af of het eigenlijk allemaal wel sneller *zou moeten*: momenteel verschijnen de *Handelingen* van het jaar X in december van het jaar X+1, en dat lijkt een vrij goede timing. Rik Vosters werpt op dat de reviewers vooral minder tijd zouden moeten krijgen: een reviewer die één of twee maanden de tijd krijgt, laat zo'n recensie al snel op z'n beloop, terwijl een korte deadline van twee of drie weken wellicht voor méér tijdige leesverslagen zal zorgen. Violet Soen herinnert eraan dat op een eerdere vergadering was afgesproken om een standaardbrief voor reviewers van KZM-papers op te stellen, die vrij 'dwingend' zou worden geformuleerd wat de deadline betreft.

Er is ook nieuws over de *archivering* van eerdere jaargangen van de *Handelingen*. Gustaaf Janssens zou bereid zijn om, na zijn emeritaat, zich over die archivering te ontfemen en alles samen te brengen. Zodra het archief fysiek is samengebracht, is het ook perfect mogelijk om een student Archivistiek de opdracht te geven dat archief te inventariseren, in het kader van zijn of haar opleiding. Het archief fysiek samenbrengen zal echter nog een (arbeids)intensieve opdracht zijn: nu bevinden zich zowel bij Jan Van Reeth als bij Martine De Clercq (Brussel) en in Gent nog stukken archief.

– *Open access*

Op een eerdere vergadering werd al gesproken over een systeem van 'open access'. Sindsdien zijn er echter geen stappen genomen om ook effectief aan Academia Press te vragen welke mogelijkheden er zijn. Roxane Vandenberghe zal navraag doen bij Pieter Borghart om te horen of er bij hen interesse is om de *Handelingen* in open access aan te bieden.

Steven Vandenbroecke vraagt zich af of de artikelen niet beter betalend kunnen worden aangeboden, om op die manier een extra bron van inkomsten aan te boren. Freek Van de Velde en Rik Vosters geven aan dat het misschien niet nodig is om er geld voor te vragen: puur door pdf-versies van artikelen aan te bieden, wint de vereniging al aan naambekendheid, wat ook perspectieven biedt voor de Koninklijke Zuid-Nederlandse. Bovendien is het maar de vraag in hoeverre het meteen (of na een vensterperiode) aanbieden van de artikelen in pdf-formaat negatieve invloed zou hebben op het aantal lidmaatschappen of abonnementen.

Vanaf nu (en met terugwerkende kracht) zullen de inhoudstafels en de abstracts van de (artikelen in de) *Handelingen* in elk geval zo snel mogelijk worden aangeboden op de website. De artikelen zelf kunnen ook worden aangeboden, maar misschien met een ‘moving window’ van één of twee jaar. Via welk platform, dat kan later nog worden beslist (maar zie EBSCO hierna).

– *Subsidies Universitaire Stichting*

Zoals gemeld bij een eerdere vergadering, krijgt de vereniging opnieuw een subsidie van de Universitaire Stichting. In ruil moet de Stichting één exemplaar van de *Handelingen* ontvangen. Roxane Vandenberghe zorgt voor de bezorging van dat exemplaar.

– *Vraag EBSCO i.v.m. indexering*

Eind 2013 ontving de vereniging een voorstel van EBSCO, met de vraag om de *Handelingen* te mogen indexeren, en pdf-versies van de artikelen aan te bieden via hun website. In ruil wordt dan een bijdrage uitgekeerd aan de KZM, afhankelijk van het aantal keren dat de artikelen worden opgevraagd. Volgens het contract behoudt de KZM alle rechten, en mogen de artikelen door ons ook vrij in *open access* worden vrijgegeven. EBSCO heeft dan wel het recht om de bijdrage met een bepaald percentage te verminderen of schrappen. De vereniging stemt in met het voorstel van EBSCO; Steven Delarue neemt de nodige stappen om de samenwerking op te starten.

5. Ledenrekrutering

Het aantal leden van de vereniging loopt al een aantal jaren terug. Jan Papy vraagt daarom om voorstellen om leden te werven én de huidige leden langer aan de vereniging te binden. Jonge onderzoekers haken immers snel weer af, en blijven vaak maar voor één jaar lid. Freek Van de Velde stelt voor om de KZM nog eens onder de aandacht van een breed (academisch) publiek te brengen: faculteiten, verenigingen, enzovoort. Steven Vandenbroecke pleit er dan

weer voor om die promotie gericht te voeren; Violet Soen wil het doelpublik van de KZM voor ogen houden. We mikken immers vooral op *jonge onderzoekers* met onze bijeenkomsten. Veel mensen dragen de vereniging (daardoor) wel een warm hart toe, maar worden (of blijven) geen lid van de vereniging.

Dat kan misschien veranderen door net meer op die ‘niche’ in te zetten, en de focus te leggen op onze sterkte: laagdrempelige lezingen voor jonge onderzoekers. Die onderzoekers kunnen we aantrekken door de Doctoral Schools (over de universiteiten heen) bijvoorbeeld punten te laten toekennen aan het geven van een lezing op een van onze bijeenkomsten. Een samenwerking met de Doctoral Schools biedt ook financiële mogelijkheden: ze voorzien budgetten voor wie doctorandi laat spreken, en Rik Vosters benadrukt dat er ook een aparte ‘pot’ is voor interuniversitaire samenwerking.

Rik Vosters benadrukt ook dat sprekers vinden eigenlijk het probleem niet is: er zijn genoeg jonge onderzoekers geïnteresseerd om te komen spreken, het concept van halfjaarlijkse lezingen werkt goed, en we beschikken over een mooi publicatieplatform. Er moet vooral meer ondersteuning komen, en er moeten meer geïnteresseerden komen opdagen voor de lezingen.

De hoofdvraag is dus hoe je meer mensen lokt op een zaterdagvoormiddag. Violet Soen geeft aan dat er, als er met een thema werd gewerkt voor de sectie, er meteen meer volk kwam opdagen, beter dan gewoon een aantal lezingen binnen de sectie ‘samen te gooien’. Roxane Vandenberghe zegt dat er eigenlijk weinig met het (unieke) interdisciplinaire karakter van de vereniging gebeurt: de verschillende secties vergaderen plenair, en toehoorders moeten dus verplicht *kiezen*. Steven Vandenbroecke beaamt dat, en zegt dat we nu eigenlijk niet interdisciplinair zijn, maar gewoon vier disciplines naast elkaar. Violet Soen vraagt zich af of we misschien geen breed thema moeten nemen, waar *alle* secties binnen kunnen werken: ‘macht’, ‘geld’, ‘seksualiteit’?

Freek Van de Velde ziet het nog anders: voor de sectie Taalkunde kan bijvoorbeeld een thema opgezet worden waar onderzoekers van verschillende universiteiten mee bezig zijn: ‘diaglossie’, ‘genus’. Een interuniversitaire bijeenkomst rond dat thema kan onderzoekers, die elkaar anders misschien nooit of erg weinig zien maar rond hetzelfde thema werken, dan eens samenbrengen – waardoor er sowieso meer volk komt opdagen.

Steven Vandenbroecke ziet een paradox: als we volk willen trekken met actuele thema’s, dan kan dat niet met de sprekers die we nu hebben. Als we wel de sprekers aanbieden die we nu hebben, dan hebben we geen volk. Floris Bernard benadrukt dat de mensen die nu al naar de vergaderingen komen, wel

degelijk voor een mooie dynamiek zorgen: jonge onderzoekers die komen spreken, en wat meer gevorderde onderzoekers die als ‘klankbord’ kunnen fungeren. Roxane Vandenberghe geeft aan dat die wat meer gevorderde onderzoekers ook als sprekers kunnen worden gevraagd, om zo wat meer volk te lokken? Het is wel maar de vraag of er reiskosten of restaurantkosten kunnen worden betaald aan die mensen. Daarvoor heeft de vereniging misschien niet de nodige budgetten. Roxane Vandenberghe en Jan Papy pleiten ervoor om alvast ‘zichtbaarder’ te worden met de vereniging: de website moet up-to-date zijn, en actiever mensen aanspreken om lid te worden van de vereniging.

Jan Papy vat na deze discussie de prioriteiten van de KZM samen:

- De zichtbaarheid van de vereniging moet verhoogd worden (door de vernieuwde website, en door het breed rondsturen van uitnodigingen bijvoorbeeld);
- De doorstroming en samenwerking verhogen binnen de vereniging (*Handelingen*, lidmaatschappen, financiën);
- De universiteiten beter laten samenwerken, en daarvoor ook bij de Doctoral Schools aankloppen. Steven Vandebroecke informeert bij de Doctoral Schools over de mogelijkheden, en welke vereisten er daarvoor gesteld worden;
- De verschillende secties beter laten samenwerken, bijvoorbeeld door thema’s te kiezen die voor verschillende secties interessant zijn (bv. ‘historische linguïstiek’ voor taalkunde en geschiedenis, ‘literatuur en geschiedenis’, ‘tijdschriften’, ‘discoursanalyse’, ‘taal en migratie’, ‘multiculturaliteit’). Op die manier zet de KZM haar uniciteit sterker in de verf. Een voorstel is om dat te doen voor het Congres van de KZM (zie verderop), waarbij thema’s als ‘taal en migratie’ of ‘migratie en sociale netwerken’ naar voren worden geschoven (zie verderop). Steven Vandebroecke stelt voor om eens iets rond tekstcorpora te doen, en die vanuit verschillende disciplines te bekijken. Zo zijn historische kranten- of tijdschriftencorpora bijvoorbeeld zowel taal- als letterkundig interessant. Freek Van de Velde waarschuwt echter voor wat hij de val van de *digital humanities* noemt: daar word je immers tegenwoordig om de haverklap mee om de oren geslagen. Dat betekent echter tegelijk ook dat het onderwerp goed in de markt ligt.

Jan Papy stelt voor om eens een ‘experiment’ op te zetten: bijvoorbeeld één interdisciplinaire samenwerking van twee secties rond één thema, eventueel met financiering van de Doctoral Schools, om te kijken wat dat oplevert. Zo’n samenwerking wordt dan aan doctorandi gepresenteerd als een ‘werkcollege’, waarbij verwacht wordt dat deelnemers effectief meewerken, en niet louter kijken en luisteren. Dergelijke acti-

viteiten zorgen voor een nieuwe dynamiek, en creëren heel wat bijkomende mogelijkheden. Jan Papy wijst erop dat dit geen grote omwenteling moet zijn: het gaat om een experiment dat organisch moet groeien, en qua timing wordt er misschien beter op 2015 gemikt. Er ontstaat intussen een consensus dat een dergelijk experiment het best als een nieuw Congres van de KZM kan worden georganiseerd.

6. Congres van de KZM: thema – datum – plaats

Na de brainstorm over mogelijke interdisciplinaire onderwerpen, blijkt er voor het thema ‘taalmigratie’ veel animo te bestaan. Er wordt voorgesteld om dat als thema te nemen voor het Congres van de KZM, dat – zo werd al op de vorige bestuursvergadering besproken – in 2015 van onder het stof zou worden gehaald. Jan Papy stelt voor dat elke sectie een voorstel uitwerkt en instuurt, waarin een antwoord wordt gegeven op de vraag “*In welke richting zouden wij als sectie rond dit onderwerp kunnen werken?*”, en waarin ook namen van mogelijke sprekers worden gesuggereerd. Daaruit wordt door het bestuur dan één programma gedistilleerd. Sprekers voor het Congres worden dus enkel op uitnodiging gevraagd: er wordt geen call for papers verspreid. Het doel is om er achteraf ook een mooi volume uit te puren, waarin de papers van de congresdag staan afgedrukt. Jan Papy benadrukt dat het om een coherent, crossdisciplinair programma moet gaan, waarin elke sectie een insteek biedt.

Freek Van de Velde geeft aan dat het onderwerp ‘taal en migratie’ nog steeds erg breed is: zelfs *binnen* de taalkunde kan het met dat onderwerp alle kanten op, van taalverwerving tot historische taalkunde. Zal het programma op die manier niet té breed gaan om een geïnteresseerd publiek te kunnen lokken? Een alternatief voorstel is om een plenaire voormiddag te organiseren, en in de namiddag toch thematischer te gaan werken, al dan niet per sectie. Steven Vandenbroecke pleit ervoor om een wat provocatiever uitgangsthema te nemen, of een bepaalde stelling waarbij elke spreker dan stelling moet innemen. Hij stelt bijvoorbeeld “*De migrant, de ware moedertaalspreker?*” als een mogelijk thema voor. Door een wat provocatiever thema te nemen, genereer je ook meer (media-)aandacht.

Rik Vosters vraagt zich af wat voor sprekers we zouden willen zien aantreden bij het Congres. Freek Van de Velde opteert voor wetenschappelijke sprekers. Op die manier kunnen we vooral focussen op *data-driven research*: over welke data beschikken onderzoekers om stellingen al dan niet te ondersteunen? Die wetenschappers hoeven trouwens niet per se de *grote* namen te zijn, of de gevestigde waarden: Freek denkt bijvoorbeeld aan Eline Zenner, die net

een doctoraat over verengelsing heeft afgewerkt, en daarmee voortdurend in de media komt.

Jan Papy stelt voor om het Congres in de herfst van 2015 te organiseren, op een zaterdag, in Brussel. Locatie is de Academie, aan het Warandepark. Als het aangevraagd wordt als een contactforum, dan wordt de zaal gewoon aangeboden, en is er ook financiële ondersteuning.

Roxane Vandenberghe vraagt zich af wat de implicaties zijn voor de *Handelingen*. Normaal wordt aan het Congres een apart volume van de *Handelingen* gewijd, en worden de lezingen van bijvoorbeeld de Lentevergadering 2015 doorgeschoven naar een volgende jaargang. Dat is echter nefast voor jonge onderzoekers die wachten op de publicatie van hun artikel. Het voorstel is daarom om voor dat ene jaar twee volumes uit te geven: een voor de reguliere vergadering(en), en een voor het Congres. Als dat financieel niet haalbaar zou zijn, kan een boek over het congres ook apart worden uitgegeven, buiten de *Handelingen*-reeks om.

7. Lente- en Herfstvergaderingen: evaluatie – eventuele punten van verbetering

Tot slot wordt er ook gesproken over de Lente- en Herfstvergaderingen. Op korte termijn blijven we daarvoor bij de KANTL in Gent: de Lentevergadering 2014 (22 maart 2014) zal zeker daar plaatsvinden. Jan Papy kreeg echter onlangs een uitnodiging om te vergaderen met de KZM in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel. Die is makkelijk bereikbaar (dicht bij het Centraal Station), en zou de ideale locatie zijn voor de volgende Herfstvergadering.

Meteen wordt er ook gediscussieerd over de wenselijkheid van een bijeenkomst op zaterdagvoormiddag. Rik Vosters pleit ervoor om een moment in de werkweek te kiezen, een vrijdagnamiddag bijvoorbeeld. Roxane Vandenberghe werpt op dat er dan altijd mensen zullen zijn met lesverplichtingen, maar tegelijk wordt door Rik Vosters benadrukt dat het makkelijker zal zijn voor studenten en doctorandi – misschien toch ons primaire doelpubliek – om naar een dergelijke bijeenkomst te komen dan op een zaterdag. Freek Van de Velde geeft aan dat hij er dan ook zijn studenten naartoe zou kunnen sturen, als het om een interessant onderwerp gaat, wat ook voor een grotere opkomst zou zorgen.

Er wordt dus besloten om de Herfstvergadering 2014 in Brussel te organiseren, op een vrijdagnamiddag. Daarbij kunnen al meteen ‘interdisciplinaire experimenten’ worden opgezet, maar het kan evengoed bij een ‘reguliere’ bijeenkomst blijven.

8. Varia

Er zijn geen varia. De vergadering wordt afgesloten om 15u45.

VERSLAG VAN DE ALGEMENE VERGADERING OP ZATERDAG 22 MAART (KANTL GENT)

Voorzitter Jan Papy opent de vergadering om 10 uur en verwelkomt alle aanwezigen. De voorzitter geeft een kort overzicht van de algemene en financiële stand van zaken van de KZM (in afwezigheid van de penningmeester, Imran Uddin). Daarna geeft hij het woord aan algemeen secretaris Steven Delarue, die de volgende kandidaten tot het lidmaatschap van de vereniging toelaat: Marta Bigus, Jocelyne Daems, Lydia Janssen, Delphine Nachtergaele, Lynn Prieels, Maxim Rigaux, Annemieke Romein, Jorie Soltic, Jens van de Maele, Renske van Nie, Eline Zenner. Hun voordracht wordt met handgeklap aanvaard door de aanwezige leden.

Daarna leidt de voorzitter de plenaire spreker in. Jacqueline Klooster (Universiteit Gent) geeft een lezing over *Het poëtische is politiek. Plutarchus over Solon, dichtkunst en staatsmanschap*. Na afloop dankt de voorzitter de spreker voor een boeiende uiteenzetting. De plenaire vergadering wordt afgesloten om 10u45.

OVERZICHT VAN DE GROEPSVERGADERINGEN

1. Taalkunde

Voorzitter: prof. dr. Freek Van de Velde; secretaris: dr. Rik Vosters.

Lezingen door Lynn Prieels (UGent): *Lexicale variatie in interlinguale en intralinguale audiovisuele vertaling. Een corpusgebaseerd, multivariaat onderzoek van Belgisch-Nederlandse ondertitels*; Jocelyne Daems (KULeuven): *Verkenning van semasiologische variatie in verkeerstermen in het Nederlands*. en Eline Zenner (KULeuven): *Individuele variatie en in situ identiteitsmarkering: tussentaal in Expeditie Robinson*.

2. Literatuur

Voorzitter: prof. dr. Jürgen Pieters; secretaris: dr. Tom Sintobin.

Lezingen door Marta Bigus (UGent): *De Tien Geboden in de Nederlanden (1300-1420)?*; Renske van Nie (UAntwerpen). *Mystieke antropologie in het 16e-eeuwse traktaat 'Vanden tempel onser sielen'* en Maxim Rigaux (UGent): *Assimilatie, identiteit en de Ander in de epische poëzie van Lepanto*.

3. Geschiedenis

Voorzitter: prof. dr. Steven Vanden Broecke; secretaris: prof. dr. Violet Soen.
 Lezingen door Jens van de Maele (UGent): *De strijd tegen "les taudis administratifs"*. *Over de huisvesting van de Belgische ministeries tijdens de jaren 1930*
 en Annemieke Romein (Erasmus Universiteit Rotterdam): *Gulik: dynastieke belangen, oorlog en welvaart. De retoriek van de getrouwe patriot 1642-1652.*

4. Klassieke studies

Voorzitter: dr. Yanick Maes; secretaris: dr. Floris Bernard
 Lezingen door Jorie Soltic en Delphine Nachtergaele (UGent): *Moderne linguïstische benaderingen in de studie van het Grieks* en Lydia Janssen (KULeuven): *Historiografie: tussen literatuur en 'wetenschap'. Een dubbele traditie in vroegmoderne nationale geschiedschrijving.*

VERSLAG VAN DE ALGEMENE VERGADERING OP 24 OKTOBER 2014 (KANTL GENT)

Voorzitter Jan Papy opent de algemene vergadering om 14 uur en verwelkomt de aanwezige leden. De voorzitter geeft een kort overzicht van de algemene en financiële stand van zaken van de KZM (in afwezigheid van de penningmeester, Imran Uddin). Daarna geeft hij het woord aan algemeen secretaris Steven Delarue, die de volgende kandidaten toelaat tot het lidmaatschap: Tiffany Bousard, Nicolas De Maeyer, Wim de Winter, Mathias Meert, Tim Noens, Dirk Pijpops, Laura Rosseel, Ruben Suykerbuyk, Leyla Yüçel Vaneyghen, Lisa Vanlancker, Ben Verhoeven. Hun voordracht wordt met handgeklap aanvaard door de aanwezige leden.

Daarna leidt de voorzitter de plenaire spreker in: Joop van der Horst (KU Leuven) over "*Lekenmeningen*". Na afloop bedankt de voorzitter de spreker voor een boeiende uiteenzetting; de algemene vergadering wordt afgesloten om 15u00.

OVERZICHT VAN DE GROEPSVERGADERINGEN

1. Taalkunde

Voorzitter: prof. dr. Freek Van de Velde; secretaris: dr. Rik Vosters
 Thema: 'Interdisciplinair onderzoek in de neerlandistiek'
 Lezingen door Laura Rosseel, Dirk Geeraerts & Dirk Speelman (KULeuven): *Sociolinguïstiek en sociale psychologie: nieuwe methodes voor attitudeme-*

ting; Dirk Pijpops (KULeuven): *Agent-based modeling van Nederlandse werkwoordsverzwakking* en Ben Verhoeven (UAntwerpen). *Samenstellingen in het Afrikaans en Nederlands: automatische semantische analyse en taalkundige implicaties.*

2. Literatuur

Voorzitter: prof. dr. Jürgen Pieters; secretaris: dr. Tom Sintobin.

Lezingen door Mathias Meert (VUB): *Zelfenscenering, (auto)biografie en intertekstualiteit bij Richard Beer-Hofmann*; Lisa Vanlancker (UGent): *Elie Wiesels Night-trilogie: trauma en de problematiek van representatie* en Leyla Yüçel Vaneyghen (UGent): *Ahmet Hamdi Tanpinar (1901-1962) over oud en nieuw: ontkenning van het verleden en erkenning van het heden*

3. Geschiedenis

Voorzitter: prof. dr. Steven Vanden Broecke; secretaris: prof. dr. Violet Soen.

Lezingen door Tiffany Bousard (KULeuven): *Rust in vrede? Begrafenissen en religieuze controversen in Brugge tijdens de Nederlandse Opstand (1562-1584)*; Wim de Winter (UGent): 'Uytgeleyde met Roosewater en betels'. *Oostends-Aziatische interacties in 18e-eeuws Bengalen en China* en Ruben Suykerbuyk (UGent): *Eeuwigheid voor de edelman. Motieven voor het religieuze patronage van jonker Maarten van Wilre in de Zoutleeuwse Sint-Leonarduskerk (1548-1558)*

4. Klassieke studies

Voorzitter: prof. dr. Jan Papy; secretaris: dr. Yanick Maes.

Lezingen door Nicolas De Maeyer (KULeuven): *Jansenius en de drievoudige begeerte. De concupiscentia-thematiek in de Oratio de interioris hominis reformatione* en Tim Noens (UGent): *Medusa's spiegel – Medusamotieven in Statius' Thebais.*

Bestuur 2014

Algemeen voorzitter:	Prof. dr. Jan Papy
Afdelingsvoorzitters:	Dr. Yanick Maes Prof. dr. Jürgen Pieters Prof. dr. Steven Vanden Broecke Prof. dr. Freek Van de Velde
Algemeen secretaris:	drs. Steven Delarue
Redactiesecretaris:	dr. Roxane Vandenberghe
Penningmeester:	Prof. dr. Imran Uddin
Webbeheerder:	drs. Steven Delarue